

*Monumenti eretici nel paese di Tivoli, con
note di Plinio "de" apud deo, Tivoli, 1888.*

HRVATSKI SPOMENICI

U KNINSKOJ OKOLICI

UZ OSTALE SUVREMENE DALMATINSKE

IZ DOBE

NARODNE HRVATSKE DINASTIJE.

NAPISAO

FRAN BULIĆ

DOP. ČLAN JUGOSLAV. AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

SVEZAK I.

IZDALA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

U ZAGREBU 1888.

U KNJIŽARI JUGOSLAV. AKADEMIJE L. HARTMANA (KUGLI I DEUTSCH).

TISAK DIONIČKE TISKARE

DR
1521
.B8
v.1
IMS

98
OPERA ACADEMIAE SCIENTIARUM ET ARTIUM
SLAVORUM MERIDIONALIUM.

DJELA

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KNJIGA VIII.

U ZAGREBU

TISAK DIONIČKE TISKARE

1888.

*Argemio
Spalato II. 1887.*

HRVATSKI SPOMENICI

U KNINSKOJ OKOLICI

UZ OSTALE SUVREMENE DALMATINSKE

IZ DOBE

NARODNE HRVATSKE DINASTIJE.

NAPISAO

FRAN BULIĆ

DOP. ČLAN JUGOSLAV. AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

SVEZAK I.

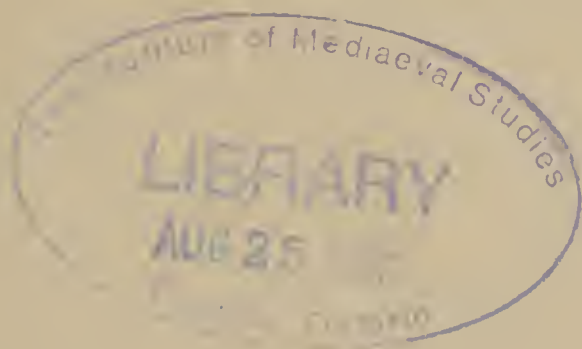
IZDALA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

U ZAGREBU

U KNJIŽARI JUGOSLAV. AKADEMIJE L. HARTMANA (KUGLI I DEUTSCH).

1888.

743

Kadno, mjeseca studenoga godine 1885, započese radnje produženja dalmatinske željezne pruge od Siverića do Knina, i to na obronku Prominske planine, pa duž Petrova i Kosova polja, izpod Podkonja, preko rieke Krke; na glas da će pruga, premostiv Krku, prosjeći brežuljak „Kapitul“, štono obilat klm. od Knina leži, obradovaše se rodoljubi, da će te radnje na vidjelo iznieti i spomenika iz dobe narodne dinastije, za koje, po poviesti, po predaji i po dandanas još vidljivim tragovima ruševina, zna se da je na Kapitulu bilo nekoliko sgrada. Dapače i dalmatinski sabor, u zasiedanju te godine, pozva vladu da bi se pobrinula, da se slučajno izkopani predmeti ne zature i ne oštete.

Ovim predmetom, bila dužnost, i domaćim arkeološkim časopisim da se bave; te već u prvom broju „Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata“, 1886. godine, člankom „Promina“, kazasmo čemu se po prilici bilo nadati od rečenih radnja, obzirom na otkriće hrvatskih starina.

Sbilja, made, koje se pobudiše prosjekom željezne pruge, ne opustile.

Dapače, još prije tih radnja, veljače 1886. godine, na *Biskupiji*, jedno osam klm. Kninu u iztok, našlo se starinskih predmeta i nadpisnih ulomaka. Objavljjuć ovo otkriće u trećem broju spomenutoga časopisa člankom „Starinske izkopine u Biskupiji pokraj Knina“, potakosmo Kninske rodoljube, da bi ustrojili „Kninsko Starinarsko Društvo“, koje bi se imalo brinuti za sačuvanje već otkrivenih predmeta, te sakupljanjem dobrovoljnih prinosaka i za dalje izkapanje na Kapitulu i Biskupiji. Doista, odmah se naročiti Odbor u Kninu ustrojio i stupio u javnost proglasom tiskanim u „Narodnom Listu“ (1886, br. 34) i u „Narodu“ (1886, br. 33); te svoj poziv i društveni pravilnik podastraio na odobrenje Vladi, koje istom početkom godine 1887. stiglo; a novoustrojeno „Kninsko Starinarsko Društvo“ na 3. srpnja 1887. držalo svoju prvu glavnu skupštinu (V. „Nar. List“, 1887, br. 54).

Medjutim se prosjecanjem željezne pruge otkrilo na Kapitulu tragova liepom blagu za domaću nam poviest i umjetnost. U srpnju 1886. već izašlo na vidjelo nekoliko ulomaka ornamentalne rezbarije, i to na onoj strani brežuljka, na kojoj je vidjeti starinskih zidova (V. Tabl. I. i II.) a u dubini od 1.50—2 m. po prilici. O svem ovom izvješćivao nas katolički kninski župnik O. L. Marun, kojino ili sam glavom ili po pouzdanoj osobi nadzirao radnje. On takodjer prenese sve otkrivene predmete u Franjevački samostan u Kninu, budući to jedan od uvjeta postavljenih željezničkoj upravi pri sklapanju pogodbe za izvlašćenje zemljišta, crkvenog posjeda, kuda imalo prosjeći prugu. Kasnije još bolje sreća poslužila, jer se neprestance sve do najzadnjih dana otkrivalo po koji budi ornamentalni, budi nadpisni ulomak, kojih sada imamo liepu zalihu.

Tek kad dobismo nekoliko važnih razsudnih ulomaka, cienismo nuždnim, da' štogod o tom napišemo.

Kanimo najprije u kratko priglaviti nekoliko ertica starije poviesti grada Knina, i spomenika iz dobe narodne dinastije, koji stoje u savezu sa otkritim predmetim; pak, proučiv sa umjetnoga gledišta slog i dobu naših predmeta u obće, opisati po mogućnosti svakoga na pose; te, napokon, ilustrovati najvažnije od otkrivenih predmeta, t. j. nadpisne ulomke.

Sretni smo, što možemo brigom Jugoslavenske Akademije izvrstne narise otkritih spomenika priložiti našoj razpravi, jer pri pozitivno znanstvenim pitanjim, najviše pomaže zorno promatranje, te time i nam i čitaocu prištedjeno mnogo truda.

Nužno je da štogod поближе spomenemo o priloženim narisnim tablicam.

Na I. tablici pružamo tloris čitave glavice „Kapitul“, po nekome narisu 1776. godine. Na njemu se razabiru zidine, koje su prošloga veka još obstojale nad zemljom

Na II. tablici pružamo tloris onog diela glavice „Kapitul“, na kojem se još vidi zidova, i koji danas rabe grobljem. Prosjek željezne pruge i doba otkrivenja zidina naznačena su posebnim znakom.

Sljedeće tablice (III—XIII) nose narise 39 ulomaka, svih našastih u okolici kninskoj. Ulomci su stavljani redom po broju; svaki ulomak napose opisan je s umjetnoga gledišta u drugom dielu razprave, a s epigrafičnoga u trećem, a svaki opis s početka nosi razmjerje narisa prema naravnoj veličini, gradivo te mjesto i doba otkrića. Toga smo se podrobnoga bilježenja za to držali, da u slučaju kasnijih otkrića bude lako razaznati, slaže li se koji kasnije otkriti ulomak s dosele otkritim. Radi veće jednostavnosti, tekom razprave pozivat ćemo se samo na broj, koji stoji na narisu dotičnog ulomka.

Razprava zaključuje se objavom otkrića još kojekakvih manje važnih predmeta, te izticanjem priekne nužde što skorijeg sustavnijega iztraživanja.

K razpravi o spomenicima kninske okolice, dodan je i posebni „pod B. Pregled dalmatinskih ornam. spomenika, koji sadržava ilustraciju ostalih dosele objelodanjenih i neobjelodanjenih dalmatinskih spomenika, koji su dobom i slogom srodni kninskim, uz tablice (XIV—XVIII), koje nose narise neobjelodanjenih jošter spomenika.

Dužni smo izraziti najsrdačniju našu zahvalnost veleuč. gosp. Commendatoru *I. K. de Rossi* u Rimu, prvaku strukovnjaku u kršćanskim starožitnostima, za osobito zanimanje prema hrvatskim starinama, koje su ovdje ilustrovane. Njegov mudar savjet i naputak mnoga nam je pićanja olakotio, riešenju kojih jedva bi sile naše dorasle bile. Osobito pako dužnost nam je na dalje ovdje spomenuti, koli smo zahvalni velečastnomu gosp. prof. *A. Beziću*, koji je na našu molbu blagoizvolio narisati kninske ulomke i to 34 ih na broju, za tim *I. Stojiću* i *L. de Medici* gimn. učnikom u Spljetu za ostale narise. Osobito smo pako zahvalni svećeniku *Luki Jeliću*, našem milomu nećaku, doktorantu bogoslovije i starina u Rimu, koji nam je u svakom obziru tako za ovu razpravu bio na ruku, da je njezinim suradnikom u punom smislu rieči postao.

KNINSKI SPOMENICI.

I.

Prije nego li se latimo razjašnjivanja to pisanih, to nakitnih spomenika, otkrivenih na Kapitulu i u Biskupiji, vrijedno je, a za samo tumačenje spomenika nužno, naertati barem u kratko povjestne sgode dvaju mjesta, na kojima su se našli rečeni spomenici: i to u koliko je za sada moguće pri nestašici podrobnijih i točnijih povjestnih podataka.

Je li za predhrvatske dobe koji grad stajao na današnjem položaju grada Knina, je li to bio *Ninia* ili *Arđuba*, ili inoga imena, to je pitanje, koje bi tek drugotno u naše iztraživanje zasiecalo; biva, u koliko su obično doseljenici Hrvati u VII. vjeku svoje gradove osnivali na položaju starih rimskih, bilo čitavih bilo porušenih. Rad šta je zamjerito, da se barem mimogredce napomene, kako se u zadnjim izkapanjima na Kapitulu, uz hrvatske starine, dublje izpod istih i van grobišta, naišlo na nekoliko ornamentalnih rimskih komada, pa na nekoliko što čitavih, što krunjastih nadpisa, koje no pri zidanju upotrebilo za gradivo. Rečeni nadpisi ponajviše su vojnički nadgrobni: dva *Legionis XX*, koja je bila u Dalmaciji do 10 po Kr.;¹ dva *Legionis XI, C(laudiae) P(iae) F(idelis)*,² koja je bila u Dalmaciji od 10—69 god. po Kr.; te svode na zaključak, da je za rimske dobe vojnička posada, koja je pripadala glavnom castrum-u *Burnum* (Šupljaja Ivoševaca kod Kistanja), imala svoje šatorje, ili barem groblje, na Kapitulu.

Ostavivši za sada sa strane ovo prieporno pitanje o Kninu za predhrvatske dobe, vidjeti nam je što o njemu znamo za srednjega vjeka. Konstantin Porphyrogeneta³ (dakle 940 g. po Kr.) imenuje Knin, kao župu *Tnena* „ἡ Τέννα“; a i sam grad Knin, izrječito za prvi put, „τὸ Τέννον“. Crkveni pokrajinski sabor, držan u Spljetu oko 1045 g., spominje Knin grad, „castrum Tiniense“.⁴ U poznijim sačuvanim nam izpravama Knin se češće

spominje. Primjerice: godine 1078. u Svinimirovoj povelji: „in Teneno“;¹ pa 1076—8 u drugoj „Tenenum“ (Jurina Tenenstico);² za tim g. 1087 u Svinimirovoj darovnici: „in Teneno“;³ te napokon godine 1185 u zaključcima crkvenoga sabora držana u Spljetu: „Tiniensis episcopus habeat sedem in Tenin, et habeat has parochias: Tenin.“⁴

Za zadnjih petdeset godina narodne dinastije, Knin se domogao osobite važnosti i ugleda, jer je postao i državnim i crkvenim središtem, i zato se za te dobe češće spominje. Hrvatski kraljevi, ne imajući u nijednomu gradu stalnog stolovanja, provodili su razne godišnje dobe u različitim gradovima i tvrđam Dalmatinskim. A Knin bijaše jedno od tih njihovih boravišta, dapače rek bi ponajmilije, te su u njemu ili radje u okolici mu imali svoje dvore.

Polovicom jedanaestoga vjeka, Knin postade i crkvenim središtem Hrvatske, jer Petar I Kresimir,⁵ oko godine 1050, novostvorenomu kninskomu biskupu podieli sva prava i moć, koju dosele uživao ninski biskup, kao narodni hrvatski biskup, koji ne samo da bijaše crkvenim poglavicom Hrvatske, nego jedan od prvih kraljevih doglavnika, pravi srjedovječni popečitelj nutrnjih i vanjskih posala, čiji podpis i pečat bijaše neobhodno nuždan za pravovaljanost samih kraljevskih povelja. Za tu prvu čast u kraljevini, oko god. 1050, Petar I Kresimir stvori kninsku stolicu; te, preniev na nju prava, do tada uživana od Ninske, narodnoga hrvatskoga biskupa ustozori crkvi *Sv. Marije* kod Knina: „Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi speciale habere pontificem, posueruntque sedem eius in campo in ecclesia S. Mariae virginis iuxta castrum Tiniense“.⁶ Toma Naddjakon ne spominje po imenu, koji li je od hrvatskih kraljeva,

¹ Monum. str. 118.

² Monum. str. 113.

³ Monum. str. 145.

⁴ Kukuljević, Cod. dipl. II. str. 131.

⁵ Premda mi mnijemo da je kninska biskupska stolica zasnovana prije Petra I. Kresimira, i to po svoj prilici za Kresimira II.; ipak, ne budući još to pitanje sasvim na čistu, za sada se držimo Farlatova poviedanja; međjutim v. niže našu razpravu.

⁶ Syn. prov. Spalat. circa a. 1045, Monum. str. 200.

¹ Bull. Dalm. IX, p. 178, n. 142, 143.

² Bull. D. IX, p. 196, n. 170, 171; X, p. 27, n. 45.

³ De adm. imp. cap. 30, p. 145 ed. Bonn. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. VII. str. 400.

⁴ Monum. str. 200.

dočim Farlati izrječito kaže, da je baš glavom Petar I Kresimir zasnovao kninsku biskupsku stolicu pri S. Mariji kod Knina;¹ i to kao stolicu hrvatskoga biskupa, „episcopus chroatensis“. Kod važnoga za narodne dinastije grada Knina, bivala je, dakle, izvjestno, s povjestnog i umjetničkog vida znamenita i važna sgrada: crkva S. Marije.

Dva su mjesta u okolici Knina, koja nam pružaju prilično podataka, ne da od oka odsječemo, no da barem vjerojatno nagovještamo, gdje li se ima tražiti ovaj spomenik iz dobe naše narodne dinastije, naine *Kapitul*

Kapitul je oduga glavica, trak brda Gajnjače, obilat klm. gradu Kninu u iztok, baš gdje no u Krku utiče pritok Kosovčica; absolutne visine 250 m., relativne nad riekom 30 m.; obsega 500 m. duljine a 240 m. širine; površine napokon 120.000 □ m. po prilici. (V. tabl. I.) Tiha Krka oblieva ga s jedne strane, te ga iznosi pitomim i ubavim brežuljkom, košto je sva okolica i svekoliko kninsko polje, u širem i užem smislu rieči. U prikrajku ove glavice, kako se na prvi mah razabire iz priloženoga nacrtu, (Vidi tabl. II) dižu se podosta visoki zidovi, zakriljujuć joj južnu stranu, te dvama krilima upiru u Krku; i premda je doduše mučno pogoditi kakvoj vrsti sgrada pripadaju, ipak je nedvojbeno, da su sastavne česti poveće sgrade, ili bolje, više sgradâ. Medju tim zidovima, na površini kojekakvih 3000 □-metara, dandanas je ukopište rimokatoličkih seljana Podkonja, Ljubča i istoga Kapitula, odlomaka kninske župe.

Nego, odkada ova glavica nosi ime „Kapitul“, je li se u starije doba inače nazivala, i koji se spomenici iz dobe narodne dinastije imadu na njoj tražiti? Da se na ova pitanja barem povoljno odgovori, red je poseći malko u davninu, i to baš liepo u začetak i zasnivanje kninske biskupije.

Već napomenuti pokrajinski crkveni sabor držan u Spljetu oko g. 1045, o novostvorenoj kninskoj biskupskoj stolici ovako se izrazuje: „Voluerunt etiam Chroatorum reges quasi specialem habere pontificem, posueruntque sedem eius in *campo* in ecclesia *Sanctae Mariae Virginis iuxta* castrum Tiniense.“² Iz ovoga svjedočanstva izvjestno se razabire, da se je ustrojenje kninske biskupije ovršilo bilo već prije ovoga sabora; da biskupska stolica nije bila u samoj tvrđji Knina, nego van nje i to *blizu, u polju, uz crkvu S. Marije*. Naddjakon Toma³ govoreć o postanku kninske biskupije, prepisao doslovce, s malim nametom, navedene rieči sabora: „Voluerunt etiam Chroatorum reges, quasi specialem habere pontificem, *petieruntque ab Archiepiscopo Spalatensi et fecerunt episcopum qui chroatensis appellabatur*, posueruntque sedem eius in *Campo* in ecclesia Sanctae Mariae Virgi-

nis iuxta castrum Tiniense.“ Ter nastavio doslovčano po rečenom saboru: „Hic multas obtinuit parochias, habuitque praedia, et possessiones per totum paene regnum Chroatae: quia regalis erat episcopus et regis curiam sequebatur eratque unus ex principibus aulae et sua iurisdictio usque ad Dravum fluvium extendebatur.“ Farlati¹ obširnije i podrobnije pripovieda što i Toma, pripisujuć Petru Kresimiru zasnivanje kninske biskupije. „Idem Cresimirus collegium Canonorum instituit ac domicilium illis et Episcopo satis amplum et commodum paravit *iuxta aedem cathedralem S. Mariae*, in qua nocturnis et diurnis precibus et sacrificiis, cum clero inferioris ordinis, operam darent; idemque collegium ad Canonicos et clericos alendos vectigalibus instruxit. Extra urbem tum aedes Mariana, tum domicilia Canonorum sita erant in *Campo*, ut docet Archidiaconus; id est in quadam planitie, quae haud longe ab colle, cui Tinninum inaedificatum est, longe lateque ad meridiem explicatur et *Campus* vulgo appellari solet. Prope ripam Titii fluminis adhuc visuntur ingentes tectorum ruinae, e quibus templi cathedralis, itemque aedificiorum eidem annexorum descriptio et magnitudo argui potest; hunc locum indigenae, *reteri vocabulo retento, Capitulum* vocant. Eodem fere modo S. Ladislaus rex Hungariae, cum Episcopatum Zagrabiensem fundavit, seorsum ab urbe, *proxime* tamen. aedem cathedralem, palatium episcopale, domos canonicorum aliaquae sacra aedificia construxit, quae loca nunc appellantur *Civitas Capituli*.“ I po Tominu i po Farlatovu mnenju dakle, svadja se na iste zaključke, kao iz rieči pomenutoga spljetskoga sabora; biva, da van grada Knina, nu *blizu* svakako, jeste obstojala biskupska crkva S. Marije, biskupska palača, stanovi kanonika i ine sgrade službi crkve i odgoju sveštenstva shodne; i to na mjestu „in Campo“, t. j. generičnim izrazom „u polju.“

Uz put red je zabilježiti, što naddjakon Toma, pisac XIII vieka, kada je jošter crkva S. Marije s biskupskim i kanoničkim dvorovim kraljem Petrom Kresimirom sagrađenim, u svem sjaju bivala, ni ciglim slovom ne prigovara riečima sabora, iz kojih se jasno razabire, da su rečene sgrade *blizu* grada Knina stajale, premda je bio u stanju da zna je li to baš tako i da ne potvrdi sveosve saborskog izraza obzirce na blizinu rečenih sgrada gradu Kninu. S toga vida njegovo je svjedočje mnogo zamašitije od Farlatova, koji je pisao drugom polovicom XVIII vieka, kada su rečene sgrade već ležale porušene i ne bio u stanju, kao Toma, da se podrobnije obavjesti o njihovom položaju, obzirom na udaljenost od grada; premda odrješito tvrdi, da su rečene sgrade, o kojim spljetski sabor i naddjakon kažu, da leže „in Campo“, bile na Kapitolu, i da je tomu mjestu ime Kapitul se nadjelo i još živjelo kod suvremenika mu

¹ Farl. Illyr. Sacr. IV, p. 281.

² Monum. p. 200.

³ Hist. Salon. cap. XV.

¹ Illyr. Sacr. IV Episcopi Tinniens. p. 281.

kninskih žitelja, s toga taman jer je na njem bio nješto kanonički sbor, *Capitulum*. Zamjerita je također pripodoba, koju rabi među kninskim, Petrom Kresimirom utemeljenim, i zagrebačkim, Ladislavom ugarskim zasnovanim kapitulom, navlastito s razloga, što su oba bila u istinu van grada, nu sveisto nedaleko. A baš današnji Kapitul jedino je mjesto u okolici Knina, koje se u pravom smislu smije reći da mu je *blizu*, te indi najprihvatljivije za položaj rečenih Petrom Kresimirom podignutih sgrada.

Po inim kasnijim povjestnim podacima, prema apodiktično zaključiti se ne smije, da se generični izraz „in Campo“ spljetskoga sabora i nadđjakona, od puta mora uzeti kao istovjetan Kapitolu, košto bi Farlati htio, na podlozi ruševina koje se i u njegovo doba vidjevale; ipak se bjelodano mora priznati, da najviše vjerojatnost vojuje za Kapitul, ina mu pravog imena ne našli izrječito napisana, nego tek šestnajestoga vieka za prvi put. Tako primjerice sabor spljetski 1185 godine, nabraja župe kninske biskupije: „Tiniensis episcopus habeat sedem suam in Tenin et has parochias. Tenin, *Campum*, Verchreca, Pset,¹ gdje no župu grada Knina razlikuje od župe „Campum“. Sam naziv nagoni u vjerojatnu nagoviest, da župa „Campum“ nije ino no sama biskupska stolica pri crkvi S. Marije, pošto ikakvom mjestu toga imena u čitavoj kninskoj starijoj poviesti da bi traga bilo okrom onoga, na kojem je bila Kresimirom osnovana biskupska stolica.

Od dvanajstoga sve do šestnajstoga vieka, u izpravama i izvorima što smo imali pri ruci, ne nadjismo spomena nazivu *Kapitul*; dočim „Campus“ i to s pobližom oznakom „qui vocitatur Ossovus“, spominje latinski prevod Hrvatske Kronike, a po njoj, valjda, i nadđjakon Toma.

Tekar šestnestoga vieka, rek bi da se počima rabiti naziv „Kapitul“, kao pomjestno ime. To nagovještamo po izreci I. Tomaševića, ljetopisca šestnajstoga vieka izvjestno. On, baš gdje govori o smrti i pogrebu kralja Zvonimira, veli, da je bio pokopan na kninskom Kapitolu u crkvi S. Bartula, pred velim žrtvenikom: „in capitulo thigniensi in ecclesia sancti bartholomei ante altare magnum“.² U koliko mi razabiremo, izraz „capitulum thigniense“ Tomašićev, ne može biti no pomjestni naziv, tim bolje opredjeljen, čim se razlikuje od same kapitalske crkve S. Bartula.

Prvom polovinom sedamnajstoga vieka nahodimo na zemljovidim zabilježeno mjesto Kapitul, tim nazivom. Imali smo prigode da pregledamo *G. Mercatoris* Atlas,³ a niesmo mogli dobiti nikakva starijega izdanja. Ovaj

Atlas na str. 635 ima kartu „SCLAVONIA“, koja obuhvaća svu trojednu kraljevinu i pogranične zemlje i nosi sve važnije gradove i utvrde. Među gradovima malom kružnicom naznačen je i Kapitul, baš na pravom današnjem položaju, a uz bilješku čita se: „Capitulum“. Ovaj podatak, dočim nam izvjestno dokazuje, da je već početkom sedamnajstoga vieka mjesto Kapitul dobilo taj stalni naziv, svjedoči nam i to da je to mjesto među najznamenitijima bilo, kada je eto poznato bilo i u tudjem svijetu. A tu znamenitost mi inače ne možemo si raztumačiti nego tim, da je bio baš biskupovim gradom. Mimogredce spominjemo, da Mercatorov Atlas ne nosi nikakva mjesta, ni imena, na ležaju Biskupije; podatak također da na njoj nije obostojao biskupski grad, nego na Kapitolu.

Imamo još dva izvora domaća druge polovine sedamnestoga vieka, što spominju ime i položaj Kapitula. Mrtvački upisnici kninski, sada u kninskom župničkom arhivu, pod godinom 1688 nose: „sepultus est in coemeterio uillae *Capitulo*... in ecclesia capitulari de Knin... in ecclesia episcopali extra urbem... intra muros antiquae ecclesiae iam destructae rure *Capitulo*.“ — Trogirski biskup I. Vidović vlastoručno nam je zabilježio uspomenu 1690 godine: „... supra portam ecclesiae, quae appellabatur *Capitulum*, et est extra civitatem.“¹

Po ovim podacima, izvjestnu porabu naziva „Kapitul“, stavljamo u šestnesti viek, ne izključujući, dapače naslućujući da postanje toga naziva siže u prve viekove obstanka kninske biskupske stolice. Da je taj naziv i osamnestoga vieka živio, te ne pretrgnuto do nas doprao, jamče nam O. Vinjalić u svojem „Compendio storico“ iz 1746 godine, dielom od Bomanu u Mletcim obielodanjenom, a dielom još u rukopisu u samostanskoj knjižnici u Visovcu; Farlati na spomenutom mjestu; te očevidec opat Fortis u svojem putopisu 1774 godine.

Ovim smo kojekako na čistac dotjerali s odgovorom na prvo pitanje, o starijem imenu te o postanku novijega glavice *Kapitul*. Sad da se bavimo i drugim sgradama iz dobe narodne dinastije, koje se po našem mnenju imaju tražiti na Kapitolu.

Osim povjestnih upravnih dokaza, koji nam jamče da je najvjerojatnije baš na Kapitolu morala biti biskupska crkva S. Marije, sa ostalim s njom nužno spojenim sgradam, a ne na inom mjestu kninske okolice; drugi dokaz, i to iz ustanova i kanoničkog života jedanestoga vieka, neoprovzivo svodi na taj isti zaključak.

Već za prvih viekova, erkovnjaci sačinjavajući *Presbyterium* t. j. biskupovo vieće, obitavahu uz biskupov dvor, koji pako vazda stajase uz stolnu crkvu. Razlog tomu je očevidan, da naime, biskup u svako doba ima kod sebe svoje savjetnike i da pak oni u stolnoj crkvi neprestano obav-

¹ Lucius de Regno Dalm. et Chr. ed. Amster., p. 148.

² *Arhiv*, god. IX, str. 12.

³ De novo plurimis in locis emendatus, multisque novis tabulis auctus, studio *Judoci Hondij*, Amsterodami 1632.

¹ *Viestnik Hrv. Arkeol. Društva*, V, br. 2.

ljaju službu božju.¹ Prvobitni *presbyterium* za srednjega vieka razvio se u podpuni oblik kanoničkog zbora, jer petoga vieka S. Augustin, a osmoga Metzki biskup Hrodegang sastaviše osobite pravilnike, po kojim su erkovnjaci, dvoreći biskupske crkve, morali stanovati uz biskupove dvore i uz stolnu crkvu ne samo, nego i voditi strogi redovnički život: odakle nastadoše *canonici regulares*. Hrodegangov pravilnik usvojila svakolika zapadna crkva, tako ga potvrdilo i više pomjestnih crkvenih sabora.²

Po tom pravilniku se jasno razabire da su kanonici morali s biskupom pod istim krovom ili uz njegove dvore živiti. *Regula Chrodegangi* Cap. III: Omnes in uno dormiant dormitorio — et per singula lecta singuli dormiant — Cap. XXI. Prima mensa episcopi cum hospitibus et peregrinis sit. Secunda mensa cum presbyteris. Tertia cum diaconibus etc. . . .³ pak: „De illis hominibus, qui dicunt quod se propter Deum tonsurassent — placuit ut in monasterio sint sub ordine regulari, *aut sub manu episcopi sub ordine canonico*“;⁴ a još jasnije se to razabire iz Kapitulara Karla Velikoga. Capit. 71: „Qui ad clericatum accedunt, quod nos nominamus canonicam vitam, volumus ut episcopus eorum regat vitam. C. 75. — Clerici — ut vel veri monachi sint, vel veri canonici. C. 22. Canonici — in domo episcopali vel etiam in monasterio — secundum canonicam vitam erudiantur.“⁵ Pavijski sabor god. 876 nalaže biskupim: „Ut episcopi in Civitatibus suis *proximum Ecclesiae suae Claustrum instituant*, in quo ipsi cum Clero secundum Canonicam Regulam Deo militent,“⁶ a baš zato, kako nam druga izprava 908 god. tumači: „*Claustrum Canonorum juxta Ecclesiam, ut cum Officium compleverint, opportune ad reficiendum cibum et potum accipiant, et in nocturnis horis ibidem dormiendo, nocturnis officiis facilius occurrant.*“⁷

Ovaj zajednički život kanonika cvao je u zapadnoj crkvi još i za dvanestoga vieka, ko što se razabire iz poslanice pape Adrijana IV godine 1157: . . . *quatenus omnes (Canonici) de uno Cellario insimul in uno refectorio comedatis, et in comuni Dormitorio dormientes in Capitulo conveniatis quotidie*“ etc.⁸ Tekar izmakom

dvanestoga vieka gdje i gdje počče kanonici *seniores* obitavati svaki na pose, ali vazda uz stolnu crkvu i biskupske dvore; dočim *juniores*, t. j. niže sveštenstvo po prvobitnoj ustanovi i unaprieda življahu zajedničkim životom pod upravom Skolastika, s razloga što je u njihovima rukama ostala biskupska škola.¹

Nu isto i kanonici *seniores*, osim zajedničke službe božje u biskupskoj crkvi, nekoliko puta, i to na poglavite svetkovine, pridržaše *refectorium commune*, što se još opaža za trinestoga vieka.²

Učvršćenjem kanoničkog života, osobito Hrodegangovim pravilnikom, *biskupske* škole nasegoše podpuni svoj razvitak. Svakolika sredovječna znanost i naobrazba, pošto se raspade rimsko carstvo, dospi u ruke samostanaca i kanoničkih zborova; a škole sve nadjoše utočišta ili u samostanim ili na biskupskim dvorovima;³ osobito usljed zakona Karla Velikoga i njegovih nasljednika.⁴ *Biskupske* škole, sjeme iz kojih se tekom vremena razviše sveučilišta, bijahu povjerene kanoničkom zboru pod neposrednim biskupovim nadzorom; u njima se odgajala mladež u svim višim bogoslovnim i svjetovnim znanostima u Sv. pismu, patristici, pravu, liturgiji, govorničtvu, gramatici i dijalektici, filozofiji, matematici i ostalim nuzgrednim strukam. I te biskupske škole bile su ili u samim biskupskim dvorovima, ili u kanoničkoj kući, nu vazda uz stolnu crkvu;⁵ te su cvale sve do XVI. vieka po svoj zapadnoj crkvi.

Sudeći, dakle, po ustanovam crkvenim, mi smijemo zaključiti, da gdje nam je poznato, da je za jedanestoga vieka obstojao biskupski kanonički zbor, a priori, da je tu doista imala obstojati i biskupska crkva, i biskupski dvori i biskupska škola. — Mi pako izvjestno znamo, da je na Kapitolu XI vieka bio zasnovan od Kresimira kanonički zbor, kako nam i samo ime jamči; dakle, od njega ne smijemo razstaviti ni biskupske crkve S. Marije, ni biskupovih dvorova, ni biskupske škole; i to sve dotle, dokle nam nepoznati još pozitivni dokazi ne posvjedoče, da je koja od rečenih sgrada bila ne na Kapitolu uz stani kanonika, nego na kojoj drugoj točki kninskoga polja.

Viesti, koje nam je Farlati po nepoznatom izvoru sačuvao, slažu se na dlaku sa ovim zaključkom izvedenim iz ustanova crkvenih za jedanestoga vieka. Doista, on nam na više navedenom mjestu jasno kaže, da je kralj Kresimir uz crkvu S. Marije „*iuxta aedem cathe-*

¹ Walter, Manuale del diritto ecclesiastico, trad. Benelli, Pisa 1846, Tomo I., p. 276; Kraus, Real-Encyclopedie der christlichen Alterthümer, Freiburg 1886, sub v. *Presbyter, Matricula*; Muratori, Dissertazioni sopra le antichità italiane, Roma 1755, Tomo III, p. II, p. 20 ss.

² Walter, o. c. p. 278; Muratori, o. c. p. 31 ss.

³ Harduin, Conc. T. IV, p. 1198 apud Walter o. c. p. 277.

⁴ Conc. Vernens. a. 755, c. 11 apud Walter o. c. p. 277.

⁵ Capit. Caroli M. a. 789, a. 802; apud Walter o. c. p. 278.

⁶ Muratori o. c. p. 31.

⁷ Muratori o. c. p. 32.

⁸ Muratori l. c.

¹ De Vaines-Bonnetty, Dictionnaire raisonné de diplomatique, II ed. T. I. p. 279.

² C. 9. X. de Const. (I. 2); Günther, Codex dipl. Tom. II. p. 67, 114 apud Walter o. c. vol. II. p. 110.

³ Regula Chrodegandi, ed. Hartzheim c. 48; Regula Aquisgranensis a. 816 c. 135.

⁴ Capit. I. Caroli M. a. 789: „De scholis per monasteria et episcopia instituendis“ apud Walter Tom. II. p. 202—3.

⁵ Walter o. c. II. p. 203, 263.

dralem S. Mariae“, osnovao kanonički sbor „collegium canonicorum“, pa njemu i biskupu saziđao udobne dvore „ac domicilium illis et Episcopo sat amplum et commodum paravit“, da danju i noću vrše božju službu „in qua nocturnis et diurnis precibus et sacrificiis, cum clero inferioris ordinis operam darent.“ Na Kapitolu, dakle, mi imamo tražiti skup sgrada, koje su jedna s drugom u najtješnjem doticaju u blizini bile: uz stolnu crkvu S. Marije biskupove dvore, u njima ili uza nje također kanoničke, nižeg sveštenstva i biskupske škole.

Najznamenitija sgrada, dakle, s kojom su sve ostale u tiesnom odnošaju i u blizini bile, jest *crkva S. Marije*, koja je obstojala za cieto već davno prije no Petar Kresimir u njoj ustožeri biskupsku stolicu. Istina da nam spomenuti spljetski sabor oko 1045 godine naprosto kaže da su kraljevi hrvatski postavili biskupsku stolicu „in Campo“ kod S. Marije, a niti tvrdi niti poriče da li su gradili bilo biskupske dvore, bilo samu crkvu S. Marije, ko ni kanonički kapitul. Naddjakon Toma također o svemu tomu ne kaže ništa. Sam Farlati¹ čisto povieda: „Idem Crescimirus collegium Canonicorum instituit ac domicilium illis et Episcopo satis amplum et commodum paravit iuxta aedem cathedralem S. Mariae“, iz čega se razabire da su samo biskupski i kanonički stanovni s nova od Kresimira sagrađeni, a ne crkva, koja indi mora već prije da je sagrađena bila: jer da ju je Kresimir skupa s rečenim sgradama dao sazidati, toga se ne bi bilo premučalo, budući stvar od veće važnosti a da se baš naročito iztakne. Koje je godine i od koga S. Marija sagrađena, to se ne zna; može se samo nago- vieštati poprieko godinu, kada je već obstojala, biva, godinu utemeljenja kninske biskupije. Višekrat navedeni zaključak spljetskoga sabora oko 1045 godine mogao bi nam služiti najboljom podlogom za ustanovljenje željene godine, nu ne može nam biti odlučnim sudilom, budući nestalna godina u kojoj bi držan; biva, po mnenju veleučenoga d-ra Fr. Račkoga, da ide medju godinom 1040—1059.² Nu na darovnici bana Petra od 1042 godine, nalazi se ova potvrda: „Et ego Marco (sic) indignus episcopus chroatensis collaudo, confirmo, corroboro atque concedo.“³ Istina, da je Farlati, izpravljajući na svoju ruku pisarove pogreške, datum i ove listine na svoju protumačio, te mjesto god. 1042 poprimio 1052 g., i tako utemeljenje kninske biskupijske stolice, na koju je prvi zasio potpisani „Marco“, stavio potla 1050 godine, a to s razloga, što mnije, da je biskupsku kninsku stolicu ustanovio Petar I Kresimir, koji, po njegovu mnenju također, nije kraljevaio prije 1050 godine. Ali, pristane li se uz mnenje veleučenih d-ra F. Račkoga⁴ i

I. Kukuljevića Sakeinskoga,¹ da je rečena darovnica bana Petra iz 1042 godine, ili barem jednu dvie prije ili kasnije, svakako bi palo Farlatovo mnenje, da je Petar I Kresimir osnovatelj kninske biskupije, budući da je on počeo vladati, kako se obično misli, 1050 godine Hrvatskom, a tek 1058 i Dalmacijom.² Ovoga pripornoga pitanja, budući da ne zasieca nego podređeno u naše iztraživanje, mi ga za sada konačno ne rješimo; nego ga jedino iztakosmo u nadi, da će ga valjda buduća otkrića na Kapitolu konačno na čiste svesti: te jednostavno usvajamo si mnenje veleučenih d-ra F. Račkoga i I. Kukuljevića Sakeinskoga, da je darovnica

¹ Cod. dipl. I. pag. 111, 112.

² Dakle, i da bi izključili Knin iz obsega bizantinske Dalmacije, kako dolazi od doseljenja Hrvata sve do kasnog srednjega vieka, t. j. ograničena samo na njeke gradove i otoke, koji priznavahu bizantinsko pokroviteljstvo, te ga stavili u obseg kraljevine Hrvatske. Petar I. Kresimir, koji je Hrvatskom zavladao, po Farlatu oko godine 1050, nije mogao biti osnovateljem kninske biskupije, kako Farlati tvrdi. Nego čini nam se da se je Farlati prevario u dobi zasnovanja kninske biskupije zamjeniv kralja Kresimira II. sa unukom mu krajem Petrom I. Kresimirom; onaj vladaše od 1009—1035 god. po prilici, dočim ovaj izvjestno od g. 1058—1073. Ovo naše nagadjanje, da bi Kresimir II. prije morao biti osnovateljem kninske biskupije, nego li po Farlatu, Petar I. Kresimir, nalazi dosta vjerojatne potvrde u bilježci što nam ju sačuvao Ivan, gorički naddjakon, pisac četrestoga vieka. U razdoblju 1030—1038 g. a za kraljevanja Kresimira II. kaže nam: „Tunc episcopi Croatensis iurisdictione ad Dravum extensa est“ (Monum., pag. 472), što izvjestno se istovjetuje s onim, što nam naddjakon Toma povieda da se je već sbilo prije crkvenoga spljetskoga sabora, držana oko 1045 g., to jest medju 1040—1059 (Monum. p. 200) i to prije kraljevanja Petra I. Kresimira. Toma, na već spomenutom mjestu (Monum. p. 200) veli, da su kraljevi hrvatski hotjeli imati svoga osobitoga biskupa, te mu uz prvolu nadbiskupa spljetskoga zasnovali stolicu kod Knina, i podielili mu ogromne predjele, tako da se „sua iurisdictione usque ad Dravum fluvium extendebatur“. Ove rieči se skoro doslovice sudaraju sa bilježkom naddjakona Ivana: samo s tom razlikom, da on veli, da se je za Kresimira II. od 1030—1038 g. tek proizvelo razširenje pravomoćja hrvatskoga biskupa sve do Drave; dočim Toma o godini 1045, za dobe spljetskoga sabora, veli, da je bio već odavna svršen čin razširenja pravomoćja do Drave hrvatskoga biskupa: i još, naddjakon Ivan, kaže, da je za Kresimira II. to proširenje se sbilo, dočim Toma obćenito, veli, da se je to ovršilo po volji kraljeva hrvatskih. Ako se je, dakle, osnivanje hrvatske biskupije i proširenje njegova pravomoćja do Drave, po Tominu poviedanju, sbilja sbilo prije sabora spljetskoga oko 1045; ako je pako to proširenje se sbilo, po Ivanovu poviedanju, za kralja Kresimira II. od 1030 do 1038 g., jasno nam se vidi, da barem Kresimir II., ako li ne već koji prije njega, osnova biskupiju hrvatsku i to kod Knina; a ne, kako bi Farlati hotio, da je osnivanje kninske biskupije djelo Petra I. Kresimira, i to potla 1050 godine, što poriče i darovnica bana Petra oko 1042 godine, na kojoj je potpisan „Marco episcopus chroatensis“. Nu, opetujemo, da volimo čekati još koji pozitivni podatak, da sveosve odbacimo Farlatovo poviedanje.

¹ Farlati, l. c.

² Monum. pag. 200 in N.

³ Monum. pag. 47.

⁴ Monum. pag. 46, 47.

bana Petra oko god. 1042 po prilici; indi da te godine imamo već prvoga kninskoga biskupa; da je tada već bila osnovana biskupska stolica s kanoničkim sborom kod crkve sv. Marije; da je to godina, napokon, prije koje je sigurno već obstojala crkva S. Marije. Ovaj zaključak radije oslonismo na listinu oko 1042 godine, jer po našem mišljenju vjerodostojnija od Farlatova poviedanja, za koje se ni ne zna, iz kojih li je izvora crpljeno; u nadi vazda da će ga što skorija izkapanja na Kapitolu ili opovrći ili potvrditi.

Što paka nagoviještamo, da je crkva S. Marije još davno prije utemeljenja kninske biskupije obstojala, mislimo da nije bez ikakva temelja, i s drugoga razloga, t. j. uvaži li se nadpis iz godine 1203, koji je bio uzidan vrhu vrata biskupske crkve na Kapitolu, te godine 1740 vidjen i pročitan od biskupa Ivana Vidovića,¹ i o kojem ćemo se niže obširnije baviti. Za sada samo uz put usudjujemo se zaključiti po njemu, da je iste godine 1203 crkva S. Marije posvema obnovljena, jer valjda od drevnosti trošna, što bi svakako bilo u prilog našoj nagovijesti, da je ona iz davnije dobe, nego li je doba ustrojenja kninske biskupije. Obično bo se mora sciieniti, da se sgrade tvrdo sazidane, košto su crkve u obće a navlastito one jedanestoga vieka, poslie 150 godina njihova podignuća ne ruše tako lako, a to u našem slučaju jamčilo bi, da 1203 obnovljena crkva S. Marije nije tada brojila samo viek i pol obstanka, već dakako možda još koji viek više.

Nego da dalje ne duljimo s poluhipotetičnim zaključivanjem, cienimo da se smije slobodno uztvrditi, da je crkva S. Marije starija od 1042 godine, a koliko godina, to će nam valjda kazati, osim inih možebitnih svjedočanstva, i sam arhitektonički slog, čim se izkapanja počmu sustavniije voditi.

Nu još kudkamo veće zanimivosti jest crkva S. Marije radi doticaja sa Zvonimirom, budući po svoj prilici da bi ona mogla biti glavna ili barem jedna od onih „petih crkvi v Kosovi“, koje su po narodnoj predaji tako tiesno skopčane sa zadnjim dnevima i tragičnim svršetkom njegovim. — O vjerodostojnosti predaje o Zvonimirovoj smrti. sačuvane nam ne samo po Hrvatskoj kronici, kratkom ljetopisu I. Tomašića, nego i po živućem poviedanju narodnom u kninskoj okolini, od oka suditi ne bi bilo razabrano; ali u slučaju kad bi ostanci S. Marije na Kapitolu izašli na vidjelo, vjerojatno je da bi se dobilo u ruke krjepak kušik na razbir istinitosti predaje i što se tiče same joj jezgre i kolorita. Tako primjerice, Tomašić skladno s „Hrvatskom kronikom“ pripovieda sabor na Kosovu polju i smrt Zvonimirovu; ali, dočim „Hrv. kronika“ o pokopu Zvonimirovu mramorkome muči, on čisto kaže: „et sepultus est in capitulo thinigensi in ecclesia sancti Bartholomei ante altare

magnum.“¹ Pripomenuti je ovdje, da se niti svaka pometnja, da od godine 1203 biskupska crkva S. Marije biva nazivana i imenom S. Bartula, s razloga, koji ćemo niže navesti; da Tomašićevoj kronici ne pripisujemo sva svojstva čistog i vjerodostojnog izvora; ali ipak, da bi željeli vidjeti tvrdim dokazim opovrženo njegovo poviedanje, da ga se sveosve odbaci.² Svakako buduća izkapanja na Kapitolu mogu sasvim lako pružiti nekoličak tih dokaza, da se jednom napokon kadli tadli dotjera na čistac s tom tragičnom predajom o smrti i pogrebu kralja Zvonimira.

S crkvom S. Marije uzko je skopčan i kanonički Petrom Kresimirom osnovani sbor, koji po Farlatovu poviedanju, takodjer od kralja dobi osobitih povlastica i odlika; tako da, košto je kninski biskup, jer narodni i kraljski, prednjačio svim inim svjetovnim i crkovnim velmožam, i njegov kapitul, jer kapitul hrvatskoga biskupa, prednjačio s pravima i povlasticama svim inim bilo svjetkim bilo crkovnim zadrugam. Sam kralj gradi kano nicim prostrane dvore uz biskupove tik crkve S. Marije i uz svoje dvorove; obskrbiiva ih bogatim desetina i darovštinam da uz udoban žitak danju i noću na izmjenu Bogu hvale pjevaju, kao i tadanji carigradski *ucoemetæ*, cviet svetinje i učenosti za onih težkih vremena, da mladež u svešteničkom zvanju i znanju odgajaju; sam kralj napokon kanoničkom kapitularskom pečatu toliku povlast podieljiva, da ne samo potvrdjiva kapitularske spise, nego sve javne i državne, košto nam Farlati jamči,³ da je takovih spisa za njegove dobe bilo vidjeti u trogirskom i spljetskom arkivu. Radi toga pečat taj, toli važan i znamenit u hrvatskoj kraljevini za državne posle. imaeše čuvarom jednoga od samih kanonika — *custos sigilli* —; radi toga na taj pečat bio je udaren i nekakav novčani bir — *reditus sigilli* — koji je bio jedan od glavnijih kanoničkih prihoda.⁴ Svu tu zamašitu važnost i ugled uživaše kapitularski pečat sve do propasti Knina pod tursku vlast početkom šest nestoga stoljeća; jer izumrćem narodne dinastije kninski kapitul presta biti organom dvorske kancelarije, ali postade „*locus credibilitatis*“, kako to razabiremo još na izpravama 1458, 1494 i 1514 godine.⁵ Na pečatu bijaše urezana slika S. Bartula apoštola koga si kanonički sbor odabra pokroviteljem ili patronom, kadno ga Petar Kresimir obdari bogatom nadarbinom S. Bartula, za koju se baš ne zna gdje je ležala u hrvatskoj kra-

¹ *Arhiv*, IX. pag. 12.

² Vidi moju polemiku: „Zvonimir kralj Hrvatski“, u Katoličkoj Dalmaciji mjeseca veljače i ožujka 1880.

³ *Illyr. Sacr.* IV. Epis. Tiinnien. 281.

⁴ O dvorskoj hrvatskoj Kancelariji već se je obširno bavio veleuč. dr. Rački (v. Rad Jugosl. Akad. knj. XXXV.), zato nama bi bilo suvišno više o tom govoriti; dakle, tko želi neka vidi tu obširnu razpravu, te još *Mabillon De Re Diplom.* Neapoli 1789; Lib. II. Cap. XI; *De Vaines-Bonnetty* o. c. *sub voce*.

⁵ *Farlati*, o. c. IV. p. 281.

¹ Bull. D. IX. pag. 13, *Viestnik*, V. br. 2.

ljevini;¹ rad šta S. Bartul po svoj prilici posta pokroviteljem biskupske stolice S. Marije.

Kada smo pri ovoj, cijenimo da je nužno mimogredie pripomenuti, da li je doista obstojala u kninskoj biskupiji osebita crkva sv. Bartula, koja se spominje u spomenicim poslie trinestoga vieka i u predaji, ili se mora pod tim imenom razumievati sama biskupska crkva S. Marije na Kapitolu.

Moglo bi se nagadjati po onim Farlatovim obćenitim rječima „sacerdotium S. Bartholomaei in terris croaticis situm“, što ga Petar Kresimir utjelovio kapitularskom stolu, da je već prije zasnovanja kninske biskupije, na Kapitolu obstojala crkva S. Bartula, kojoj je pripadala ta nadarbina: nego ne imamo ni cigloga povjestnoga dokaza da to doistinimo. Nu da je i obstojala, njezin zavisni odnošaj prema stolnoj crkvi S. Marije, mislimo, nije mogao dopustiti da na pr. kanonici svoje dužnosti u njoj vrše a ne u stolnoj, kao što po svoj prilici i veličina joj s toga odnošaja, bit će jako ograničena bila.

Nego budući da nam se na pisanim spomenicim ne spominje samo ime S. Bartula, nego još i drugih svetaca skupa, kojim je dotična crkva bila posvećena, za to nam se vidi vjerojatnijim ovo drugo riešenje.

Za narodne dinastije i kašnje do izmaka XII vieka spominje se crkva i samostan toga imena.²

Po izpravama jedanestoga i dvanestoga vieka, koje su doprle do naših ruku, nema traga ikakvoj crkvi ili samostanu S. Bartula u kninskoj okolici ili biskupiji. Valjda po Farlatovom poviedanju, da je Kresimir kninskomu kapitolu podielio „sacerdotium S. Bartholomei apostoli, in terris chrobatieis situm“³ dalo bi se nagovieštati, da je ta nadarbina bila utemeljena pri kakvoj crkvi

S. Bartula, po kojoj se zatim tim imenom i sama nadarbina prozvala; ali s druge strane opeta smo u neizvjestnosti, da li je i sama nadarbina ležala baš u kninskoj okolici, a po tom i istoimena crkva.¹

Pa sve kad bi se i dosvjedočilo, da je do Kresimira obstojala i crkva i nadarbina u kninskoj biskupiji, čemu nije moguće namaći dokaza pri sadašnjoj nestašici podataka, nastalo bi pitanje, nije li Kresimir, uz ine razloge, baš zato pripojio nadarbinu S. Bartula kninskomu kapitolu, jer je crkva propala? Bilo kako mu drago, po izpravama iz dobe narodne dinastije pa sve do konca XII vieka ne postoji u kninskoj biskupiji crkva ni samostan S. Bartula apoštola. Što se pak kasnije spominje crkva S. Bartula kod Knina i to kao da je obstojala za dobe kraljeva hrvatskih, cijenimo da nije nego ili puka pometnja u nazivanju crkve S. Marije samo imenom pokrovitelja, ili krivo lučenje po imenima naslovnice (titularis) i pokrovitelja (patronus) jedne te iste crkve u dvie. Možda je tomu uzrokom bilo i to, da je kanonički sbor svoje pokrovitelju podigao u samoj crkvi S. Marije osobitu bogomolju ili žrtvenik, te se vremenom po jednom od ovih i sama crkva tako prozvala; kao što vidimo da se je dogodilo u Spljetu, gdje 655 godine preobratiło veebni Dukljanov mauzoleum u stolnu crkvu pod naslovom „Mariae in coelum assumptae“; a kad ne mnogo vremena za tim u ruševinama Solina našlo tielo S. Dujma, prvoga solinskoga biskupa i mučenika, te ga prenielo u spljetsku katedralu, otda S. Dujam posta pokroviteljem biskupije, grada i stolne crkve, koja se zato prozva imenom S. Dujma, kako se po najdavnijim spomenicima vidi i kako ga dandanas jošie narod svake ruke na usta uzimlje.² To isto mora da se je dogodilo i crkvi S. Marije u Kninu. Jasan dokaz tomu nahodimo u prvom spomeniku u kojem se spominje ime S. Bartula. To je nadpis iz 1203 god., nad vratima S. Marije na Kapitolu, koji je 1690 godine biskup I. Vidović na svojem mjestu vidio i pročitao: „Anno ab incarnatione Dni nri Jesu Christi 1203 Regnante Rege Emerico aedificata est ecclesia ista a Venerabili Praeposito Dobroslavo filio Prodancii Comitiss Tiniensis nepotis Prodaslavi Comitiss ad honorem Domini et Sancti Bartholomaei et Sanctissimae Mariae et Sancti Petri pro redemptione animae suae et suorum.“³ Iznad svake je sumnje da se je ovaj nadpis nalazio nad vratima S. Marije na Kapitolu, ne samo po svjedočanstvu spomenutoga biskupa I. Vidovića, očevidea kada je u istinu crkva S. Marije

¹ Illyr. Sacr. IV. 281.

² U darovnici Kresimirovoj izdanoj u Ninu 1069 god.: „Adam monachus sancti Bartholomei abbas testis“ (Cod. dipl. I. 132); jest samostan kod Biograda na moru. U ugovoru dalmatinskih primorskih gradova s Duždom: „Ego Johannes abbas sancti Bartholomei, ratifico et confirmo“ (Cod. dipl. I. 150); takodjer isto u Svinimirovim darovnicama: onoj izdanoj u Spljetu 1076 godine (Cod. dipl. I. 155), u onim god. 1078 (Cod. dipl. I. 162) i god. 1078, 16. travnja. U zaključcima spljetskoga crkvenoga sabora 1185 god., spominje se kao crkva medju crkvama spljetske biskupije, i opetovano njezin prepozit: „sanctam Martham, Petrum de Clobuco, sanctam Mariam, sanctum Stephanum, sanctum Moysem, sanctum Bartholomeum . . . . Ut autem haec ordinatio, quam his personis praesentibus et eam approbantibus statuimus: Flascone, tiniensi episcopo . . . , Alberto Pisano sancti Bartholomei preposito . . . , firma stabilisque permaneat per cancellarium nostrum Albertum sancti Bartholomei prepositum fecimus conscribi et insigniri propriis sigillis. Datum Spalati in Ecclesia sancti Andreae apostoli, per manum supradicti prepositi Alberti cancellarii nostri (Kukuljević, Cod. dipl. II p. 130). Primicerius spljetskoga kapitola uz ina dva naslova, imao je i „titulum a S. Bartholomeo“ (Farl III 17).

³ Illyr. Sacr. IV. 281.

¹ Vidi niže.

² Farlati III. pag. 29 ss. Thomas Archid. — Isto se sgodilo i u Zadru. Današnja crkva pod imenom S. Donata u početku nazivala se S. Trojstva; ali kadno se u njoj pokopalo tielo S. Donata zadarskoga biskupa i S. Donat postao pokroviteljem, od tada i crkva ne dolazi više pod imenom naslova, nego pokrovitelja S. Donata. (Hauser. Bulić. Il tempio di S. Donato in Zara. pag. 18, 19.)

³ Viestnik, V 2. Bull Dalm. X. 1, 13.

srušena, ali ne sasvim uništena bila i kada je još predaja drugog koljena s bjeločanim još prilično sačuvanim ruševinama vjerodostojno mogla svjedočiti; nego i po samom nadpisu, koji kaže doista, da je crkva podignuta ne samo na slavu S. Bartula, nego i S. Marije i S. Petra. Razlog, rad koga dolazi na prvom mjestu ime S. Bartula, a ne Svete Marije, jest po svoj prilici onaj isti radi koga se spljetska prvostolna crkva naslovna „*Mariae assumptae*“, obično ipak nazivala i nazivlje se imenom pokrovitelja S. Dujma; a drugi rad toga, što sami auktor posvete nije drugi nego glavom prepozit kninskoga kaptola, koji je možda smatrao svetom dužnošću na prvom mjestu sjetiti se pokrovitelja kanoničkoga zbora; pokrovitelja, čije ime na daleko slavilo, a pečat onako zamašito zasiecao u same državne poslove i to ponajvažnije; treći razlog mogao bi biti sama pometnja u redu imena, počinjena ili od sastavljača nadpisa ili od klesara. — Nu iz nadpisa poliega prigovor, da crkva, u kojoj je uzidan bio, jest doista posvećena S. Bartulu i S. Mariji; ali da je to crkva s nova gradjena — *aedificata est* — god. 1203, a ne ona stara biskupska crkva S. Marije od Kresimirovih doba. Izočan nam se čini ovaj prigovor u koliko se osniva lih na izrazu generična smisla, koji ipak ne izključuje ono, čemu prigovara. Nama se čini da i po samome smislu nadpisa smije se, dapače mora se zaključiti, da poznija crkva prepozitom Dobroslavom 1203 sagradjena, nije no starinska crkva S. Marije samo obnovljena i popravljena: jer inače ne bi bilo razloga čemu biskupsku staru crkvu S. Marije, koja je po svoj prilici imala napose bogomolju ili žrtvenik na čast kapitolskom pokrovitelju, i svom pokrovitelju S. Bartulu, podizati novu crkvu pa posvetiti ju isto kao i prvu te istim svetcima, s tom razlikom samo, da bi S. Bartul od pokrovitelja stare postao naslovnim svetcem nove, a S. Marija od naslovnitva stare spala na pokroviteljstvo nove. Drevna praksa crkvena, prema kojoj se tekom vremena stvorilo u kanoničkom zakoniku osobitih zaključaka u ovom pogledu, bila je ta, da se u odabiranju više pokrovitelja ili zaštitnika prednost mora davati strogo po redu crkvene hierarhije,¹ rad šta po njoj svakako prednost dana S. Bartulu pred S. Marijom višega hierarhičkoga stupnja, ne može biti ino nego pogreška. — Svi dokazi, dakle, svode na zaključak, da crkva S. Bartula na Kapitolu nije nego crkva S. Marije.

Dorješavajuć predjašnje prieporno pitanje o crkvi S. Bartula, rekli smo i o crkvi S. Marije sve što se o njoj zna do nastupa XIII. vieka. Biva, da je pred godinu 1203 ili od drevnosti ili s ine nepogode nastradala, te da ju prepozit Dobroslav obnovio.

Za XIII. i XIV. vieka u spomenicima se crkva S. Marije ili S. Bartula više izrječito ne spominje, izuzamši

valjda cigli krujasti nadpis, našast 1871 godine i sahranjen danas u spljetskom muzeju, prvi put obiclodanjen u *Bull. Dalm.* IX pag. 14.;¹ ali, taj po svoj prilici stoji u savezu sa popravkom prepozita Dobroslava; a rek bi, po ovom ulomku, njeki Nikola popravljenju crkvu ob- skrbio zadušbinom.

Godine 1420 — 1425 za gradjanskoga bosanskoga rata Ostojin sin Radivoj, da slomi Sigismundovu silu, prispjelu u pomoć Tvrtku, dozva Turke, koji se iz Bosne plienec i paleć svališe u kninsku županiju i doprieše do Knina.² Da je ovom prigodom nastradala i kninska prvostolnica S. Marija na Kapitolu, razabire se iz zapisa sbornih listina: „1428, 12 Kal. Junii providit Ecclesiae Tinnien. provinciae Spalat. vacanti per ob. de persona D. Joannis praepositi Ecclesiae Casmen. diocesis Zagabriensis; et concessum fuit sibi, quod possit dictam praeposituram tenere ad ipsius Domini nostri beneplacitum propter destructionem Ecclesiae Tinniensis praefatae.“ Farlati, navodeć spomenuti ulomak,³ neizvjestan je od česa li je nastradala crkva S. Marije „... ad reaedificandam aedem cathedralem, quae vetustate vel alio quodpiam infortunio corruerat“, s toga što mu je nepoznata bila turska pomenuta provala, koju od starijih kroničara tek Tomašić zabilježio u svom ljetopisu, a poza njime O. Vinjalić;⁴ koji uz to tvrdi, da je baš od turskog paleža propala prvostolna kninska crkva.

Nema pri ruci dokaza, da je potla crkva S. Marije bila popravljena; nu dalo bi se negovječtati da jest po tom, što je grad Knin sačuvao svoju prvašnju⁵ znamenitost i s političkoga i s crkvenoga gledišta, sve do godine 1522, kadno padne sasvim pod Turke i ostade pod njihovim gospodovanjem sve do 1688 godine. Ako ne prigodom osvojenja, a to gotovo susljednih godina bjehu izgorene, razorene većinom sve zgrade na Kapitolu, dakle i crkva S. Marije, kako se razabire po ogorjelim zidinama. Od 1522 godine kninski biskupi ne stoluju u Kninu, nego inudje ostavši samo naslovni; nikad ili riedko pohodio koji svoju biskupiju.⁶

Godine 1688 Knin pade u mletačke ruke, te iza vieka i pol desilo se tek napokon sgodno vrieime obnovi ljenju kninske biskupije i biskupske stolice; ali, radnesretnog stanja, u kom se nalazio sam grad, a navla-

¹ Vidi niže.

² Chronicon J. Tomašić, Ark. IX p. 16; Fabijanić, Storia dei Frati Minori p. 175, 196; Vinjalić, Comp. stor. a. 1428.

³ Illyr. Sacr. IV. pag. 295.

⁴ Comp. stor. a. 1428.

⁵ Tako n. p. još 1435 i 1451 god., spominju se „*rotni sudci* plemenitih hrvata *stola kninskoga*“, gdje po hrvatskom pravu (*secundum consuetudinem regni Croaciae*) pravdu kroje. (Kukuljević, Listine hrvatske, p. 79; Jura, I. I. p. 198, 199); a kapitularski pečat na listinama nahodi se sve do g. 1514, kao službena potvrda pravovaljanosti izprave (Farlati, o. c. IV. p. 281).

⁶ Farl. Illyr. sacr. IV. Episc. Tinnien. passim.

¹ Ferraris. Bibl. jur. can. Patronus.

stito biskupska crkva i sve zgrade okolo nje, jer biskupski prihodi bili razgrabljeni na sve strane, niti tko pitao, niti zapoviedao da se kninska biskupija obnovi. „Sed cum civitas illa Turcarum illuvie ac sordibus, eladibusque bellieis deformata esset, aedes pontificiae disiectae, templum eathedrale subversum, reditus episcopales alio distraeti, nemoque fuit, qui aut peteret aut juberet suum Tinniensibus episcopum restitui.“¹ — Nu, rek bi, da ova Farlatova viest nije točna u potankostima, i da stolna crkva S. Marije nije sasvim do temelja uništena bila, po svjedočanstvu spomenutoga već I. Vidovića. On bijaše prvim kninskim župnikom iza progibanja Turaka 1688 godine, kasnije postane trogirskim biskupom, te u vlastoručnoj bilježici od godine 1690, na koriceama stare knjige, darovane knjižnici Franovaca S. Lovre u Šibeniku, spominje, da je već više navedeni nadpis g. 1203 vidio i pročitao nad vratima stolne crkve na Kapitolu,² što bi značilo, da su još barem zidovi obstojali. — Točnije nas o tadanjem stanju crkve S. Marije obaviešćuje po predaji O. Vinjalić u svojem pismu od 17 prosinca 1746: „La chiesa aveva un volto di tuffi, la quale era quasi intatta, quando i nostri presero questa piazza ai Turchi“ (1688); iz čega se razabire da su ne samo god. 1688 zidovi obstojali, nego još i svedeni krov.

Od godine 1688 crkva S. Marije služila je varošanim kninskim grobljem, kako nam svjedoči jur navedeni mrtvački zapisnik od 1688 godine; ali, što gore, kamenolomom za gradjenje novih kuća i mletačkih tvrđja, kako nam O. Vinjalić u spomenutom listu pripovieda. Što ne razkopale ruke varošana i Mlečića i što odoljelo uništajućem zubu vremena, djelomice se zemljom zasulo, pa iztraživaočevom oku od svih prijašnjih sgrada ne ostalo nego ono malo zidova, koji se vide na priloženom nertu (V. tab. II). I crkva S. Marije ne ubjegla toj kobi, tako da sada od nje nije vidjeti ništa karakteristična: a o zidovima, koji još iz zemlje vire, ne bi se moglo kazati, da li su crkve ili ine sgrade.

Nižući poviest stolne crkve S. Marije mimogrede se dotaknismo i ostalih sgrada na Kapitolu, koje bi bile zanimive po iztraživaoca, te nam ne bi preostajalo o njima ništa osobito pridodati. Ista sudbina koja je pratila biskupsku crkvu, pratila je i biskupove i kanoničke dvorove, jer su s njome nužno spojeni. O njima, po tadanjem običaju, možemo zaključiti, da su bili svi skupa s crkvom opasani mirovima, i, po svoj prilici, sačinjavali utvrđen gradić, kao što ono bijaše nekada i zagrebački biskupski grad. Po sebi se opeta razumije, da uz te sgrade, bit će bilo još i drugih, bilo za slobodne gradjane, bilo za kapitulske kmetove.

Još jedna sgrada, o kojoj bi se moglo nagadjati, da je po svoj prilici bila na Kapitolu, jest kraljevski dvo-

rac „uilla regalis“. Rekosmo nagadjati, jer upravnih povjestnih dokaza ne imamo. Svinimirov regist 1076—1078 g. u komu čita se među inim i ovo: „... Inter quos quaedam sanctimonialium mater, Maria videlicet, cenobii sancti Benedicti, in solempnitate consecrationis ecclesiae nostri episcopatus, sanctae Mariae vocabulo. ... Actum est hoc in uilla regali, quo in loco iam dicta ecclesia sanctae Mariae (sita videtur, his coram testibus: in primis coram Laurentio uenerabili archiepiscopo, Petro croatensi episcopo“ ... , nije izdan u Kninu, kako to Farlati stavlja,¹ nego u Solinu, kako se još razgovietno na samom izvorniku, koji se sada čuva u regnikolarnom arhivu u Zagrebu, vidi, i košto se po samom tekstu razabire: te crkva S. Marije² i njoj blizu kraljski dvorac, koje regist spominje, nije moguće stavljati na Kapitul, nego izvjestno u Solinsko polje.

Nagadjamo po ovomu, da je na Kapitolu ili blizu po svoj prilici stajala „uilla regalis“. Opažamo u prostiranju moći države hrvatske neku postepenost, pa tu istu postepenost u stolovanju hrvatskih vladara. Vlast hrvatske države najprije se uvriježila u sjevernoj Dalmaciji, te devetoga vieka nahodimo vladare gdje stoluju u Ninu, a ninskoga biskupa gdje uživa prava državnoga biskupa. Kasnije desetoga i nastupom jedanestoga vieka vlast hrvatske države uvriježila se i u sredozemnoj Dalmaciji, te eto onda nahodimo vladare da stoluju u Kninu i tu osnivaju stolicu svomu državnomu biskupu, koji nosi i pravi naslov „chroatensis“. Jedanajstom viekom napokon državna vlast već je uvriježena bila i po obalama srednje Dalmacije, te eto onda nahodimo vladare gdje stoluju u Solinu i Bihaću, a prati jih vazda hrvatski biskup, koji te isto pridržava svoju kninsku stolicu. U svakom mjestu, gdje su vladari stanovali, imali su svoj dvor „uilla regalis“, kako nam ga listine imenuju, i to utvrđen gradić po obćenitom običaju tadanjih doba; dakle, kad su vladari i u Kninu stolovali i tu su imali svoje dvorove, koji su stajali van grada; jer tako zahtjevaše suvremeno municipalno pravo, koje nije trpilo vladara među gradskim zidinama, kao stanovnika, nego kao gosta. Razlog, i to glavni, radi koga bi zasnovana biskupska stolica baš na Kapitolu, a ne u samom gradu Kninu, bio je taj, kako mi nagadjamo, što je na Kapitolu bio i kraljevski dvor: a to razabiremo po povie-

¹ O. c. IV. p. 284.

² Farlati netemeljito hoće da je to baš biskupska kninska crkva S. Marije, i to tek za Zvonimira prvokrat posvećena. Nu i ta ne stoji, jer *solemnitas consecrationis*, o kom regist govori nije no godišnjica posvećenja crkve, a ne prvo posvećenje, što je dakako različito (*Lucius, De Regno Dalm. Chr. Lib. II. C. XVI Regest 1072 god.*) *Kukuljević* u svojem Codexu, stavlja pravo da je rečeni Regest izdan u Solinu (I. 154); *dr. Rački* u Docum VII. u kronologičnom kazalu (p. XXXI) stavlja ga takodjer „Salonae“, a u tekstu pak (p. 112) „Tinnini“, što nije no tiskarska pogreška, kako je to već i Milinović opazio (*Viestnik, IV p. 48*).

¹ Farl. Illyr. Sacr. IV. pag. 301.

² Viestnik, V. 2.

danju naddjakona Tome, iz rieči: „regalis erat episcopus et regiam curiam sequebatur, eratque unus ex principibus Aulae,“ . . .¹ t. j. da je kod „regalis curia“ bila stavljena biskupska stolica

Nu, ovo, kako opetovavimo, njesu nego naša nagadjanja, koja bez inog povjestnoga i bez ikakvoga mjestnoga vidivoga podatka ostaju svedjer u granicama neizvjestnosti; koja će dotle potrajati, dokle iztraživanja na mjestu ne odkriju nam činbenike da sude našem nagadjanju.

Drugo važno mjesto, koje nam sa svojim ruševinam jamči, da na njem moramo tražiti spomenika iz starije hrvatske dobe, jest *Biskupija*, najubaviji dio Kosova polja, ležeća po prilici osam kilometara u iztok Kninu.

Oko Biskupije na raznim mjestim, na različitoj dalečini proteže se još danas tragova mnogim starinskim sgradam. Na vršku Biskupskog gaja ili Lopuške glavice, prem ne sasvim razgovjetno, razabire se dosta tragova zidova: ali, tako neskladno, da jih se u cjelinu ne može svesti. Jedan kilometar podalje, gdje je grčko-iztočna crkva Presvete Trojice, na oveliku groblju vidi se rimskih sarkofaga i krnjataka rezbarije, koju mi krstismo po dobi karlovinžkom, iz vremena narodne dinastije, u velike slične onoj našastoj na Kapitolu. Takodjer na glavici, zvanj Stupovi i u njezinoj blizini opaža se starih zidova, grobova i komada iste rezbarije, što sve nagoni u misao da je tu moralo biti starih sgrada. Nu ponajzanimiviji ostanci nahode se baš u Kosovu polju, u medjašim sela Biskupije, i to taman na današnjem groblju seljana Polače i Biskupije. Tu je bilo starinsko groblje, koje kninski mrtvački upisnici od 1679—1710 g. nazivlju: „ . . . sepultus est super uno colle ubi multa monumenta reperiuntur; Coemeterio S. Lucae in Biskupia; . . . inter mura antiquae Ecclesiae Episcopalis jam destructae rure Biskupia; . . . Coemeterio S. Lucae in Cossovo.“²

Koje su zgrade obstojale na ovom mjestu? Pri ruci ne imamo nikakvoga izvjestnoga podatka da što pozitivna uztvrdimo. Viest hrv. ljetopisa da je Zvonimir sazvaio narodnu skupštinu „v petih crkvah v Kosovi“, po obćemu mnenju odnosi se baš na ovu točku. To mnenje osniva se pak na tvrdnji O. Vinjalića: „Il vescovo di Knin seguiva sempre la Corte, aveva la sua Chiesa Cathedrale circa due miglia distante dalla città di Knin in luogo detto anco al giorno d'oggi Biscupia, cioè Vescovado. La Chiesa era *rotonda* dedicata a Santa Maria Vergine e Madre.“³ Nu isti O. Vinjalić u pismu upravljenu O. Radniću na 17 prosinca 1746, o ruševinam na Kapitolu ovako se izrazuje: „Vogliono alcuni che questa fosse stata l'abitazione del Vescovo, il quale

stesse assieme coi canonici, como s' usa in alcuni luoghi di Germania“, što bi njekako protuslovalo gornjoj tvrdnji. Nu svakako stoji da je tu bivala kakva palača i jedna ili više crkava; je li pak ta crkva bila biskupska S. Marije, mislimo da nije, pošto dokazasmo da je ona stala na Kapitolu, i da je istovjetna kapitularskoj crkvi S. Bartula. Nego, izključiv iz Biskupije biskupsku crkvu S. Marije, nameće se pitanje, koja je druga crkva ili sgrada stala? Pri posvemašnjoj nestašici podataka, usudjujemo se tek nagoviestati, po smislu izraza „Biskupija“, da je na Biskupiji morala biti, ne biskupska stolica ili crkva, nego naprosto „mensa episcopalis“, s dotičnim sgradama i crkvama. Sličan primjer nahodimo i u spljetskoj biskupiji. Putalj, poviše Sućurca, koji Trpimir darova spljetskoj biskupiji s crkvama S. Jurja, S. Anastazija, S. Kozme i Domjana,¹ a pozniji vladari potvrđiše i obogatiše s drugim darovštinama, bio je i danas jest „mensa episcopalis“, a narod ga zvao i zove „biskupija“, biva, biskupovim posjedom, premda u njem nije bilo, niti je sada biskupske crkve, nego naprosto dvor upravitelja biskupskih dobara. Mi nagoviestamo, da kninska „Biskupija“ s ovoga gledišta, jeste jedna te ista stvar kao i Putalj, današnji Sućurac. I na Biskupiji kao i u Putalju, bilo je crkava pripojenih „mensi“, i sgrada nuždskih za upravljanje dobara a po svoj prilici i biskupov dvorac ili ljetovnik, možda sve po navadi vremena utvrdjeno. Ovoj našoj nagoviesti pada u prilog tvrdnja O. Vinjalića u pismu 16 travnja 1746, da se je još za njegove dobe vidjalo tragova jednoj sgradi na Biskupiji, koja po njegovu mnenju nije ino no biskupov dvorac: „Dalla parte di levante d'essa si vedono le vestigie d'una fabrica, per quello che io potei rilevare è stato il Palazzo di delizie del Vescovo.“

Da predjemo na opis ruševina koje je O. Vinjalić vidio 1746 godine i u kratko opisao u navedenom listu, sve isto basamo u neizvjestnosti, iz koje nas samo izkapanja mogu osloboditi. Evo sve što on kaže o Biskupiji: „Più in sù verso ostro vi è la villa della Biscupia lontana circa tre miglia a dritta linea dalla Fortezza, perchè se si va a cercare li ponti, ve ne sono più di sette. Qui si vedono ruine di fabbriche tre, la più vicina è la più intatta. Questa è una rotonda ottangolare; par che sia stata Chiesa all' antica. Dalla parte di Levante d'essa si vedono le vestigie d'una fabrica, per quello che io potei rilevare, è stato il Palazzo di delizie del Vescovo. La seconda è una fabrica bislunga e vien chiamata al presente Chiesa di S. Luca; questa bisogna che fosse Parochia, perchè all' intorno ha un gran Cimitero con pietre di straordinaria grandezza sopra sepolture. Tra queste due più al di sotto verso tramontana, vi sono le vestigie d'un'altra Chiesa. Poco più in giù quelle d'un'altra.“ Red je napomenuti da isti O. Vinjalić na drugom

¹ Docum. p. 200.

² Nar. List br. 2—6, podlistak „Nešto o kninskim izkopinam“, M. Ž.

³ Comp. stor. a 1050.

¹ Cod. dipl. pag. 4, 5, 106, 114.

mjestu, govoreći o prvoj sgradi, koju krsti „Chiesa all' antica“, kaže da je za njegovih doba bila cielokupa do prozora „a guisa della Metropolitana di Spalato.“ Od svega ovoga danas nije vidjeti ništa, do tragova crkve S. Luke, koju je O. L. Marun otkrio; ali po Vinjalićevu opisu ne bi bilo trudno otkriti i druge sgrade.

Konačno cijenimo shodno izjaviti naš nazor o crkvi „S. Marije oble“, koju se obično istovjetuje s crkvom „S. Marije(?) v petih crkvah v Kosovi“, i misli se da je to baš ona sgrada, koju Vinjalić zove „Chiesa all' antica“, i koja dakle nije na Kapitolu nego na Biskupiji. Hrvatska kronika po Lučićevom, Orbinovom i Crnčićevom izdanju, kaže naprosto da je Zvonimir sazvaio sabor „v petih crkvah v Kosovi“: „conjunctinque habito ad quinque ecclesias in Campo, qui Cossodus nuncupatur, concilio“,¹ a ne spominje crkve S. Marije. Nama se čini da „v petih crkvah“ ne smije se razumijevati kao crkva sa pet absida, što bi bilo odveć prenapeto; nego jednostavno da je širom Kosova polja po brežuljcima bilo pet crkava, ne u skupu, nego na dalje jedna od druge, i da je na polju oko njih držan sabor. Ovo tumačenje vidi nam se naravnije i običnije, te bi obaralo mnjenje, da je biskupska crkva S. Marije bila sa pet absida, te da je stala na Biskupiji. Možda u tih „pet crkvah“ bila je uključena i biskupska S. Marije na Kapitolu; ali, svakako ostaje, da nije imenovana. Gdje se pak u najstarijem izvoru kaže, da je crkva S. Marije bila obloga oblika, „Rotunda“, nije nam poznato. Valjda se po Vinjalićevom mnjenju tako misli, nazirući biskupsku crkvu S. Marije u ostancima one sgrade na Biskupiji, koju on nazivlje „Chiesa all' antica“, „a guisa della metropolitana di Spalato.“ Nu, ako je on taj zaključak oslonio na naliku rečene sgrade Dukljanovom mauzoleju, koji nije nikakva „Chiesa all' antica“, mislimo, da nije opravdano zaključio, i da rečena sgrada mogla bi i ne biti crkva starinskog oblika, nego kakova druga sgrada; sasvim da bi se moglo i to dati, da je ta obla sgrada mogla biti i crkvom obloga tlorisa, i baš pod imenom S. Marije, kako mi u trećem dielu razprave nagadjamo po ulomku nadpisa našasta na Biskupiji; nu to, bez inih izvjestnih podataka, ne smijemo zaključiti da je ta baš bila biskupska crkva, i to proti izvjestnim svjedočanstvom, da je ona bila na Kapitolu. Svakako, mislimo, da je najbolje neprenagljivati s podmjjenama i uztrpiti se dok nam izkapanja pruže izvjestnih podataka.

II.

Sgrade, koje smo s povjestnog vida u prvom dielu opisali, stoje u odnošaju s ulomcima spomenika ovih zadnjih doba otkrivenima u kninskoj okolini. Pošto

ostanke tih sgrada još zemlja krije našima očima, nismo u stanju da išta uztvrdimo o njihovoj dobi i slogu. Ali, kad bi se štogod izvjestna ustanovilo o dobi i slogu ornamenata na novoodkritim kninskim ulomcima, cijenimo, da bi se dobilo budkakova temelja barem nagovještaju u obće o dobi i slogu samih sgrada.

Nu, sva važnost kninskih otkrića, ne sastoji se samo u tome; ona nam joštera bacaju mnogo prozraka nove svjetlosti i na umjetničke prilike naše domovine za mračnoga razdoblja devetoga i desetoga vieka, koje su nam dosele malo poznate bile.

Kninski ulomci, budući samo ornamentalne česti nekih manjih sgrada, ne pružaju nam očiti podataka sa graditeljnoga gledišta, nego lih s ornamentalnoga; tako da sve, što se o njima može kazati izvjestna, ograničuje se posve na to polje. Važan podatak takodjer: jer se ornamentalni slog ne može sasvim odijeliti od graditeljnoga, budući mu sporedan, a više puta i zato što je od glavnijih mu obilježja. Prva, dakle, koja nam se nameće, jest, da vidimo kojoj vrsti ornamentalnoga sloga spadaju naši ulomci.

Pošto nam ini dalmatinski spomenici ne pružaju nikakva podatka u našu svrhu, jer jošte zaključno ne iztraženi ni proučeni, moramo se uteći spomenicima susjednih nam zemalja. U poviesti umjetnosti za srednjega vieka, najskoli za razdoblja od VII.—X. vieka, ponajvažnijom i ponajzanimivijom točkom jest sjeverna Italija;¹ jer zastupa glavnije slogove te dobe: rimsko-kršćanski ili latinski, bizantinski, te čedo ovih dvaju, romanski slog, koji baš radi svojih osebanjskih pomjestnih obilježja, dolazi takodjer u umjetnosti pod imenom lombardskog sloga. Nijedna druga evropejska zemlja nije mogla pružiti sredovječnoj umjetnosti, takove prilike da se pomladi, do same sjeverne Italije; za to ona i jest ognjištem i kolievkom ponajboljeg od romanskih slogova, lombardskog naine.² Poglavitni razlog, što je sjeverna Italija prvo mjesto u poviesti sredovječne umjetnosti zadobila, jest taj, da su ju politički i kulturni odnošaji učinili poprištem, na kojem su se sastali i za dugo križali elementi, iz kojih se rodila romanska umjetnost. A ti elementi jesu, kako već iz daleka natuknuso, kasnija latinska i bizantinska umjetnost; a treći, varvarski upliv, najprije sa strane germanskih plemena, a kasnije sa strane mladih romanskih naroda.

Naše iztraživanje mora se, ma i površno bilo, dotaknuti ovih elemenata; ali, sa samog gledišta monumentalne ornamentacije; budući da ini dielovi graditeljske umjetnosti za sada ne zasiecaju u našu svrhu.

Djelovanje rečenih elemenata kronologičnim redom, mora se ovako razlikovati: 1. kasnije rimsko-kršćansko

¹ Reusens, *Éléments d'archéologie chrétienne*. Louvain 1885. I. pag. 313, 314.

² De Dartein, *Étude sur l'architecture lombarde*. Paris 1865—82. Text, Introduction p. 2 ss.

¹ Lueius o. c. pag. 308.

² Vidi niže.

ili latinsko razdoblje; 2. ravensko-bizantinsko i poznije bizantinsko; 3. varvarsko: a) langobardsko, b) mlado germansko-romansko.¹ Iztačnuto je, da, premda se postanjem ti elementi moraju tim redom razlikovati, ipak njihovo djelovanje ne razvija se odijeljeno jedno od drugoga, nego naprave zajednički u toliko, u koliko su kasniji zatjecali starije i usvajali glavna njihova obilježja. Tako bizantinsko-ravenski, pak pozniji istočno-bizantinski elemenat nije sasvim iztisuio svoga predšastnika, latinskoga elementa, nego se je donjekle s njime stopio, tim lašnje, čim su se u malo kojim ornamentalnim glavnijim obilježjima temeljno razlikovali: varvarski langobardski elemenat usvojio si je taj karišik u svem i posve, što se kompozicije tiče, pridodav malo što izvorna; ali varvarski ga izradjivao, u čem se i sastoji glavno njegovo obilježje; germansko-romanski, recimo, pomladak, sintetizirao je svoje predšastnike, zadahnuo tu sintezu preporodnim duhom. I zato ornamentalni motivi ne mogu se točno opredieliti, kojemu li elementu privativno spadaju; budući da su zajednička svojina sviju, izim jedine jedne iznimke, o kojoj kašnje.

Sudilom pako, da razaberemo, kojem li elementu pripada stanoviti ornamentalni spomenik, može nam rabiti *kompozicija* ornamentalnih motiva, bilo sama, bilo spojena sa *izradbom*, koja je vazda odlučna kad se radi o motivim, kompozicija kojih je zajedničkom više elementim. S ovog gledišta kušat ćemo, da iztačnemo obilježja pojedinog elementa. Rimsko-kršćanska ili latinska umjetnost, baštinila je od klasične rimske i grčke umjetnosti većinom sve obćenitije ornamentalne motive, bilo prostoručne geometrične, bilo bilinske i životinjske; napokon meandre (uže), Vitruvove spuže, na ljusku, gajtane, zubce, a *transenna*; enkarpe, primogovo i palmovo lišće, zimzelen, lovor, jabuku, lozu, groždje; ptice, ine životinje i t. d.; nu, te poganske motive začinila je privativno svojim skroz kršćanskim — simbolim; tako da si je stvorila novu monumentalnu ornamentaciju, koja odiše čistim kršćanskim duhom.² Izradba, pako, mienja u raznim vjekovima od IV. do VIII. postepenim pogoršavanjem. — Ravensko-bizantinska umjetnost iztiče se svojom prokšenom i površnom izradbom; dočim pozniji bizantinski upliv i s istočnim obiljem i razkoši, posve mašnjom uporabom kršćanskih simbola, i nevidjenih do tada na zapadu fantastičnih iztočnjačkih životinja. A karakteristika joj vazda fina površna izradba. Upliv bizantinske umjetnosti u ornamentaciju na zapadu osjeća se od petoga vjeka do izmaka jedanestoga, i to u raznoj mjeri prema raznim razdobljima; nu najjače se osjeća u sjevernoj Italiji počam od šestoga do početka devetoga

vjeka,¹ tako da se latinska kompozicija nahodi pod bizantinskom izradbom, ili barem pod izradbom koja oponaša bizantinsku.² — Latinsko-bizantinska sinjesa u ornamentaciji izmakom VI. vjeka počimlje se izradjati u izradbi; ornamentalnih prostonarisnih motiva sve to više ne staje, a prevlada poraba samih simbola: tomu su uzrokom nepovoljne političke prilike, seljenje naroda. Propadanje svake umjetnosti, graditeljske napose, kobno je uplivalo i na monumentalnu ornamentaciju; za to zadnje razdoblje rimsko-kršćanske umjetnosti od VI. do IX. vjeka, pruža nam najžalostniju sliku. Za langobardskog kraljevstva izradjanje se sve to više iztiče, tako da se na tadašnjim ornamentacijam ne nazire ino, no napor varvarske umjetnosti, koji se napinje, da se oslobodi pvoja i da stupi na svoje noge.³ Longobardska škola poprimila je latinsko-bizantinske ornamentalne motive, koje je zatekla u porabi, i uvela je dotada nerabljeni: *mistični motiv*.⁴ Pod tim konvencionalnim nazivom razumieva se geometrični ornamentalni motiv, u kojem se na razne načine prepliću, križaju i uzlaju jednostruci ili višestručni pravei i krivulje, bilo u obliku četverokuta i kružnice, bilo na slomljene i uglovite crte i lukove. Glavna značajka toga motiva jest komplikacija raznovrstnih crta pletenjem i uzlanjem; te većim ili manjim brojem sastavnih oblika, podaje motivu osobiti izraz, koji obično više zavisi od umjetnikove mušičavosti, nego li od umjetničkih propisa. Premda ima više načina kompliciranja tih raznih crta, ipak se dosele u umjetnosti pojedinim ne nadjelo osobitog opredieljenog naziva; nego se svi kolektivno nazivlju *mističnim*, kadkad i *simboličnim* ornatom; ili nepravije obćenito *arabeskama*.⁵

¹ *Dartein*, o. c. I. pag. 29, 94 i passim.

² *Reusens*, o. c. I. pag. 309.

³ *Reusens*, o. c. I. pag. 309.

⁴ *Bastard*, Peintures et ornements des manuscrits etc. Paris 1839—69, Tome I. Pl. Mss. Frances VII siècle (Fin) ep. Merovingiennes et ss.; *Garucci*, Storia dell' arte cristiana v. I. p. 577.

⁵ Evo osobitih već znanstvenih naziva u raznim jezicim. Francuz za pletter bilinskih elemenata rabi izraz *rincaux*, a za pletter čisto geometričnih crta *entrelacs*; jedno i drugo pako generično nazivlje *ornement mistique*, a ako su na krutu gradivu *mouloures* (*Caumont*, *Abecédaire* p. 19 ss.; *Dartein*, o. c. p. 60 et passim; *Reusens*, o. c. I. p. 296, 355 ss.; *Bastard*, l. c.) Njemei ne razlikuju nazivom bilinske od geometričnih plettera, za sve skupa rabe im izrazi: *Flechtwerk*, *Gerinsel*, *Verschlingungen*, *Randverschlingungen* (*Wattenbach*, Das Schriftwesen p. 315; *Eitelberger und Heider*, Mittelalt. Kunstdenkmale. Stuttgart 1856. p. 23; *Otte*, Archäologisches Wörterbuch, II. Aufl., Leipzig, Weizel 1877, p. 72, 80). Talijanen takodjer rabi obćeniti naziv: *intreccio geometrico* i *intreccio a fogliami* (*Boito*, Architettura del medio evo in Italia, Hoepli Milano 1880, p. 9, 25 et passim). Kod nas bi se moglo uvesti ove nazive: *bilinski* pletter za motive u kojima vlada sami bilinski elemenat; ali toga se kod nas još ne odkrilo ni primjerka;

¹ *Eitelberger und Heider*, Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiserstaates, Stuttgart 1856, I. p. 96.

² *Armellini*, Lezioni popolari di arch. cristiana. Roma 1883, p. 234.

O porijeklu sredovječnoga mističnoga ornamentalnoga motiva ima više priepornih mnijenja;¹ ali, nama nije shodno na tanko razpredati o tom prieporu,² jer bismo se previše odalečili od naše svrhe, nego jednostavno bilježimo izvjestnu činjenicu, da, premda se je mistični ornamentalni motiv u kaligrafiji i sitnoslikariji sredovječnih rukopisa već petoga vjeka stao rabiti, nije se ipak u

geometrični pleter, u komu vlada sami geometrični motiv, koga su nam uzorkom neki kninski ulomci (v. Table br. 5, 6, 22, 23, 39 i t. d.); mješoriti pleter u komu su i bilinski i geometrični elementi zastupani. Predložili bismo da se pleter rabi samo za komplikantniji motiv: a gajtan za jednostavni pleteni obrub (n. p. br. 22). Medjutim tko pozna ornamentalne narodne motive i imena im, neka se izjavi o boljim nazivim ako jih u narodu ima

¹ Cfr. *Wattenbach*, Das Schriftwesen im Mittelalter, Leipzig 1875, p. 313, 314; *G. J. Mendel*, Il tesoro dell'ornato, Roma 1886, fase VII, Tav. 30; *Racinet-Reinhardt*, Das polychrome Ornament, Stuttgart 1875, Pl. XXXII—XXXVIII.; *De Caumont*, Bulletin monumental, t. XXVIII p. 102, t. XXIX p. 234; *Malvezzi*, Le glorie dell'arte lombarda, Milano 1882, p. 1—39 et passim; *Owen Jones*, Gram. of the Ornam., London 1865, passim.

² Njeki spisatelji hoće taj ornamentalni motiv porjeklom iz Švedske, neki iz Irske, jer da je osebnijština starih Kelta. Njeki opeta hoće da je osebnijština germanskih naroda, te preko Langobarda doprla u umjetnost evropsku. Njeki opeta tvrde da je to narodno obilježje starih Gala (Cfr. navedene spisatelje). Pitanje nije lako riješiti: nu evo što se nama čini. Poraba takozvanoga mističnoga motiva opaža se samo kod naroda kršćanskih i to u doba kad je vladao njihovim zemljama mir, glavni uvjet za razvitak umjetnosti. Pojav toga motiva opaža se u veoma jednostavnoj kompoziciji tek šestoga i sljedećih vjekova, prije nego li su varvarski narodi mogli podučiti prasjedioce o svojim ornamentalnim motivim. Kompozicija toga motiva u osnovi nije ni daljnji razvitak već odavna rabljenih starokršćanskih motiva. Po tom zaključujemo, da takozvani mistični ornamentalni motiv nije ino, no puniji i razvijeniji tip već davne starokršćanske kompozicije. Nestajica spomenika iz dobe petoga do osmoga vjeka, ne pružala do sada dovoljno podataka za temeljitost toga zaključka. Nego te praznine djelomice ne stalo skorašnjim otkrićem Otrikolskoga blaga. To se sastoji iz raznih srebrenih i zlatnih predmeta sačinjavajućih crkvenu opravu nekoga biskupa iz osmoga (?) vjeka, realna vrijednost kojih iznosi do 200.000 franaka. Svi ti dragocjeni cimeliji prekriveni su dragocjenom rezbarijom. Vlastnik Cavaliere Rossi u Rimu izdao je narise tih cimelija, koji po sudu najvidjenih rimskih arheologa većinom spadaju u šesti i sedmi vjek, i koje smo i mi imali prigode pregledati, te opazismo da svi nose ornamentalnih motiva tipa takozvanoga mističnoga; jasan dokaz da porjeklo tomu motivu moramo tražiti jedino u starokršćanskoj umjetnosti, a ne u osebnijštini ma kojega naroda. I time si jedino možemo protumačiti zašto taj motiv nalazimo suvremeno u porabi u Irskoj, Francuzkoj, Italiji, Njemačkoj, Dalmaciji i čak u dalekom Iztoku, gdje god kršćanska umjetnost imala života (Vidi *De Waal*, Römische Quartalschrift, 1888, I. p. 86, Taf. 2, 3, 4). Medjutim do pozitivnih znanstvenih budućih zaključaka, ne usudjujemo se odlučno obarati dojakošnja mnjenja učenjaka, koji dosele uživaše velikog ugleda.

monumentalnoj dekoraciji pojavio prije osmoga, i to baš za langobardskog gospodstva u sjevernoj Italiji i za zadnjih Merovića u južnoj Francuzkoj.³ I to je razlog, s kojeg se taj motiv u graditeljstvu nazivlje „langobardski“; premda, valjda, nije privatnom osebnijštinom starih Langobarda ili samih njih;⁴ jer se pojavlja i na suvremenim bizantinskim spomenicim, te se zato nazivlje i bizantinskim. Rekosmo da je langobardska škola po onomu, što se dosele iztražilo, uvela u monumentalnu ornamentaciju mistični motiv; ali, red je iztaknuti, da u njezinim spomenicim do dobe Karlovića riedko se pojavljuje i to sasvim podređen latinsko-bizantinskim motivim i simbolim, koji su joštera u posvemašnjoj porabi; tako da na pr. na Kalistovoj krstionici u Cividalu (710—735 g.), gdje se prvi put opaža, dolazi cigli jedan put; dočim se razni latinsko-bizantinski motivi i simboli višekrat opetuju.⁵

Što se izradbe tiče, langobardska škola u latinsko-bizantinskim motivim, koje si je posvema usvojila, pa i u mističnomu, koji je prva uvela i to u najrudimentalnijem obliku, nije ni preslaba oponašateljica nježne bizantinske površnosti; za to njezine ploharezbe ne razlikuju se nimalo od jednostavnih rezbarija bez skoro ikakve ili jako malene propupine, uz jaki neukus i nespretnost.⁶ — Devetim vjekom počinlje formacija lombardskog sloga, te traje i za desetoga. Pokretom Karla Velikoga, razvojem mladih romanskih naroda zamjećuje se malo pregnuće na preokret svake umjetnosti u bolje: te se i na monumentalnoj ornamentaciji osjeća postepeno oporavljanje, koje potraja dva debela vjeka. Za ove dobe latinsko-bizantinski motivi i simboli ostaju svedjer u porabi; osobito se iztiče bizantinski, sastojeći se iz jednostavnog i redovitog pletenja pravaca i krivulja, na velike četverokutne okvire i kolobare, u sredini kojih na čistom polju nahodi se čampragasti križ (pattée), ruža, realna ili fantastična životinja itd.⁷ Ovaj motiv izradljivao se je obično na pločama, kojima su bili postavljeni nutrnji zidovi crkava.⁸ Nu mistični motiv, koji se ne smije mješati sa spomenutim latinsko-bizantinskim, za nastupa devetoga vjeka već, postaje sve to češćim, dotjeranijim i savršenijim; postaje biranim dekorativnim uresom, često sam o sebi, a još češće uz starije latinsko-bizantinske, koji su mu podređeni;⁹ postaje neobhodnim članom arhitektonične ornamentacije, te prelazi granice sjeverne

¹ *Garucci*, Storia dell'arte cristiana, I. p. 577.

² *Eitelberger*, Gesammelte kunsthistorische Schriften, Wien 1884, IV. Bd., p. 134, 137; *D'Angicourt*, Storia dell'arte dimostrata coi monumenti, Prato 1826, v. II, p. 129 ss.; *Eitelberger und Heider*, o. c. I. p. 96, 115, 123, II. p. 15, 23, 26, 29; *E. v. Sacken-Brayda*, Stili di architettura, Torino-Roma, Loescher 1879, p. 5; *Garucci*, I. c.

³ *Dartein*, o. c. Pl. 10 côté HA.

⁴ *Dartein*, o. c. I. p. 93.

⁵ *Reusens*, o. c. I. p. 297.

⁶ Ibidem.

⁷ *Reusens*, o. c. I. p. 327 ss.

Italije na jugu, na sjeveru, na zapadu, a kako nam evo kninski spomenici i ini dalmatinski, kojimi nama se red baviti, jamče i na istoku.¹ Da se osvjedočimo o važnosti i velikoj porabi mističnoga ornamentalnoga motiva u graditeljstvu još u samom nastupu devetoga vieka, dosta nam je pogledati na ciborium S. Apollinara *in classe* u Raveni (809—812 god.);² pa tekom devetoga vieka na nadglavnike, abake, stupove pročeljnih vrata crkve S. Ambroza u Milanu, S. Mihovila u Paviji, na patrijarsku stolicu u Gradu, na crkvu Notre-Dame du Port u Clermontu, a da manje važnijih spomenika devetog vieka i ne imenujemo.³ Na svim ovim spomenicim često se iztiče mistični ornat, nu kudkamo savršeniji i po kompoziciji i po izradbi, nego li za langobardske dobe; pa obzirom na tu razliku u umjetnosti dolazi i pod osobitim nazivom „dekorativni ornat dobe Karlovića“ (l. c.). Dolazi takodjer u graditeljstvu i ornamentalistici pod nazivom „lombardski ornat“; a to s razloga, što se, kako već kazasmo, deveti i deseti viek smatraju razdobljem formacije romansko-lombardskog sloga, a mistični se je motiv baš za te dobe posvema razvio i dobio neprieporno gradjanstvo u umjetnosti, te kao glavno ornamentalno obilježje pratio od prvog iskona formaciju spomenutoga sloga.⁴

Pabirčeći po povjestnom polju sredovječne umjetnosti, već smo natuknuli naš konačni uspjeh. I doista; prispodobimo li mi novoodkrivene naše spomenike i spljetske, najskoli ter njeke kninske i rezbariju na krstionici S. Ivana u Spljetu, sa sjevero-talijanskim ornamentim na spomenicim devetoga a dielom i desetoga vieka, nije moguće ne primjetiti ne samo veliku srodnost, nego najtješnju istovjetnost bilo u kompoziciji, bilo u izradbi. Ornamentacija naših spomenika bez svake sumnje i po kompoziciji i po izradbi spada u rod sjevero-talijanske ornamentacije za dobe Karlovića. Ovaj zaključak izveden samom prispodobom medju dalmatinskim i sjevero-talijanskim spomenicim, najočitije potvrđuje se bjelodanom

činjenicom da Branimirov spomenik, našast 1872. god. na Muću, nosi krnjatak mističnog ornata iz dobe Karlovića i uklesanu godinu izradbe, naime 888;¹ i da taj isti motiv košto i sama izradba na dlaku se sudara s motivom i izradbom nekih kninskih i spljetskih spomenika, što svak lasno može doistiniti, sravni li naše tablice sa narisom rečenoga spomenika.²

Površnim pregledom poviesti elemenata romansko-lombardskog sloga obzirom na ornamentalistiku, došli smo do zaključka o ornamentalnom slogu naših spomenika; ali, odtale polegaju dva nova pitanja, na koja mi ne bismo bili strogo držani da ovdje i sada odgovorimo; tim više što, rad nestašice izvjestnih podataka, niesmo u stanju da svestrano odvetom zadovoljimo. Nu od svake, spomenemo li jih, cienimo, da nam neće nitko zamjeriti.

Prvo bi pitanje bilo: pošto je gotovim činom, da u Dalmaciji postoji mistični ornamentalni motiv iz dobe Karlovića i to dosta razprostranjen, kako je i kada je prodrao i udomaćio se? — Da nagovijestimo odgovor, kad ne imamo izvjestnih podataka da odsjekom riješimo pitanje. Trgovački,³ politični, a najskoli crkveni⁴ odnošaji medju Dalmacijom i sjevernom Italijom osmoga i devetoga vieka, obćenito govoreć, lako je da su mogli biti nosilom ornamentalnoga mističnoga motiva; najskoli, uzme li se u obzir i ta okolnost, da je Istra sa pograničnim predjelim bila langobardskom pokrajinom, a kašnje skupa s jednim dielom Dalmacije i franačkom, i to taman za dobe prvih Karlovića.⁵ — Po tim političkim prilikam, mogla bi se proturiti i druga možebitna podmjena; naime, da se je na hrvatske strane doselio, ne kakov formalni ceh sjevero-talijanskih umjetnika, nego barem koji samac majstor, n. p. koji od glasovitih u sredovječnom lombardskom graditeljstvu „magistri comacini“, toli glasovitih i sa svojeg tradicionalnog obigravanja po svijetu, da zanatom izbiju novaca; koji su i po susjednim i po udaljenim zemljama iz sjeverne Italije razprostranili s lombardskim graditeljstvom i mističnu ornamentaciju.⁶ Imamo primjer iz naše povjesti, da se na hrvatske strane doživlju sjevero-talijanski umjetnici baš nekako za prvih Karlovića; koji primjer i ako ne napravac, podupire

¹ *Reusens*, o. c. I. p. 339 et passim.

² *Reusens*, o. c. I. p. 188.

³ Vidi snimke kod sljedećih: *Reusens*, o. c. I. p. 327 do 355 i passim; *Dartein*, o. c. Pl. 16 ss. i passim; *Gailhaud*, *Monuments anciens et modernes*, Paris 1850, II. passim; *Angicourt*, o. c. Tav. XXIV; *Eitelberger und Heider*, o. c. I. p. 115, 123, Taf. XVII i passim; II. p. 15, 19, 23, 26, 29, Taf. IV ss.

⁴ *Dartein*, o. c. II. passim; *Reusens*, o. c. I. 331 s. — Za razliku naziva „langobardski“ i „lombardski“, Cfr. *Dartein*, o. c. Introduction, pag. 9: „Mi ćemo ovaj narod, što no osvojio zemlju, naumice nazivati *Langobardskim*, jer je to pravo mu ime, da ga razlikujemo od *lombardskoga* naroda, koji je nastao smješanjem Langobardâ i sjevero-talijanskih prvosjediocâ. Lombardska umjetnost jest ovoga mješovitoga plemena, a ne Langobarda, koji je ne imadoše nigda. Reda nam je bilo to izrječito iztaknuti, da mitimo svaki nesporazumak o imenu lombardskoga sloga, iz koga se izleglo dosele toliko razpra.“

¹ Rad Jugosl. Akad. XXVI.

² Ibidem.

³ U listini 1080 god.: „et filiam comparavi de Longobardis pro X solidis. (Docum. p. 135.)

⁴ Poznato nam je (Docum. p. 383) da su hrvatski vladari devetoga i desetoga vieka hodočastili u Cividale, znamenit baš rad suvremenih spomenika našim; ovaj dodir je valjda uplivao i na spomenike u Dalmaciji.

⁵ Docum. p. 315; *Eitelberger und Heider*, o. c. I. p. 114; *Reusens*, o. c. I. p. 314.

⁶ Potanje ob ovom zanimivom predmetu: *Dartein*, o. c. I. p. 75 do 98 i passim; *Reusens*, o. c. I. 314 ss.; *Malvezzi*, o. c. p. 13 ss.; *Troya*, *Codex dipl. longob.* P. IV 80 i passim.

našu podmjenu. Pripovijeda Einhard u svojem ljetopisu,¹ naime, da je posavsko-panonski župan Ljudevit dozvao 821 g. graditelja iz Oglaja, koji je također slovio svojim komacinskim majstorim, da mu poprave tvrdje oštećene za franačkih vojna. Što se dogodilo za župana Ljudevita, to se valjda dogodilo prije i potla njega; ali nama ne ostalo spomena; te sjevero-talijanski umjetnik unio mistični ornamenat i našao nasljedovatelja među hrvatskim umjetnicim. — I treća podmjena, obzirom na duh dobe i tadašnje običaje mogla bi imati sasvim lako temelja. Redovništvo i sveštenstvo za najtvrdjih sredovječnih vremena, košto svaku znanost i umjetnost, tako i graditeljstvo, držalo u svojim rukama, čemu se mora najpače zahvaliti da se i što god spasilo od posvemašnjeg postradanja.² Iza doseljenja Hrvata, više samostana se zasnovalo po Dalmaciji, tako da prečesto u izpravama za narodne dinastije dolaze imena samostana i samostanaca.³ Uzev u obzir sve ove okolnosti, smije se slutiti, da su i redovnici uneli mistični ornat na hrvatske strane, bilo neposredno krasopisom ili sitnoslikarijom, ili čak napravac klesarstvom.

Imamo primjer u našoj povijesti, da samostanac benediktinac doselio se na dalmatinsku obalu iz glasovitoga ognjišta svake sredovječne nauke i umjetnosti, iz Montecassina i to 989 godine.⁴ Znamo također da je knez Trpimir 852 godine namakao redovnika za novosazidani samostan⁵ po svoj prilici iz susjedne Italije. Da su redovnici pak se bavili i diletom, imamo baš upravni dokaz također iz naše povijesti. Veleznameniti Svetolucijski nadpis u Baški ovako počinje: „†. M. C. VI. ime otea i sna i stago duha. Azb opati Družih pisah se o ledeniji, juže da Zbrtnimiri krali hrvatski. . .“⁶ — Ali po mnjenju, koje smo već gori na str. 15 iztakli, da, to jest, tako rečeni bilo langobardski, bilo karlovinčki mistični ornamentalni motiv, ne smije se smatrati poza Otrikolskim otkrićem više privatnom osebujućinom ma bilo kojega naroda, nego razvijenijom kompozicijom motiva, koji se već u jednostavnijoj osnovi pojavljuju za prvih vjekova starokršćanske umjetnosti, usudili bismo se uztvrditi, da taj ornamentalni motiv mogao je i ne biti unešen u Dalmaciju iz druge zemlje, već da je plod također postepenoga razvijanja umjetnosti na našim krajevima. Istina, da naša tvrdnja ostaje još nagom nagovješću, jer u Dalmaciji se još nije otkrilo spomenika iz razdoblja od IV—IX vjeka, kojima dokazati nje-

zinu pozitivnost; nu svakako, ako se je ornamentalna po sebi razvila do tako rečenog karlovinčkog tipa u Italiji, Francúzkoj, Irskoj, Njemačkoj, zašto nije mogla i u Dalmaciji?

Drugo bi pitanje bilo, da li je ornamentalni mistični motiv podlegao uplivu hrvatskog ukusa, te se oplodio i još osebujskom dalmatinskom inačicom? U kakvom se je još stanju, nije moguće zasadi nikakove podmjene o tom predmetu; jer smo još na polju premalo iztraženu i proučenu, te bez dovoljnih podataka i samom nagovještanju; premda po kojigod naslućuje, da bi se na pitanje moglo i pozitivno odgovoriti. Nama se čini, u obće govoreći, da bi moglo i to biti, da su Hrvati imali zanajviše ne kakvu svoju skroz izvornu, nego tek imitativnu školu u ornamentalistici; a to naravski, za prve polovine srednjega vjeka,¹ jer o drugoj nije našom zadaćom baviti se. — Svakako, rješenje i ovog drugog pitanja, kao i predjašnjega, možemo očekivati jedino od budućih otkrića, bilo u kninskoj okolici, bilo inudje.

Po ovim obćenitim pregledom red donosi, da se osvrnemo redomice na pojedine ulomke, i to samo sa ornamentalnoga gledišta, pošto nadpise ostavljamo za treći dio naše razprave (V. table).

Br. 1. (tab. III). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju S. Luke 13/1, 1886. Motiv ornata takorečena Vitruvova voluta, običajna i u starorimskom graditeljstvu; ali jako često za zadnje polovine starokršćanske umjetnosti. Izradba motiva na ovom kninskom ulomku sudara se potpuno sa onom istoga motiva na ciboriju S. Petra in Sylvis u Bagnacavallo, koji potiče iz IX vjeka,² i s onim na biskupskoj stolici, također devetoga vjeka, u Gradu;³ tako da najvjerojatnije smijemo smatrati i naš ulomak iz te dobe. Što bi bilo u skladu i sa paleografičnim kriterijem nadpisa, o kom obširnije u trećem dielu naše razprave. — Ulomak je čest praga, koji je rabio ili nadvratnikom crkvenih vrata, ili obrubom ciborija. Po njemu, dakle, imamo čvrst dokaz da je na mjestu, gdje je bio našast, ili u blizini mu obstojala sgrada iz IX vjeka, crkva ili ciborij S. Marije i S. Stjepana. — Po boku je narisana debljina praga sa $\frac{1}{2}$ naravne veličine, po kojoj bismo radje zaključili, da je prag ulomak obrubnika na ciboriju, nego li nadvratnika.

Br. 2. (tab. IV). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine. Gradivo fini bijeli mramor. Našast u Biskupiji na groblju 19/2, 1886.

¹ Listina 1080 god. spominje graditelja: „... Petri ecclesiam construere, quamque deo permittente studio artificum complevimus“ (Docum. p. 127); nu ne razabire se, da li su domaći ili inostrani.

² Vidi naris kod *Rohault de Fleury La Messe etc.* Paris 1883, v. II. Pl. LXXXIX.

³ O. c. Pl. CLXII; *Eitelberger u. Heider, Mittelalterliche Kunstdenkmale des österreichischen Kaiserstaates*, Stuttgart 1856, p. 115, Taf. XXVII.

¹ *Docum.*, p. 325.

² *Reusens*, o. c. I. p. 314, 312, 311; *De Rossi*, *Bullett. d'arch. crist.*, 1875, p. 115.

³ *Docum.*, *passim*.

⁴ *Docum.*, p. 21; Listina 986 g. — „Madius . . . qui fuit ex monasterio S. Benedicti in monte Cassino.“

⁵ *Docum.* pag. 3, Listina 852 g. . . „construxi monasterium, ibique catervas fratrum adhibui.“

⁶ *Docum.*, pag. 487.

Fina izradba vajarije na ovom ulomku naganja na prvi mah u slutnju, da je to čest spomenika klasične umjetnosti; nego predmet vajarije i paleografija pobočnoga nadpisnoga ulomka svjedoče nam protivno. Vajarija žalibože oštećena, tako da se samo po donjem dielu može slutiti da predstavlja ili orla, ili koju običnu u drugom periodu starokršćanske umjetnosti himeričnu životinju. Izradba po prilici odaje deveti ili deseti viek; dočim paleografija pobočnog nadpisnog ulomka, drugu polovicu devetoga vieka. Ulomak je po svoj prilici čest nadgrobne ploče, i po tom sudeći, čini nam se najvjerojatnije, da je krilata životinja prije ptica, i to baš orao, nego li ina simbolična himerična životinja, i za to što se tip pod-puno udara sa tipom suvremena orla na nekome fran-cezkom spomeniku.¹ S druge strane, slika orla upravo pristaje na nadgrobnu ploču prema nazorima starokršćanske umjetnosti. Orao, med inim znamenjima, u starokršćanskoj umjetnosti jest simbolom uskrsnuća, jer on svoje zamrle mladiće uskrisuje sunčanjem,² i za to ga nahodimo na grobovima ne samo za srednjega vieka, nego već i u katakombama.³ Po gradivu, bielom mramoru, inače jako riedku za druge polovine srednjega vieka, po simbolu, i po krnjatku obrubnog nadpiša *egreg(ius miles? dux?)*, vjerojatno nam se čini, da je ovaj ulomak čest nagrobne ploče njeke ugledne ličnosti iz devetoga ili desetoga vieka, i to tim važniji, pošto se našao na mjestu, na komu je moralo biti i njemu suvremena crkva, jer još za devetoga i desetoga vieka, pokapanje se obavljalo u samoj blizini crkava. Rekosmo, da je vjerojatno da bi naš ulomak mogao biti čest nadgrobnog spomenika; ko što je takodjer vjerojatno i to, da bi ulomak mogao biti čest onoga pluteja na ambonu, što stoji u sredini ambona, na rubu koga biva naslonjen evangjelistar, kada dijakon pjeva sv. evangjelje. Na tom pluteju obično su četiri ili samo jedan od simbola četiriju evangjelistar, obično orao, Ivanov simbol. Tip toga orla, u koliko razabiremo na narisima sredovječnih ambona kod *Rohault-a de Fleury a*⁴ na dlaku se sudara sa tipom na našem ulomku; zato nam se čini vjerojatnije da je ulomak čest rečenoga pluteja na ambonu. Pobočni nadpis počimajući sa EGREG(ius) naslućuje na sazdatelja toga ambona ili crkve.

Je li to baš crkva, na koju spada već opisani ulomak pod Br. 1? Mi ne bi imali nikakva razloga na temelju kojega to izključiti.

¹ Caumont, o. c. pag. 122.

² Otte, Archäologisches Wörterbuch, 2. Aufl., Leipzig 1877 s. v.; Idem, Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters, 5. Auflage, Leipzig 1883, Bd. II. p. 482.

³ Kraus, Real-Encyklopedie der christl. Alterth., Freiburg 1882, s. v.

⁴ O. c. III v. Pl. CLXXXIV, CLXXXIX, CLXXXXIV, CLXXXXV.

Br. 3 i 4 (tab. III) pošto bez ornata, s epigrafičnog gledišta opisani su u trećem dielu razprave.

Br. 5. (tab. V). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 16/8, 1886. Ornamentalni motiv pleter sa tri prutića u kružnicu, kompliciran sa pleterom isto triju prutića na četverokut, tako da mu osnova izgleda kao redovito sgužvana mreža. Ne zna se, da li umjetnikovom rukom više ravnala hirovitost ili umjetnost. Po svoj prilici ovaj nam spomenik predstavlja oponašanje ornamentalnih motiva običnih na iztočnim tkaninama.¹ Prije karlovinžke dobe na zapadu nije se pojavio ovako komplicirani pleter, i prvi primjer nam se pruža na plutejim ambona S. Marije in Toscanella iz devetoga vieka,² te i kninski spomenik nije mladji.

Br. 6. (tab. VI). Naris $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 16/8, 1886. Motiv je u osnovi isti kao predjašnji, s malom inačicom. Taj isti motiv nahodi se na rubu ciborija u S. Apollinara in classe u Ravenni iz 807—812 godine³ i na pluteju u S. Abbondio u Como⁴ iz devetoga vieka.

Oba komada, br. 5 i br. 6, istovjetna su si u svim razmjerim. Njihov oblik i debljina svjedoče očito da su česti pluteja ili ciborija crkve iz devetoga ili desetoga vieka. Što se pri otkriću konstatovalo, da su bili uzidani na nekakvoj grobnici,⁵ to mi ne držimo njihovim prvobitnim položajem, jer su tu ona dospjela tek u poznije doba, potla porušenja crkve na koju se odnose.

Ova dva komada su jedina koja su se, o sebi uzeta, zdrava sačuvala. Nego očito je, da su ona stala u savezu sa jos više sličnih komada, kako se razabire i po zanimivom nadpisu, o kom u trećem dielu, te nam odaju da je na mjestu njihova našašća obstojala crkva devetoga ili desetoga vieka.

Br. 7. (tab. IV). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo prosti kamen. Našast na groblju u Biskupiji, dne 12/1, 1886. Oštećena je vajarija tako da se razabire sami donji dio simbolične ptice: običan predmet u umjetnosti devetoga i desetoga vieka, kamo spada, sudeći po izradbi i paleografiji nadpisa. Vjerojatno ulomak spomenika, koji je stao u savezu sa crkvom, na koju se odnose predjašnja dva ulomka br. 1 i 2.

Br. 8 i 9 pošto bez ornata, s epigrafičkog gledišta opisani su u trećem dielu razprave.

Br. 10. (tab. IV). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo bieli kamen. Našašće nepoznato; sada uzidan u crkvi S.

¹ Reusens, Elements d' archeol. chret., Louvain 1885, vol. I. pag. 169, 200 ss., 297 ss.

² Rohault de Fleury, o. c., vol. III., Pl. CLXXXV; J. Gailhaubaud, Monuments anciens et modernes, Paris 1850, vol. II.

³ Rohault de Fleury, o. c. v. II. pl. LXXXVI.

⁴ O. c. pl. CCXXXVI.

⁵ M. Ž., Nar. List. 1887, br. 2—5. Nješto o izkopinam kod Knina.

Jakova u Vrhpolju kod Knina. Motiv obični prostiji karlovinčki pleter triju prutića u kružnice. Po sredini kružnice simbolična ptica, po svoj prilici golubica sa graničicom u kljunu: za prvog razdoblja starokršćanske umjetnosti obično simbolična značenja, nu u drugom, kamo naš ulomak spada, lih ornamentalnoga. Poniže ruža na šestnajest latica, ornamentalni popunjujući predmet. Izradba motiva odaje ulomak iz devetoga ili desetoga vieka, po svoj prilici čest pluteja iz erkeve te dobe. Gdje je ta erkva obstojala? Ne znamo, jer je neizvjestno mjesto, odakle je ulomak prenešen bio u Vrhpoljsku erkvu; po svoj prilici ili je iz Vrhpoljske okolice, ili s Kapitula ili Biskupije.

Br. 11. (tab. IV). Naris u $\frac{1}{6}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Nepoznata prvobitnog položaja; sada rabi donjim pragom pobočnih vrata župne erkeve u Golubiću kod Knina. Motiv isti kao u ulomka br. 1, nu lošije izradbe, po prilici iz devetoga ili desetoga vieka. Čest nadvratnika, ambona, pluteja ili ciborija njeke erkeve S. Marije(?) kako razabiremo po nadpisu, o položaju koje, radi neizvjestnosti prvobitnog mjesta samog ulomka, ne smijemo ništa reći. Valjda proizlazi sa Kapitula.

Br. 12. (tab. VII). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo modrikasti mramor. Našast u bari među Kninom i Kapitulom, odakle mora da potiče; sada darovštinom preč. g. Josipa Alačevića u II odsjeku spljetskoga muzeja. Na lieu ornamentalna rezbarija karlovinčkog doba, istovjetna onoj na plutejima u S. Abbondio u Como iz devetoga vieka,¹ i onoj na sadašnjoj krstionici S. Ivana u Spljetu.² Ulomak je čest pluteja na ambonu ili ogradi svetišta erkeve devetoga ili desetoga vieka na Kapitolu, i to po svoj prilici erkeve S. Marije. Na paličju nadpis iz XIII vieka; po čem zaključujemo, da je u to doba erkva S. Marije popravljana, te plutej, od koga nam se evo sami ovaj ulomak sačuvao, bio upotrebljen u drugu svrhu; isto što se dogodilo i plutejima erkeve S. Marije in Transtevere, kojima dvanestoga vieka pri popravku erkeve popločalo tlo.³

Br. 13. (tab. VI). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 14/8, 1886. Ornamentalni motiv saplet triju prutića u istosmjerne kružnice, kojim središte popunjeno sedmolatičnom ružom: običan za drugog perioda starokršćanske umjetnosti. Ulomak je čest obruba na njevoj od omanjih sgrada u erkvi. Možemo ga smatrati suvremenim ostalim ulomcima našastim na Kapitolu.

Br. 14. (tab. VI). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo prosti kamen. Našast na Kapitolu u groblju 14/7, 1886. Urezani astragal na niz razpuklih kestena, običnim je članom staroklasične arhitektonične ornamentacije, osobito na arhitravima. Za to naš ulomak, rek bi, čest arhitrava.

može zaliegati dobro prvom i drugom razdoblju starokršćanske umjetnosti. Mi ga držimo, ako ne postunjem, barem porabom, suvremenim ostalim ulomcima našastim u groblju na Kapitolu, i u savezu s erkvom, na koju se i oni odnose.

Br. 15. (tab. VII). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo mramor. Našast u groblju na Kapitolu 4/11, 1886. Ornamentalni motiv simbolična palma, jako obična u starokršćanskoj umjetnosti; uokvirena među dva stupića upletena trostrukim prutićem. Izradba i tipična kompozicija istovjetna onim na plutejima pregrade svetišta u S. Sabine i S. Jurja in Velabro u Rimu iz devetoga vieka,¹ i na pobočnim pločam, kojim je bila obložena *mensa* žrtvenika. Ulomak je po svoj prilici čest takova pluteja, spadajući na žrtvenik ili ambon ili pregradu svetišta erkeve S. Marije na Kapitolu.

Br. 16. (tab. VII). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo inostranski kamen. Našast na Kapitolu u groblju 11/10, 1886.

Br. 17. (tab. VII). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 20/11, 1886.

Br. 18. (tab. VII). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo prosti domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 17/7, 1886. — Svi ovi ulomeci (br. 16—18) po obliku i izradbi odnose se na pregradu svetišta, ambon, žrtvenik ili absidu erkeve na Kapitolu, kao i dosele opisani, s kojima po kompoziciji i dobi u ničem se ne razlikuju.

Br. 19. (tab. VII). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 20/11, 1886.

Br. 20. (tab. VIII). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitolu 14/8, 1886. Oba ova ulomka, u koliko možemo po obliku razabrati, česti su lezanâ, koje su dielile plutej od pluteja na ambonu ili na pregradi svetišta, i bile su obično urešene kakvom rezbarijom u basrelievu. Od te rezbarije na ulomku br. 19. ostaje basrelievirana glavica, pod kojom je morao stati takodjer basrelievirani stup, ili pleter oponašajući oblik stupa. Na ulomku br. 20 mjesto glavice vide se pravokutni žliebovi; a mjesto stupa trostruki karlovinčki pleter, srodan u motivaciji i izradbi onome na Branimirovu spomeniku iz 888 godine.² Očito da su ova dva ulomka srodna i suvremena ostalim na Kapitolu otkrivenim, i da stoje u savezu s ondješnjom suvremenom erkvom S. Marije.

Br. 21. (tab. VIII). Naris $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na groblju u Kapitolu 12/8, 1886. Ulomak ornamentalnog stupića, sa podlogom urešenom oštrokutnom vijugavicom. Doba i izradba suvremena ostalim ulomecima našastim na Kapitolu, i u savezu sa erkvom.

¹ Rohault de Fleury, s. e. v. III. Pl. CCXXXVI.

² Vidi br. 45, tab. XVI.

³ Caumont, o. e. p. 24.

¹ Rohault de Fleury, o. e., vol. III., Pl. CCXXXII, CCXXXIV.

² Rad Jugosl. Akad. XXVI.

Br. 22. (tab. VIII). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo mramor. Našast na Kapitolu 17/6, 1887. Takodjer isto tako br. 23 (tab. VIII) našast 23/1, 1887. Motivacija i izradba ista kao na žrtveniku S. Silvestra u Orvietu iz devetoga vieka, na ciboriju desetoga vieka u Muranskom muzeju, na ciboriju S. Marije u Transteveru i S. Aleksija u Rimu iz devetoga vieka;¹ te na plutejim ambona S. Marije in Toscanella iz devetoga vieka.² Ulomak br. 23 sigurno je čest pluteja, a br. 22 po svoj prilici obložna ploča žrtvenika ili abside. Spadaju takodjer s ostalim ulomcima crkvi S. Marije.

Br. 24. (tab. VIII). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast 23/1, 1887 u groblju na Kapitolu. Gornji motiv Vitruvova voluta, donji sitni pleteni gajtan. Čest gornjeg ruba na ambonu ili ciboriju, ili inoj omanjoj sgradi crkve S. Marije. Oba motiva u svem se istovjetuju s onim na ulomcima ciborija S. Petra in Sylvis u Bagnacavallo, koji je iz desetoga vieka;³ premda se ta dva motiva već od šestoga vieka skupa rabe.

Br. 25. (tab. IX). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 10/7, 1886. Oba, već dosele spomenuta ornamentalna motiva, nahodimo skupa često na spomenicima devetoga vieka: na žrtveniku S. Silvestra a S. Oreste, na Portsom ciboriju, na plutejima S. Marije in Toscanella i S. Abbondija u Como.⁴ Po obliku ulomak je čest pluteja iz crkve na Kapitolu, te spada istom rodu kao i dosele opisani na Kapitolu našasti ulomci.

Br. 26. (tab. X). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo inostranski bieli kamen. Našast na Biskupiji u groblju 26/7, 1886. Ovaj s ornamentalnoga gledišta zanimivi ulomak, pruža nam primjer kombinacije više ornamentalnih motiva. U gornjem redu vidimo kombinaciju dviju Vitruvovih voluta u basrelieviranu glavicu, a svaku glavicu uokvirenu sa dvijema torsadama, razdijeljenim astragalom. U drugom redu odozgora niz sliepkih arkadicâ, u međjustuplju ukrašenim tri okomita i dva vodoravna trokutna žlieba, a nad pojasom što istosmjerno prati krivulje lukova, izvana medju svaka dva luka, po jedan ornamentalni kesten. U trećem redu pleterni pojas na tri prutića, što razstavlja gornji rub glavnog donjeg diela ploče, pokrita karlovinžkim kompliciranim pleterom. Ovaj krasni ulomak, nije no čest pluteja iz crkve devetoga ili desetoga vieka, na koju se odnose već opisani ulomci br. 1, 2, 7.

Br. 27. (tab. IX). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo bieli mramor. Našast u Biskupiji u groblju 12/2, 1886. Ovaj jako oštećeni ulomak pruža nam ornamentalnih mo-

tiva baš osobitih za svoju dobu. Simbolična stabla na šest i četiri grane sa odvodnicom u sriedi, razstavljeno je svako pravokutnim basrelieviranim podnožjem na trokutne žliebove, na kom je počivala takodjer na četiri žlieba basrelievirana lezena. Nad svakim simboličnim stablom trokutna basrelievirana streha. U trećem redu red šupljih arkada, koji je imao počivati takodjer na drugom redu šupljih arkada, a ovaj na trećem i tako napried. Prvi red, u kom su simbolična tri stabla, od ovoga trećega rastavlja niz basrelieviranih polustupina, svaka sa škuljom u sredini. Ovaj ulomak po svoj prilici je transenna pred konfesijom žrtvenika, te je zatvarala vrata ili prozorčice iste. Škulje u polustupinama u drugom redu rabile su po svoj prilici ili za vješanje svjetiljaka, koje bi neprestano gorile pred konfesijom, ili za vješanje zavjeta, ili za inu uresnu svrhu. I ovaj zanimivi ulomak ima se smatrati u savezu sa ostalim u Biskupiji odkritim i već opisanim ulomcima.

Br. 28. (tab. X). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju 13/1, 1886. Gornji red predstavlja nam niz Vitruvovih voluta; donji niz petolatičnih palmica na osnovici oblog meandra. Motivacija obična na plutejim drugoga perijoda starokršćanske umjetnosti. Ulomak je po svoj prilici čest lezene što je dielila dva pluteja. Spada po izradbi k ostalim ulomcima u Biskupiji našastim, te stoji u savezu sa suvremenom crkvom.

Br. 29. (tab. IX). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji 10/1, 1886.

Br. 30. (tab. XI). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo inostrani kamen. Našast u Biskupiji 10/1, 1886.

Br. 31. (tab. XI). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo inostrani kamen. Našast u Biskupiji na groblju 13/1, 1886.

Ova tri ulomka (br. 29—31) ne pružaju nam nikakvog sudila da se o njima potanje izrazimo. Obći ornamentalni slog odaje ih srodnim ostalim ulomcima našastim u Biskupiji.

Br. 32. (tab. XI). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji u groblju 12/1, 1886.

Br. 33. (tab. XI). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji u groblju 12/1, 1886.

Br. 34. (tab. XI). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju 13/1, 1886.

Br. 35. (tab. XI). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast u Biskupiji na groblju 12/1, 1886.

Ova četiri (br. 32—35) ulomka česti su pluteja, ili obložnih ploča, te spadaju u dobu i rod ostalih u Biskupiji našastih ulomaka.

Br. 36. (tab. XII). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 7/7, 1886. Već spomenusmo pri broju 1 ova dva ornamentalna motiva; koja nahodimo po izradbi jako srodna s onim na ciboriju S. Petra in Sylvis u Bagnacavallo iz desetoga vieka;¹

¹ Rohault de Fleury, o. c. vol. I. Pl. LXVI; vol. II. Pl. LXXXV, Pl. C.

² Rohault de Fleury o. c. v. III. Pl. CLXXXV.

³ Rohault de Fleury, o. c. v. II. Pl. LXXXIX.

⁴ Rohault de Fleury, o. c. vol. I. Pl. LXVI; vol. II. Pl. LXXXV, LXXXVI; Pl. III. vol. CLXXXV, CLXXXVI.

¹ Rohault de Fleury, o. c. v. II. Pl. LXXXIX.

s onim na biskupskoj stolici u Gradu iz devetoga vieka;¹ s onim na obrubu ambona S. Marije in Toscanella iz devetoga vieka.² U koliko možemo po obliku ulomka razabrati, cijenimo da pripada obrubu ciborija ili pluteja crkve na Kapitolu, kao već navedeni ulomei.

Br. 37. (tab. XII). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo domaći kamen. Našast na Kapitolu u groblju 27/7, 1886. Obrubni ornamentalni motiv običan u drugoj perijodi starokršćanske umjetnosti; kao i pletar na pobočnom zaglavnom kraju, što ga pri strani narisana pružamo. Sam okvir ploče žalibože teško oštećen, da jedva razabiremo simboličnu ornamentalnu pticu i početak dijagonalnoga trostrukoga pletara. Kompozicija i izradba pristaju s ostalima ulomcima našastim na Kapitolu, te cijenimo da je ovaj ulomak takodjer čest pluteja ili obložne ploče.

To isto možemo kazati i o ulomku br. 38. (tab. XII).

Br. 39. (tab. XIII). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine. Gradivo bijeli mramor. Našast u Biskupiji na groblju 10/1, 1886. Uspjelo se iz raznih ulomaka kojekako sastaviti ovu ploču, kako se i na narisu razabire, te dobivamo relativno potpun oblik pluteja. Gornji obrubni ornamentalni motiv, skupa sa donjim još više kompliciranim na osnovi mreže sa upletenim kružnicama, odaje čisto karlovinšku dobu, te se skupa sa ostalim na Biskupiji dosele opisanim ulomcima odnosi na crkvu devetoga ili desetoga vieka, kojoj mi za ime iz poviesti ne znamo.

Nema dvojbe, dakle, da skoro svi kninski ulomei po dobi i slogu spadaju baš devetom ili desetom vieku, to jest zadnjim vjekovima drugoga razdoblja starokršćanske umjetnosti, koje se eto kod nekih nazivlje i dobom formacije lombardskog i u obće svakog romanskog sloga.

Nema dvojbe da skoro svi kninski ulomei odaju nam obstanak suvremenih im crkvenih sgrada; ili da se konkretnije izrazimo, po njima smijemo zaključiti da crkvene sgrade, na koje se oni odnose, ne mogu biti postanjem kasnije od devetoga i desetoga, premda starijima možda da. Po nedatiranu ulomku, kada pruža obilježja zajedničkih više vjekova, pozitivno nije moguće odsjekom suditi, komu vieku, a pobliže komu desetljeću spada dotični nedatirani spomenik. Nu, ipak, velezaslužni graditelj arheolog *Rohault de Fleury*, koji se svojim djelom „La messe et ses monuments“ u ovoj struci prvim auktoritetom izvio, proučiv i narisav sve starokršćanske spomenike odnoseće se na svetu misu, te i pluteje ambona, kora, pregrade na svetištu, postavio si je kao izvjestno pravilo, da pluteji sa takozvanim karlovinžkim ornamentom pojavljuju se samo u devetom, a da u desetom više jih se ne gradilo. Glavnim mu dokazom tomu zaključku činjenica, koju on veli da je doistinio, da su, to jest, sve crkve devetoga vieka već bile dovoljno providjene tim inače jako trajnim uresom, te za to da

desetoga ne nahodimo izdijelanih i nova pluteja.¹ Mi baš ne znamo još čisto, smijemo li sve ove prigrliti ovaj zaključak i za kninske ulomke, inđi za sgrade, kojima stoje u savezu; premda u obće ne vidimo razloga opirati mu se, tim više, što i velevažni Branimirov spomenik, ulomak nadvratnika od njega sgrađene crkve, sa srodnim ornamentom kninskih ulomaka, očito ga potvrđuje svojom uklesanom godinom 888.

Po tom zaključku, dakle, mi bi mogli uzvratiti da sgrade na koje se kninski ulomei odnose, izvjestno su obstojale devetoga, ili najkasnije desetoga vieka. Nego, jesu li to baš one sgrade, o kojima mi tek jedanestoga vieka, iz poviesti znamo, da su obstojale? Jesu li to baš one sgrade o kojim smo se dielomice sa poviestnog gledišta bavili u prvom dielu ove razprave?

Na Kapitolu našasti ulomei, br. 5, 6, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 36, 37, 38 jamče nam da je tu morala obstojati suvremena im crkvena sgrada, ili čak i više njih. Nu sami ulomei ne pružaju nam nikakva podatka o imenu te crkve ili tih crkava; ali po poviesti zasnovanja kninske biskupske stolice, mi izvjestno možemo zaključiti o imenu barem jedne od njih, t. j. sv. Marije. Kako smo već u prvom dielu pripomenuli, sva tri izvora, crkveni spljetski sabor oko 1045 g., Toma naddjakon i Farlati, jasno kažu, da je kralj Kresimir zasnovao biskupsku stolicu pri crkvi S. Marije² a da je s nova sazidao biskupske i kanoničke dvorove uz istu crkvu. Po tom razabiremo, da je ta crkva već o polovici jedanestoga vieka obstojala, te da nije od Kresimira gradjena. Za cieto, da ju je Kresimir s nova sazidao, kao biskupske i kanoničke dvorove uza nju, taj događaj, kudkamo slavniji, bili bi naši izvori zabilježili. Ne preostaje nam ino, nego da postanje crkve S. Marije stavimo u savez sa dobom ulomaka našastih na Kapitolu, i da po tom temeljito zaključimo, da je ta crkva sazidana devetoga ili najkasnije desetoga vieka. — Drugi dokaz po kom takodjer temeljito možemo zaključiti, da ta crkva je starija od polovice jedanestoga vieka, jest onaj koji smo već spomenuli na str. 9, t. j. nadpis na kom čitamo da je prepozit Dobrosav u trinestom vieku popravio tu crkvu, popravak koji nam jamči da je ta crkva kudkamo li starija od polovine jedanestoga vieka. I po svoj prilici, da se na ovaj popravak odnosi naš opistografski ulomak br. 12, po kojem razabiremo, da plutej devetoga vieka upotrebilo trinestoga u drugu svrhu, košto pri opisu spomenutog ulomka natuknismo da se sbivalo što slična i po drugim krajevima. — Mislimo, dakle, da se bez ikakve lakoumnosti postanje crkve S. Marije smije staviti u dobu, koju nam očituju ulomei, t. j. u deveti, ili najkasnije u deseti viek.

¹ *Rohault de Fleury* o. c. Pl. CLXII.

² *Rohault de Fleury* o. c. vol. III. Pl. CLXXXV.

¹ *Rohault de Fleury* o. c. vol. III. pag. 98.

² Cf. str. 4 ss.

Je li pak, osim crkve S. Marije, još koja druga njoj suvremena na Kapitolu obstojala, i na koju bi se naši ulomci odnosili? Prem je pitanje donjekle neizvjestno, ipak cijenimo da se odsjekom ne bi moglo negativno odgovoriti. Po Farlatovim viestima o zasnovanju kninske biskupske stolice pri S. Mariji, znamo, da je kanoničkom saboru bio dodieljen „sacerdotium S. Bartholomaei in terris Crobaticis situm“.¹ Iz ovog oplovitog podatka opravdano bi se moglo nagovieštati, da je na Kapitolu obstojala, starija od polovine jedanestoga vieka, crkva S. Bartula, kojoj je bila pripojena rečena nadarbina. Rekosmo nagovieštati, jer onaj izraz „in terris Crobaticis situm“, tako je oplovit, da, premda ne izključuje predjela Kapitula, ipak ne pripušta temelja sveosve osnovanoj podmjeni.² O crkvi S. Bartula na Kapitolu, potla polovine jedanestoga vieka, budući da se sada bavimo jedino o predjašnjoj dobi prema dobi ulomaka, ne zasjeca da iztražujemo, tim više što smo o tom već se izrazili.³

Poviest nam ne pruža više nikakve uspomene o kakvoj trećoj crkvi na Kapitolu. Nu ulomak nadpisa, što ga priobćujemo pod br. 4 pobudjuje sumnju, da ako se ne odnosi na nijednu od dviju spomenutih crkava, da valjda spada na treću, kojoj mi ni za ime ni za obstanak ne znamo. Nadpis našast na Kapitolu, tako je oštećen, da se jedva što od ukupnog teksta dade razabrati: ... *S(t)ep-cus(?) Abbas fieri (fecit ili jussit) Orate pr(o eo)*, ili: *S(t)epcus(?) Abbas fieri (feci ili jussi) Orate pr(o me)*. Ime opata dozivlje u pamet samostan, dosljedno samostansku crkvu, i to na mjestu našašća, na Kapitolu, za devetoga vieka, kako nam po prilici svjedoče paleografski kriteriji. I to, bio taj opat *regularis* ili *saecularis*.⁴ Ta samostanska crkva, mislimo, da ne bi mogla biti ona ista S. Bartula, jer ova dolazi uz nadarbinu „sacerdotium“ što je isto kao župnička nadarbina,⁵ dakle sasvim neodvisno crkveno biće, i u toj neodvisnosti trajalo sve do polovine jedanestoga vieka, do utjelovljenja u novo zasnovani kapitulski stol. Ta samostanska crkva, bi li mogla biti istovjetna sa S. Marijom, o kojoj do polovine jedanestoga vieka ne znamo поближе ništa, ili je to njeka treća takodjer još nepoznata crkva sa samostanom? Mi se neusudjujemo ništa odgovarati na taj upit, u nadi da će nam izkopine pružiti koji pozitivni podatak.

U Biskupiji našasti ulomci br. 1, 2, 7, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 39 svjedoče nam, da je tu obstojala suvremena im crkva, ili više njih, o kojim mi iz poviesti ne znamo ništa, a od svih ulomaka cigli jedan pruža nam nješto svjetlosti. Ulomak pod br. 1,

nosi ovaj krnjasti nadpis: „... (*ad honorem sanctae?*) *Mar(ia)e nec n(on) et S(an)c(t)i Stefani*, koji nam bezdvojbeno objavljuje da je u Biskupiji bivala crkva posvećena S. Mariji i S. Stjepanu, i to devetoga vieka, kamo ulomak i po ornamentalnom slogu i po paleografskim obilježjima spada. — Spadaju li ostali ulomci na ovu crkvu, ili su česti koje druge, to će po svoj prilici takodjer riješiti izkopine.

Ulomak br. 11, iz devetoga ili desetoga vieka, oda je nam takodjer obstanak suvremene mu crkve S. Marije, kako se na njemu čita: „... (*sancta*)e *Mari(a)e*...“ Gdje je ta crkva bila, ne znajući ništa iz poviesti, ne znajući odakle je prispio ulomak danas uzidan u crkvi u Golubiću, ne možemo ništa kazati.

Takodjer u istoj smo neizvjestnosti i sa crkvom iz devetoga ili desetoga vieka, za koju nam svjedoči ulomak br. 10, sada uzidan u Vrhpoljskoj crkvi.

Možda da su ti ulomci odnešeni s Biskupije ili s Kapitula, te stajahu u savezu sa ondješnjim crkvama, a možda da su česti drugih, čiji obstanak i ime nama ostaje tamom zastrto.

Napokon, cijenimo nuždnim, da predusretnemo svaki nesporazumak, koji bi mogao prividno protiviti se našim zaključcima, i koji smo već mimogredce spomenuli, a sad ćemo, radi veće razgovjetnosti, поближе se na nj osvrnuti.

Mi smo u svim ulomcima, sudeći po suvremenim spomenicima, razpoznali česti omanjih sgrada nužno spojenih s tielom crkve, ili česti samog tiela crkve; t. j. mi smo u njima razpoznali česti plutejâ od kojih se sastajahu amboni, pregrade pjevališta, ciboriji, žrtvenici crkava devetoga ili desetoga vieka, ili česti nadvratnika istih crkava; te po tomu, naravski, zaključili na dobu samih crkava. Naš zaključak, dakle, osniva se na arhitektoničnim i dekorativnim sudilim, po analogiji još postojećih spomenika, suvremenih postanjem našim ulomcima. Nego za njeke ulomke, i to baš za ona dva velevažna pod br. 5 i 6, pri otkriću konstatovalo se, da su oblagali iz vana zidine grobnice, te se odatle htjelo zaključiti, da prvobitni položaj tih ulomaka jest baš taj, i da indi grobnice su iz one dobe, u koju spadaju ulomci, te da kriju kosti onih ličnosti, čija imena nahode se označena u nadpisu na samim rečenim ulomcima.¹ Nama se čini, u koliko smo imali prigode izpitati sve, dvama rečenima ulomcima suvremene spomenike, a napose grobnice, da ona ne mogu nikako biti ulomci koje mu drago grobnice; nego česti crkvenih pluteja, i pri tom smo se izjavili, da grobnice na kojima su ulomci našasti niesu iz dobe istih ulomaka, nego mnogo kasnije; i da su ona oba ulomka na njima kao poljepšavajuće gradivo upotrebljena, potla nego je crkva, na koju ona spadahu, bila razrušena.² Nu, naše mnjenje bez pozitivnog dokaza,

¹ T. IV. pag. 281.

² Vidi str. 9 s.

³ Vidi str. 9 s.

⁴ Cf. *Muratori*, o. c., T. III., Parte II., Dissertazione settantesima terza.

⁵ Cf. *Du Cange*, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1886, s. v.

¹ M. Ž., Narodni List 1887, br. 2—5.

² Vidi str. 18.

ostaje vazda pukom tvrdnjom, koju, do boljih dokaza, činjenica konstatovana pri otkriću, donjekle oprovrgava, i ako prividno; zato, premda ostajemo pri našoj, ne smijemo uztvrditi da je sasvim neosnovan i zaključak, koji se temelji na činjenici konstatovanoj pri otkriću; i to sve dotle, dok se po inim sudilim ne doistini, da sбилja grobnica, na kojoj su našasta prieporna dva ulomka, nije no iz kasnije dobe samih ulomaka.

Ali zaključak, do koga smo mi došli na temelju ornamentalnoga sloga svih ulomaka, te i ovih dvaju priepornih, da naime po njima smijemo temeljito zaključiti na obstanak suvremenih im erkvenih sgrada, s kojima su svi, te i ona dva prieporna, u savezu, ne gubi nimalo snage, prigrlj li se mnijenje protivno našem, da, t. j. ona dva ulomka niesu česti pluteja, nego grobnica; a to s razloga, što za dobe, u koju spadaju naši ulomci, grobnice su tako spojene sa erkvenim sgradama, da po slogu i dobi onih izvjestno smijemo zaključiti na dobu i slog ovih. U staro, sredovječno pa i u novije doba, kršćani vazda se kopahu, najprije uz samo tielo erkvene sgrade, u atriju to jest, i pobočnim absidama i cimiterijalnim eksedrama, pak nastupom nove dobe u samom obsegu tiela erkvene sgrade. Za dobe pako, u koju spadaju naši ulomci, te i ona dva prieporna, vladao je običaj, da se vjernici kopaju oko erkvene sgrade, a odličnjaci, na pr. vladari i biskupi, u predvorju same erkve; a da je na našim stranama baš za te dobe taj običaj vladao, zapisao nam je naddjakon Toma izvjestnu uspomenu o vladarima narodne dinastije;¹ što se inače točno sudara i sa suvremenim obćenim erkvenim pravilim.² Dakle i predpostavi li se, da su ona dva ulomka česti grobnica, pošto ove su bile spojene sa erkvom, smijemo zaključiti, da dotična erkva, u kojoj su bila, nije poznija od njih, nego barem suvremena im, ako ne i starija. To toliko na razjašnjenje temeljitosti našega obćenitoga zaključka o dobi erkava po slogu samih ulomaka.

Iztražujući ornamentalni slog kninskih ulomaka došli smo do potvrde obstanaka erkava, za koje smo iz poviesti imali budkakove uspomene, ne samo, nego još i do upoznanja obstanaka drugih, za koje pak iz pisanih spomenika ne znadjasmo ništa; a do ovog otkrića dovelo nas je nekoličak mramornih i kamenih fragmenata, koji na prvi mah ne predočuju nam tolike važnosti. S početka ovog drugog diela naše razprave rekosmo, da, kad bi se što zaključna ustanovilo o dobi i slogu novo-odkritih ulomaka, da bi se dobilo kakova temelja barem nagovieštanju o dobi i slogu samih sgrada, o kojem smo se u prvom dielu s poviestnoga vida bavili. O dobi tih sgrada već smo spomenuli malko poviše, sve što se po škrtim sudilim samih ulomaka dalo kazati; te bi nam

preostajalo da nagadjamo sada što god o samom slogu erkava, čiji smo obstanak eto doistinili.

O tom pitanju, bez ikakova još vidivoga graditeljskoga podatka, cijenimo da se može kazati samo nekolič obćenitih pojmova, koji se erpe iz poviesti graditeljstva. Crkve iz drugoga razdoblja starokršćanske umjetnosti, kamo spadaju i one na koje se odnose kninski ulomci, u glavnim potezima sačuvale su starokršćanski tip prvoga razdoblja, te su zidane na osnovi bazilikalnoga tipa, ili na osnovi okrugloga tipa, razvijena iz baptisterijalnoga tipa. Početkom devetoga vieka na zapadu osobito ovaj je bio običajan, usljed graditeljskoga pokreta zadahnutu preporodnim duhom Karla velikoga, i koji je dosta raširen u Francuzkoj i sjevernoj Italiji za devetoga i desetoga vieka. Njeko nuzgredne promjene, kojim su ta dva tipa baš za te dobe podlegla, najskoli u sjevernoj Italiji, proizvele su novu fazu u erkvenom graditeljstvu, radi koje erkve te dobe sačinjavaju osobiti graditeljski tip, koji stoji kao posrednik medju strogim starokršćanskim i podpuno razvijenim romanskim tipom dvanestoga vieka, te dolaze takodjer pod osobitim nazivom *iz perijode formucije romanskoga*, a radi pomjestnih obilježja *lombardskog sloga*.¹ Nego na iztoku vladao već od šestoga vieka treći, bizantinski tip na osnovi grčkoga krsta, te je po prilici devetim i desetim viekom stao prodirati i na zapad. Dalmacija je bila medjaš medju iztokom i zapadom, u nju je prodirao i iztočni i zapadni upliv svake struke, te i graditeljski. Da se o tom osvjedočimo, dosta je da pogledamo na erkvu S. Donata u Zadru iz početka devetoga vieka, čisti karlovinčki okrugli tip pa onda na Erkvu sv. Križa u Ninu, čisti bizantinski tip, na osnovi grčkog krsta iz desetoga vieka, i ostale njoj srodne erkve u Zadru, Trogiru i Spljetu, što još danas obstoje, a da razrušenih i nespominjemo.² Koji je od ovih triju graditeljskih tipa prevladao u Kninu? Na to nek nam odgovore dalje izkopine.

III.

Još nam preostaje da proučimo najmučnije, ali i najzanimivije kninske ulomke, biva nadpise.

Evo što u obće cijenimo da se o njima bezuvjetno smije uztvrditi. Svi ulomci velimo, jer se žalibože čitav nije sačuvao ni cigli nadpis, po obćim paleografičnim sudilim spadaju u razdoblje med IX.—XI. viek. A jer nijedan ulomak ne nosi izvjestna kronologična podatka, preostaje nam samo da im po prilici dobu nago-vještamo po podredjenim sudilim. Drugo, što s obćenitog gledišta imamo iztaknuti jest to, da paleografični oblici naših ulomaka pružaju nam po koju inačicu, do-sele nepoznatu na paleografičnom polju, kô što ćemo

¹ *Historia Salonitana*, c. XVI, p. 323, ed. J. Lucii.

² *Gratiani*, Corpus Juris Canonici, Pars Secunda, Causa XIII, Questio II, Caput XVIII, XIX.

¹ *Dartein*, o. c. Les caractères du stile lombarde.

² *Eitelberger*, Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien 1884: passim.

na dotičnom mjestu niže pripomenuti. A te osebujsštine mi ne tumačimo inače, nego da su učinkom pomijestnih kulturnih, nam dosada malo ili ništa poznatih odnošaja, za druge polovine srednjega veka. Te pomijestne osebujsštine su nam prvi i jedini podaci, a pošto su bez kronologičnog obilježja, nameću nam doista zanimivih, ali s druge strane i jako zagonetnih pitanja, koja sbilja nije moguće tako lako odsjekom riješiti, nego jednostavno nagađjati kako se domaći *najvjerojatnijem* dorješaju, i to komparativnom analizom pojedinih ulomaka.

Za to kušat ćemo po mogućnosti protumačiti sve ulomke, držeći se kronologičnog reda, u koji se nama čini da po obćim paleografičnim podacim imaju ulomeci staviti. Rekosmo, kušat ćemo, jer bez inih kronologičnih podataka skoro je nemoguće bezuvjetno pogoditi po samim paleografičnim obilježjima, pripada li stanoviti nedatirani nadpis devetomu, desetomu ili jedanestomu veku, kako to u obće svi paleografi priznaju.¹

Ulomak br. 1. (tab. III), pruža nam čisti tip elegantne karlovinške kapitale, ali ne sasvim pomnjivo dotjerane. Oblik pismena ima još nepokvareno razmjerje visine i širine, koje se još drži za devetoga veka. Stroga dosljednost pako u rabljenju samog jednog kapitalnoga tipa, nemješanje uncijalnih oblika, jamči nam takodjer da nadpis spada u deveti vek, a ne u deseti ili kašnje. Mješanje bo kapitalnih i uncijalnih oblika kod nadpisa na krutim predmetim zamjećuje se tekad zadnjih godina devetoga i nastupom desetoga veka,² a uz to odsutnost kiaroskura, koja je karakteristikom karlovinške imitativne dobe i devetoga i prve polovice desetoga veka, sasvim dobro se slaže sa strogom dosljednošću u porabi samog jednog kapitalnoga tipa. Po svim ovim sudilim cienimo, da nije smiono zaključiti, da naš ulomak spada u deveti vek³ i po svoj prilici u prvu polovinu. — Pismena su sva zdrava, tako da ne ima mjesta nagađjanju, pošto se svi oblici jasno razabiru. Jedan je znak za kraticu, vodoravna erta nad pismenima, te se pojavlja tri puta, a dva puta utjelovljena u vrh pismena, kako se razgovietno razabire na narisu. Jedan je znak za razgodak, poligonalna točka u sredini crte, te se pojavlja iza prve, druge, treće i pete rieči; prilično izvjestno paleografičko sudilo takodjer, da naš ulomak potiče iz devetoga veka,

¹ De Caumont. Abécédaire ou rudiment d'archéologie. Caen 1886, p. 372.

² Deux Religieux Benedictins de S. Maur, Nouveau Traité de Diplomatique. Paris, G. Desprez 1755; Tome II. Partie II. Art. III. État de l'écriture majuscule, p. 530 ss. Du Vaines-Bonnetty, Dict. raisonnée de diplomatique, II. ed. Paris 1865. T. I. p. 613 s.

³ Samo pisme A, da o obliku drugih pismena i ne govorimo, čiji se okomiti krakovi ne sastaju, nego su spojeni vodoravnom prječnicom, potvrđjuje nam to, pošto se potla devetoga, za desetoga veka prerieđko pojavlja. (Du Vaines-Bonnetty, o. c. T. I. Pl. II. V. 3; Deux Religieux etc. o. c. T. II. Pl. XXI.

kada se još drži u životu imitativna dosljednost u porabi razgodaka, i koje nastupom desetoga veka malo po malo nestaje. Sav ulomak je razgodcima podieljen u pet skupina, dočim po smislu morao je biti razdieljen u šest, te je tačka potla četvrte rieči ET izpuštena.

Prva skupina MARE nosi kraticu, koju, mislimo, da se mora popuniti MARIaE. Kod starokršćanskih nadpisa u obće, a osobito na staklarijam i mozaicim često nahodimo kraticu Marc za Mariae; valjda za to, po mnienju veleuč. De Rossija, što je genitiv Marac bio običajni u govoru nego li pravilniji Mariae, što bi se slagalo i sa našim pučkim govorom; nu umjetnik po napisanom kraćem obliku, dodavao bi vodoravnu crtu nad pismenima, da označi da je izpušteno nekoliko pismena, koji bi tu morali stojati po pravilnijem punijem obliku.

Druga skupina razgovietno se čita NEC.

Treća skupina N nosi čestu sredovječnu kraticu za Non;¹ nu sa dvijema kraticama, jednom nad pismenom, drugom utjelovljenom u vrhu pismena, ili je klesarova pogrješka, ili primjer inačice dosele nepoznate u paleografiji.

Četvrta skupina ETSCI, koja se mora razstaviti u ET i kraticu SCI, jako običnu za Sancti.

Peta skupina nosi u zadnjem pismenu vezanicu M, koja se može na dva načina riješiti, t. j. ili razstaviti u ANi ili u Ma(rtyris), u kojem drugom slučaju imali bi kraticu u vezanici. Nama se čini, da je pravilnije čitanje ANi nego Ma(rtyris), pošto vezanica M nije razgodkom razstavljena od predstojeće skupine STEF, te je sigurno njezin dočetak; te bi radje čitali STEFANi, nego li STEF(ani) Ma(rtyris), tim više što nad skupinom STEF ne ima traga kratici. Inače oblik kratice M za Martyr ili Martyris dosele je nepoznat u paleografiji, te ga ne nahodimo kod nijedne sbirke paleografičnih kratica.² Ali pripomenuti na je, da bi se prigrllilo i nepravilnije čitanje, smisao nadpisa ne bi nimalo se promienio. Ipak, kako rekosmo, radje ostajemo pri čitanju STEFani, jer je pravilnije.

Čitavi ulomak, dakle, čitao bi se: . . . . MARIaE · NEC · Non · ET (·) Sancti STEFani. Što bi se pako sasvim pravilno ovako dalo popuniti: (Ego N. N. aedificavi hanc ecclesiam ad honorem . . . . ili Haec ecclesia aedificata est ad honorem Sanctae ili Sanctissimae) MARIaE · NEC · Non · ET (·) Sancti · STEFani . . . .

¹ Chassant, Dictionnaire des abbreviations Latines et Françaises usitées dans les inscriptions lapidaires et metaliques, les manuscrites et les chartes du moyen age. Cinquième édition. Paris, Martin 1884, p. 58.

² Chassant, o. c. p. 119, 52; kao i kod Lupi, Manuale di Paleografia, Firenze Le Monnier 1875; Du Vaines-Bonnetty, Dict. raisonnée de Diplomatique II ed. Paris 1865. Gloria, Compendio di lezioni di Paleografia. Padova 1870. Wattenbach, Einleitung zur lateinischen Paleographie. Leipzig 1874; Walter, Lexicon abbreviationum a VIII—XVI saec. Ulmae 1756.

O crkvi i dobi joj već smo kazali gore, što se da zaključiti po ornamentalnom slogu ulomka, na kojem se nalodi naš nadpis, s kojim slogom i čijom dobom točno se sudaraju i paleografski kriteriji ovoga nadpisanog ulomka. To jest, svi kriteriji jamče nam da je ta crkva S. Marije i S. Stjepana postanjem najprikladnije iz devetoga vieka.

Ulomak br. 2 (tab. IV.) nosi samo četiri cijela pismena, a peto oškrnjeno. Tri pismena čitava i četvrto oškrnjeno primjerom su nam najdotjeranije elegantne *pravokutne* kapitale.¹ Pisme redom četvrto pripada uncijalnoj kapitali. Savršena izradba i razmjerje pismena odaju nam da je ulomak iz dobe jako blizu karlovinžkoj restauraciji; ali zamjenično miešanje kapitalnog pravokutnog i uncijalnog oblika u istom pismenu E, očituju nam da je naš ulomak iz dobe, kada se počela zanemarivati stroga dosljednost u porabi samo jednoga tipa pismena, t. j. iz početka desetoga vieka, ili najranije iz zadnjih godina devetoga.² Žalibože od toli krasnoga nadpisa, nije nam se sačuvalo nego toliko da dočitamo samu jednu riječ, a po biranom građivu i pobočnoj vajariji razabiremo koji važan bi bio za nas čitavi spomenik!

Čitamo i popunjujemo ulomak . . . EGREG(*ius*). Po svoj prilici pred tom riječi stajalo je ime i stališ osobe, na koju se odnosi ova, najvjerojatnije, kako smo već gore iztakli, nadgrobna ploča. Sam naslov *egregius*, za dobe u koje spada naš ulomak, ne može nam biti izvjestnom osnovom nikakvoj podmjeni o stališu dotične osobe. Sbilja do Justinijana *egregius* je označivao osobiti naslov i službu *egregiatus*, koja bijaše u državnoj jerarhiji drugi stepen, odmah poza *clarissimatus* ili *perfectissimatus*.³ Nego u drugoj polovini srednjega vieka taj naslov prestaje biti službenim, te postaje običnim, tako da si ga i privatni odličnjaci svesebice prisvajaju.⁴ Jednostavno smijemo nagoviještati da bi se djelomično ulomak mogao ovako popuniti: (*Hic sepultus est* ili *requiescit*) EGREG(*ius miles? dux?*) . . .

Samo nam je, za buduće izkopine, napomenuti koji je važan ovaj ulomak za mjesto, na komu je našast, prema rečenomu gori na str. 18.

Po dobi, među ulomcima br. 1 i br. 2, stajali bi ulomci br. 4 (tab. III) i br. 7 (tab. IV). Oba nose još strogu dosljednost u porabi jednog samog tipa karlovinžke kapitale, ali jako zanemarene u razmjerju pismena; br. 4 ne ima razgodka po sredini erte, nego jedan krat pri dnu, a drugi krat pri vrhu pismena; dočim na drugim mjestim, gdje bi morao stajati, izpušten je sasvim; br. 7 tako-

djer na jednom mjestu, gdje bi moralo biti razgodka, ne nosi ga: sudila po kojim smijemo staviti oba ulomka poznija od onoga br. 1. Br. 4 ne nosi ni jedne vidive kratice, kao ni br. 7; ima samo jednu prostu vezanicu AS poznatu na inim paleografskim spomenicim.¹

Br. 7 (tab. IV) lako se čita . . . TIS OBRVCT; ali nije ga lako popuniti. Moglo bi se valjda i ovako: (? *sagit*) TIS OBRVCT(us), gdje nam se vidi da možemo zamjeriti oblik *obructus* valjda za *obrutus*. Inače ulomak o sebi, ne ima nikakve važnosti, jer bez ikakva povjestnoga ili navadnoga imena osobe, mjesta, sgrade; nu tko zna da kadli tadli izadju na svjetlo i ostale česti, koje bi sbilja mogle, popunjene ovim neznatnim za sada krnjatkom, iznieti koja važnu ličnost, ili sgradu ili koji nepoznati poviestni događaj.

Na ulomku br. 4 (tab. III), premda je i on jako oštećen, čitamo nješto više. Prva riječ, izvjestno osobno ime, ima pismena jako oškrnuta, tako da nagadjajuć izlazi neobično ime, ili dočetak imena . . . ISF (? P) CVS. Možda da je nad pismenim stajao znak kratice, sada oškrnut, ili u vrhu pismena kakova vezanica; možda da je tu po sriedi i klesarova pogriješka, te mjesto *Stepcus*. *Stepus* inačice imena *Stephanus* po hrvatskom obliku Stjepko, kako ga za poznijih doba susretamo: *Stepco*, *Stepcone*, uklesalo se . . ISF (? P) CVS.

Druga riječ razgovjetna je ABBAS.

Treća se popunjava FIER(*i*).

Četvrta razgovjetna je ORATE.

Peta se popunjava PR(*o*).

Čitav ulomak dakle glasio bi:

ISF (? P) CVS ABBAS · FIER(*i*) . . .

. . . ORATE PR(*o*) . . .

Mi bismo ga ovako na dva načina pokušali pročitati:

. . . ISF (? P) CVS ABBAS FIER(*i*? *jussit* ili *fecit*)
ORATE PR(*o* ? *eo* . .) . . .

ili:

. . . ISF (? P) CVS ABBAS FIER(*i* ? *feci* ? *jussi*)
ORATE PR(*o* ? *me* . .) . . .

A popunili bismo ga i popravili ovako:

(*Hanc ecclesiam* (?) ili *memoriam* (?) ili *Hoc altare* (?)
(*Ego*)

STePCVS ABBAS · FIER(*i* ? *jussi* ili ? *feci*)

ORATE PR(*o* ? *me* . .) . . .

Ili pako u trećoj osobi sa *fecit* ili *jussit*, tako da smisao vazda isti proizlazi.

Obzirom na crkvu, na koju bi mogao se odnositi ovaj ulomak, prema mjestu na kojem je bio našast, stavili smo podmjenu na str. 18.

¹ *Chassant*, o. c. p. 118.

¹ *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. Capitale carrée.

² *Deux Religieux etc*, o. c. Tome II. Partie II. Art. III. État de l'écriture majuscule, p. 530 ss.: *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. T. I. p. 613, 614.

³ *Du Cange*, Glossarium etc: *Forcellini*, Totius latinitatis lexicon, sub voce.

⁴ *Gloria*, o. c. p. 430.

Med najvažnijim kninskim ulomcima za cijelo prvo mjesto, bilo radi ukusnosti pismena, bilo radi dočетка imena koje nosi, zauzima ulomak nadpisa br. 3 (tab. III). Pismena čisto elegantnog kapitalnoga oblika iz prve polovine devetoga vieka, razmjerje i izradba im, trokutni razgodatak po sredini crte, sve nam odaje da je ulomak čest zanimiva spomenika, a dočetak imena . . . PIMIR, koji se razgovietno razabire, pobudjuje još veću znatiželjnost; ali na žalost, ulomak je toli manjkav, da se moramo utješiti samo time, da dielomice ulomak popunimo:

(T)PIMIR · SO . . .

Ljepota i pravilnost pismena, ime predobro poznato za prvih viekova narodne dinastije, otvaraju, doista, široko polje nagadjanja; nagadjanja, koja tim više dobiju maha radi činjenice, da se je taj ulomak našao na Kapitolu skupa sa tolikim drugim, koji opeta po sebi ruku drugih nagadjanja. Je li taj ulomak čest onih erkava, čiji smo obstanak već napipali u devetom vieku? Je li taj ulomak čest nadgrobnooga kamena, pod kojim je počivao taj Trpimir? Ne znamo. Ali što za cijelo možemo bez ikakve smionosti kazati, jest, da paleografični kriteriji podpuno se sudaraju s dobom kneza Trpimira, o kom iz više izvora znamo, da je vladao polovinom devetoga vieka,¹ i da je najvjerojatnije da naš ulomak nosi dočetak baš njegova imena.

Druga dva ulomka, koja radi svoje važnosti sliede odmah iza sada opisanoga, jesu br. 5 i br. 6 (tab. V i VI). Na nesreću su i ona oba nepodpuna; ali nam nose koji podatak više od Trpimirova ulomka, to jest jedno malne cijelo ime narodnoga vladara, dočetak drugoga imena, takodjer odlična državna dostojanstvenika.

Paleografični kriteriji odaju nam dobu obaju ulomaka, deseti naime viek. Pismena su malne sva po tipu karlovinške elegantne kapitale; nu stroga dosljednost u razmjerju im, ravnopravnost i okomitost crta već se počela gubiti. Uncijalni oblik pismena E dolazi skupa sa strogim kapitalnim. Pisme V u lijevom kraku već od pravca naginje u krivulju. Pisme R pruža nam se u dvie inačice, obe jako riedke; osobitost kojih se sastoji, da desni im krak izgleda kao od jedne krivulje, koja mjesto pri sredini slomit se na oštri kut, zavija se u oblinu. Zamjerit je najviše oblik pismena R na ulomku br. 6 odmah na drugom mjestu, gdje desni krak ne spaja se s lijevim na kut, nego se nezamisljivo s njime stapa u oblinu, tako da čitavo pismo izgleda jednim potezom izvedeno; oblik, koji se jako riedko pojavljuje samo do početka jedanestoga vieka.² Zamjerita je i odsutnost razgodaka, koji se desetim viekom zane-
maruju. Sve sudila, koja nam ne dopuštaju stavljati

ulomke u deveti viek, a opet ni u jedanesti; nego medju nje.¹

Oblik ostalih pismena G, X, L, a najskoli Z, koji se pojavljuje pricčnicom s lieva na desno, mjesto s desna na lievo, kao ležeće pisme N, sasvim dobro odgovara desetom vieku.² Oblik pismena M u zadnjoj rieči, dosada je bila nepoznatom inačicom na paleografičnom polju.

Pošto se nama čini, da oba ulomka jesu, doista, česti istog spomenika, ali ne sobom neobhodno spojene, već razdieljene ulomcima koji nama još fale, i to s razloga koji ćemo niže navesti, s toga ćemo ilustrovati svaki ponapose, i tek tada pokušati jih spojiti.

Ulomak br. 5 (tab. V) pruža nam zdravo sačuvan oblik pismena, da se svako razgovietno razabire, te s oštećenosti ne ima mjesta nagadjanju. Na njemu su dva znaka za kraticu; jedan vodoravna crta nad pismenima i dolazi jedan put nad pismenom E u drugoj strani; a drugi je kosa crta i dolazi eiglom na donjoj česti pismena R pri sredini. Znaka za razgodak ne ima. Zvezdica potla pismena P u drugoj strani, nije no umetak poznije ruke, isto kao i pisme N lako zabrazdano u ležećem položaju izpred istog pismena P i prednjeg mu E.

Pošto su pismena i kratice tako jasne kušajmo čitati.

Prva skupina od tri pismena nosi CLV vezanicu pismena L i V, koju mi riešavamo za *LaV*; te čitavu skupinu čitamo *CLaV*. Cienimo da je nužno da obrazložimo to naše čitanje i kako smo do njega došli, tim više što su pri tome imali truda i dva naša strukovnjaka, veleuč. dr. Rački i prof. Š. Ljubić. — Kad smo prvi put pregledali ovaj nadpis, oko nam zapelo o desni krak pismena V, na kojem ima vodoravna crta, kako se jasno i na narisu razabire, te scienismo da je to kratica za pisme T, koje dodav ostalim pismenim, pročitismo tu prvu skupinu *CLVt*, pokraćeni oblik, ili čak kratica rieči (*in*)*clut(us)*;³ tim više što je podpun smisao sa sljedećim riečima poliegao iz toga čitanja. Ovo naše čitanje, sa odtiskom nadpisa, poslasmo dvama našima strukovnjacima na razvid. Veleuč. dr. Rački, pismom 17./9., 1886, čitaše skladno s nama prvu skupinu *CLVt*, popunjujuć ga takodjer sa (*in*)*clut(us)*; dočim veleuč. prof. Ljubić, pismom 13./9., 1886, čitaše inako rečenu prvu skupinu. Upozori nas sbilja razložito, da ona vodoravna crta nad desnim krakom pismena V nije baš kratica za T, nego stvar obična i kod drugih pismena istoga nadpisa, za to da tu ne ima traga pi-

¹ Caumont, o. c. *Paleographie murale Carlovingienne*, p. 101; *Deux Religieux etc.*, I. c.; *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. I. p. 613, 614.

² *Deux Religieux etc.*, o. c. T. II. Part. III. Sect. II. Chap. V., p. 332; pak navedeni *Du Vaines-Bonnetty* i Caumont na dotičnim mjestim.

³ *Du Cange*, o. c. s. v. *Clutus*.

¹ *Docum.*, pag. 3.

² *Deux Religieux etc.*, o. c. T. II. Partie II. Chapitre III. pag. 328.

smenu T, nego da se skupina mora jednostavno čitati CLV, što pako da bi moglo označivati ime prvoga velikoga župana hrvatskoga, Klukas, KŁŁŁŁŁ. Umjestnost Ljubićeve opazke, da skupina na koncu ne mora imati pismena T, pošto vodoravna crta na desnom kraku pismena V ne bijaše nikakav osobiti znak, pa ni kratica, bi doistinjena pri novom pregledu nadpisa. Ali pri tom pregledu zamjetismo da pisme L stoji u vezanici sa pismenom V, kako se predobro razabire i na narisu, te da među nje mora doći još jedno pisme, koje je naznačeno vezanicom. Potla toliko mozganja, više po kontekstu čitavoga ulomka, zaključismo da ta vezanica ima se riješiti sa LaV, a čitava skupina CLaV; po čemu nebi stalo Ljubićevo nagadjanje za Klukas. O opravdanosti toga čitanja pobliže još štogod malo poniže.

Druga rieč sa tri pismena jasno se čita DVX.

Treća rieč ima zadnje pisme R sa kosom crtom na donjem zavnutom potezu R; znak kratice, koja po najobičnijim paleografičnim zakonim inače se ne da razriješiti, no da označuje okomku um. Po tom se čitava rieč ima čitati HROATORum.

Slijedeća dva pismena razgovjetno sačinjavaju četvrtu rieč IN.

Peta rieč nad pismenom E nosi vodoravnu crtu za kraticu pismena m; tako popunjujuć čitalo bi se TEmPVS. Već spomenusmo malo prije zvjezdicu među pismenom P i V, pak položito manje pisme Z među pismenom E i P umetnula poznija ruka: zvjezdicu radi nepoznata ralog, a pisme N valjda, pogriješno, mjesto pismena M, da popuni kraticu; za to na te poznije umetke nije se obazirati pri čitanju.

Šesta i zadnja rieč ulomka počimala je sa pismenom D.

Spojiv sve skupine ulomka jasno je čitanje:

CLaV DVX HROATORum IN TEmPVS D . . . . .

Prva rieč CLaV nije samostalna rieč, nego najvjerojatnije dočetak osobnoga imena, kojega prva čest stajaše na ploči, štono bijaše neposredno spojena s ovom, na kojoj je ovaj ulomak. Po samom dočetu mučno je razabrati koje je to ime. Nu, što se smije na izvjestno uztvrditi, jest, da je to ime hrvatsko.

Hrvatska imena po latinsku pisana dočetak *slar* nose u *slar*, a primjera nam sila u listinama.¹

Zadnja rieč ulomka, kojeg nam se početno pismo D sačuvalo, cijenimo, po kontekstu da se da popuniti sa D(omini) t. j. *regis (papae, imperatoris)* N. N.

Popuniv dakle, prvu i zadnju rieč ulomka, čitalo bi se:

¹ Brasclav Doc. p. 379, 380, 382, 383; Dabisclav ibid. p. 30; Dabromusclo, ibid. p. 383; Godesclava, Godesclanga, ibid. p. 383, 384; Ladesclavus, ibid. p. 325; te Ladislav, Muisclavo, Mitisclav, Prebesclava, Sodesclava, Stradasclava, Tomasclava: ibid. pag. 335, 336, 383, itd.

. . . . (s)CLaV DVX HROATORum IN TEmPVS D(omini) ? regis (? imperatoris ? papae) N. N.

Kojega li je imena dočetak (s)CLaV, pokušat ćemo nagadjati, kad pročitamo slijedeći ulomak br. 6, koji sa ulomkom br. 5 stoji u nekom savezu. i ako ne neposrednom; jer njihovo istovjetno razmjerje, oblik slova, ornamentalni motiv, svjedoče nam, da su valjda iz iste ruke potekli, i da su izvjestno česti istog spomenika.

Prva skupina ulomka br. 6 (tab. VI) jasno se čita:

IRZISCLV; ali po priložitom položaju pismena L k pismenu V očito se razabire, da jih je klesar hotio spojiti u vezanicu, koja bi nadomještala pisme a, po čem bi se čitati dalo IRZISCLaV. A jer je to ime nepotpuno, i nemoglo na ploči biti mjesto početnom slovu, koje je ostalo na ploči neposredno izpred ove na kojoj je nadpis, smijemo ga popuniti (D)IRZISCLaV.

Druga skupina na koncu nosi vodoravnu crtu za kraticu m, pošto joj ne bilo prostora nad pismenom E, njemu pri vrhu po boku. Ova druga skupina razgovjetno se čita DVCEm.

Treća i zadnja rieč nosi istu vodoravnu crtu u gornjem otvoru zadnjega pismena V, znak takodjer za kraticu pismena m. Čitava rieč čita se MAGNVm.

Spojiv sve skupine dobiva se:

(D)IRZISCLaV DVCEm MAGNVm . . . .

Obadva ulomka spojena daju nam neki smisao:

. . . . (s)CLaV DVX HROATORum IN TEmPVS D(omini) ? regis (? imperatoris ? papae) N. N. . . . . (D)IRZISCLaV DVCEm MAGNVm.

Smisao nadpisa u glavnom ostaje nam svedjer mutan, jer fali čest izpred prvog ulomka, čest među ulomcima, a čest po svoj prilici i poza drugim ulomkom nadpisa, koji nam se čini da je bio dosta dug. Nego, ipak, nešto možemo sveisto razabrati.

Dux Hroatorum čijeg imena nam se samo dočetak (s)clav sačuvalo, rek bi da je suvremenik drugoga Dux magnus, Držislava.

Nego tko je taj Držislav, što nam ga nadpis nosi, taj Drzisclavus Dux Magnus?

Po paleografičnim sudilim nadpis spada u deseti viek, kako smo na dotičnom mjestu dokazali. Drugom polovinom desetoga vieka (970—1000 g.) pojavlja se u našim listinama i u našoj povijesti vladar Držislav, sa kraljevskim naslovom.¹ Naslov Dux Magnus, rek bi, da se ne slaže s kraljevskim Držislavovim naslovom; ali, paleografična sudila svjedoče da naš nadpis spominje nekoga Držislava Dux Magnus, baš iz dobe Držislava kralja. Mi o tom Držislavu Dux Magnus ne imamo nikakve uspomene, stvar jako ozbiljna. kad iz te dobe imamo

¹ Doc. p. 20, 23, 28—62.

toliko uspomena o neznatnijim osobama. Dakle, naš *Držislav Dux Magnus* bio bi nova povjestna ličnost.

Nego, radije mi bismo scienili, da taj *Držislav Dux Magnus* i Držislav kralj, jedna su te ista ličnost. Tomu nam je dokazom naslov *Dux Hroatorum* odličnjaka, komu za ime još ne znamo. Naslov *Dux Hroatorum* stavljen je u antitezu sa *Dux Magnus*; te ako moramo u *Dux Hroatorum* pripoznati hrvatskoga bana, u *Dux Magnus* moramo pripoznati nešto više od bana, a to ne može biti drugo no vrhovna vlast, kralj. Istina, da su počam od Tomislava počeli vrhovni hrvatski vladari resiti se kraljevskim naslovom; ali je istina i s druge strane, da bi si taj naslov prisvojili tek kad bi, bilo iz Carigrada, bilo iz Rima, dobili kraljevske znakove. S toga cijenimo najbolje pogoditi, ako u Držislavu *Dux Magnus* pripoznamo poznijega kralja Držislava barem tada kada je i formalno bio priznat kraljem, bilo od rimskoga bilo od Carigradskoga dvora. Doista, ovom našem rješenju, ne možemo podastri pozitivnih dokaza, jer žalibože ne ima jih, budući da je pitanje naše iz dobe, iz koje imamo jako malo vesti; nu, s druge strane, proti našem rješenju ne može se navesti nit cigli protivni dokaz. Te, premda naše rješenje ostaje, do budućih dokaza, ipotezom, čini nam se ipak da je prilično temeljito.

Moglo bi se po ipotezi vlč. dra. Račkoga u Držislavu *Dux Magnus* nazirati ili prostoga bana, ili dosele nepoznata hrvatskoga vladara. Prosta bana nazirati u naslovu *Dux Magnus*, komu je u antitezu stavljen *Dux Hroatorum*, čini nam se da ne stoji; jer, premda bi se u tom slučaju predpostavljalo, da onaj *Magnus* nije no puki *epitetum ornans*, ipak, onda što bi bio naslov *Dux Hroatorum*, s kojim *Dux Magnus* stoji u antitezi? Zar da drugi ban? Onda za što ga razlikovati od prvoga sa *Magnus*? — U drugom slučaju, zašto nazirati u Držislavu

Dux Magnus dosele nepoznata hrvatskoga vladara, kad nam paleografična sudila jamče, da naš nadpis potiče iz dobe samoga Držislava kralja? — Svakako, i za našu ipotezu i za ipotezu vlč. dra. Račkoga ne vojuju no domišljata nagadjanja: nadamo se za to, da će buduće izkopine iznieti koji pozitivni dokaz, barem manjkajuće česti ovoga nadpisa, da tako čvor bude riešen.

Tko bi onda mogao biti onaj *Dux Hroatorum*, čije ime dočima na *sclar*, po našem rješenju, ako Držislav *Dux Magnus* jest isto što poznati nam kralj Držislav? Usudjujemo se nagadjati. Misao naša pada na Svetoslava Surinju, koji je bio Kresimirov i Gojslavov brat i nasljednik Držislavov na kraljevskom prijestolju potla 1000 godine, po prilici od 1000—1009 godine po Smičiklasovu računu.² Nu o njemu imamo viest i prije 1000 godine, još kad je živio kralj Držislav, te kad nije on mogao biti kraljem. Pripovieda nam kroničar Ivan³ kako je 998 god. dužd Petar Orseolo kušao osvojiti Dalmaciju, te u Trogiru primio poklone brata hrvatskoga kralja Držislava, Surinje, te dobio od njega za taoca vlastitoga mu sina Stjepana; da je to Surinja učinio iz osвете prema bratu kralju, što mu preteo kraljevsku krunu.⁴ Nema dvojbe da ovaj Surinja, otac kašnjega kralja Stjepana (1035—1058), jest ista osoba sa Svetoslavom, kako nam razgovjetno svjedoči listina kralja Kresimira 1062 godine: „... temporibus Suataslao et fratrum eius Crescimir et Goyslao et filii eius Stephani, patris mei...“ Po tom je jasno da taj Svetoslav ili Surinja bijaše i brat kralju Držislavu, po svoj prilici, stariji brat, kada je njemu Držislav preteo krunu, koja ga je po pravu hodila, pošto kod Hrvata bijaše dinastično nasljedstvo;⁵ kao što je jasno takodjer da je Svetoslav ili Surinja bio stariji, a Držislav mlađi sin kralja Kresimira I (930—945 g.).⁶ Tako da nam je očevidno ovo rodoslovlje:

Kresimir I. (kralj od 930—945 godine.)

Sinovi: 1. (stariji) Svetoslav ili Surinja. 2. Držislav. 3. Kresimir. 4. Gojslav.

Stjepan.

Držislav preotimlje krunu starijemu bratu Svetoslavu, te kraljuje po prilici od 970—1000 godine. Svetoslav, valjda mletačkom pomoći, nasliedi ga te vlada po prilici od 1000—1009 godine; njega nasljeđuju dva mlađja brata Kresimir II i Gojslav, po prilici od 1009—1035 god., a njih Svetoslavov sin Stjepan od 1035—1058 godine.¹

Da se povratimo na naše pitanje, pošto smo razjasnili odnošaj u kojem je stao sa kraljem Držislavom Svetoslav, spomenuti nam je, da naš nadpis potiče iz

dobe, kada je još Držislav kraljevaio, i za koje o Svetoslavu ne znamo ino, nego da se je 998 godine sdružio s Mlečićim proti svojem bratu kralju. Je li Svetoslav za

¹ *Doc.* p. 62.

² *Poviest hrvatska* I, str. 237.

³ *Docum.* p. 427.

⁴ *Docum.* Ibid. „Selauorum etiam regis frater Surigna nomine aderat, qui condamn fraterno dolo deceptus regni amiserat diadema. Ipse namque non modo sacramenti uinculo se eidem ducei associavit, verum etiam Stephanum puerulum, karissimam sobolem suam, sibi pro obside commendavit.“

⁵ *Smičiklas* o. e. I, str. 269; *Docum.* p. 73.

⁶ *Docum.* p. 20.

¹ *Smičiklas* o. e. str. 214 ss.: *Docum.* passim.

Držislavova kraljevanja, dakle medju 970—1000 god., imao koje državno dostojanstvo? Pitanje je ovo, koje ne možemo nikakvim poviestnim podatkom riješiti, nego nagadjanjem. Svetoslav, kao stariji sin kralja Kresimira I, već prije kraljevanja Držislavova po svoj prilici da je bio banom, mladju kraljem¹ i tu vlast pridržao i potla nego mu je Držislav preoteo krunu, kako svim pravom naslućuje i Smičiklas,² priznajući da je Svetoslav bio banom primorskih strana, dapače morovoja, te, da se bratu osveti, predao primorje u mletačke ruke. Za to posve pravilno Svetoslavu bi pristajao naslov *Dux Hroatorum* našega nadpisa, pošto taj naziv po latinsku istoznačan je hrvatskomu *Ban*.

Nagadjamo dakle, da dočetak osobnoga imena *CLaV* na početku ulomka br. 5, ne odnosi se na drugu osobu, nego na Svetoslavovu, čije ime po suvremenom latinskom pravopisu pisalo se *Svetosclau* ili *Svatasclau*; tim više što ime osobe, čije bi ime dočimalo na *slav* ili po latinsku na *sclau*, ne nahodimo suvremene Držislavovu kraljevanju, tako da bi joj se moglo pripisati naslov *Dux Hroatorum*. Rekosmo, komu bi se moglo pripisati naslov *Dux Hroatorum*, jernahodimo i najmladjega Držislavova brata, Gojslava, čije bi ime dočimalo na *slav* ili po latinsku na *sclau*, i koji se od 1009—1035 navadja u listinama kao suvladar s Kresimirom II. Nu, u koliko po poznijem njegovom suvladanju naslućujemo, on je morao biti za Držislavova kraljevanja još premlad, a da bi mogao obnašati bansku vlast; premda, ne izključujemo mogućnost, da je već za Držislava mogao biti banom, i sbilja dočetak *CLaV* našega nadpisa, odnositi se na njegovo ime, koje bi tada imalo se popuniti *Gojsclau*. Ali, opetujemo, najvjerojatnije nam se vidi, da dočetak *CLaV*, odnosi se na ime bana Svetoslava; budući da se Gojslav, i to kao ban suvladar (*rex junior*), tek potla 1009 godine spominje u listinama.³

Po tom, seienimo, da se najvjerojatnije ovako ima popuniti nadpis:

(*Svatas*)*CLaV* DVX HROATORum IN TEMPVs
D(omini? regis (? imperatoris? papae) N N . . . . . (D)IR-
ZISCLaV DVCEm MAGNVm . . . . .

Ovim našim popunjenjem prvog ulomka, otkriva nam se, ne samo ime Svetoslavovo, jer već po listinama poznato, nego i njegovo banovanje, o kom je već Smičiklas svim pravom naslućivao,⁴ koje bi padalo u drugu polovinu desetoga vieka, i to prije banovanja Godemirova, koje se takodjer u listinama spominje za Držislavova kraljevanja, i to po prilici zadnjih desetljeća desetoga vieka.⁵ Po tom bi ban Svetoslav u redu stajao

medju banom, a potla kraljem Pribinom, i medju banom Godemirom, dakle, po prilici, okolo razdoblja 960—980 godine

Na koji događaj smjeraju ova dva ulomka napisa, nije nam moguće pogoditi, jer je tekst nadpisa nepodpisan, a nije ga moguće obnoviti, jer fali glavni elementi. Jedan od tih elemenata, što fali, jest svakako glagolj i to transitivni, koji spaja subjekt (*Svatas*)*CLaV* DVX HROATORum sa objektom (D)IRZISCLaV DVCEm MAGNVm. Imena ovih dviju ličnosti, događaji u koje su upletene, nameću nam hipotezu, tim neizvjesnijih, u koliko nam drugu polovinu devetoga i početak desetoga vieka još skriva koprena, kroz koju mi naziremo samo njeke glavnice i to pretrgnute, niti I doista, pretrgnute niti, jer znamo, da je Držislav svom starijem bratu Svetoslavu preoteo krunu, i da je ovaj iz osvete stupio u savez sa Mlečićim proti njemu, te da ga je oko 1000 godine naslijedio na prijestolju; ali, ne znamo, je li to nasljedstvo sgodilo se potla naravne ili nasilne Držislavove smrti, žrtva građanskoga rata podpirena od Mlečića.

Kad bi se dva ulomka tako međusobno spojila, da medju njima se ne ostavi mjesta za treći, koji fali, dobio bi se neki smisao, po kom bi se moglo naslućivati na nasilnu Držislavovu smrt:

(*Svatas*)*CLaV* DVX HROATORum IN TEMPVs
D || IRZISCLaV DVCEm MAGNVm

te popunjuć ga s transitivnim glagoljem:

(*Svatas*)*CLaV* DVX HROATORum IN TEMPVs
D || IRZISCLaV DVCEm MAGNVm (? occidit, ili interemit).

Nego neposrednomu spojenju dvaju ulomaka opire se IN TEMPVs početne rieči kronologične oznake, a ne početno pisme Držislavova imena, što slijedi na drugom ulomku. Spojiv neposredno oba ulomka, dvie rieči IN TEMPVs ostaju bez ikakva smisla, stvar koja nam se vidi nemoguća: za to, seienimo, da se dva ulomka ne smija na taj način spojiti redovito.

S druge strane, kako smo već spomenuli, po analogiji suvremenih spomenika sudeć, ova dva ulomka su pluteji jedne od crkvenih unutrnjih pregrada, a po smislu, koji izhodi njihovim neposrednim spojenjem, rek bi da bi morale biti česti nadgrobnog spomenika, što se sasvim protivi njihovom obliku i ornamentalnom slogu.

Takodjer, neposrednim spojenjem ovih dvaju pluteja, dobilo bi se kakov drugi smisao, i to bez popunjivanja transitivnoga glagolja na koncu:

(*Svatas*)*CLaV* DVX HROATORum IN TEMPVs
D || IRZISCLaV DVCEm MAGNVm.

Kronologična oznaka IN TEMPVs stavila bi se u savez sa D || IRZISCLaV DVCEm MAGNVm. Nepravilni oblik akuzativni IN TEMPVs mjesto *in tempore*, valjda robski prevod hrvatskog *u vrijeme*, dokaz da naš ulomak potiče iz dobe kada se za slovničku

¹ *Rex junior*: Smičiklas o. c. I, str. 237.

² Smičiklas o. c. str. 234.

³ Smičiklas o. c. I, p. 237: *Docum.* p. 62.

⁴ Smičiklas o. c. I, p. 234.

⁵ *Docum.* p. 62.

dosljednost malo marilo, razjašnjivao bi nam drugu slovničku nedosljednost, običnu također za druge polovine srednjega vieka, akuzativni dočetak D || IRZISCLaV DVCEm MAGNVm mjesto pravilnoga genitiva D IRZISCLaV(?i) DVC(?is) MAGN(?i); te po cijelo bi se čitalo:

(Suatas)CLaV DVX HROATORum IN TEmP(?ore)
D || IRZISCLaV(?i) DVC(?is) MAGN(?i).

Ovim čitanjem, doista, dobio bi se relativno podpun smisao, koji bi nam potvrdjivao očevidnu suvremenost bana Svetoslava sa kraljem Držislavom; ali, priznati nam je, da to nije vjerojatno, prvo, jer se dva ulomka ne smiju neposredno spajati, a drugo, jer nam se čini prenapeto popravljanje gramatikalnih oblika, kad nas na to ne ovlašćuje nikakvo sigurno sudilo.

Na koji događaj, dakle, smjera nadpis, od koga mi imamo samo dva razstavljena ulomka? Izključiv neposredno spojenje dvaju ulomaka, smisao je, doista, sasvim nepodpun i ne može se razabrati u koju svrhu je bio postavljen taj nadpis. Nu, pošto obe ploče stajahu u savezu s nekom crkvom, i to kao pluteji na ambonu, ili na pregradi pjevališta ili presbiterija, ili žrtvenika ili ine omanje sgrade nužno spojene s tielom crkve, nagovječtamo, da su naši ulomci česti spomen-nadpisa sagrađenja ili barem popravka dotične sgrade; a o budućim izkapanjima visi, da, otkrićem još koje česti ovoga dragocjenoga spomenika, doprinesu k rješenju ovoga i još tolikih prezanimivih pitanja, koja su nam eto tek maglovito objavljena od samih dvaju ulomaka, rek bi baš za to, da u nama pobude neizcrpivu znatiželjnost. Ta znatiželjnost raste tim više, kad se sa tim pitanjima stavi u doticaj mjesto otkrića, groblje na Biskupiji, pa onda još drugi nadpisni i ornamentalni ulomci tu našasti. Od tolikih pitanja da samo glavnija spomenemo: je su li ova dva pluteja u savezu crkvom S. Marije i S. Stjepana po svoj prilici iz devetoga vieka, čiji obstanak na Biskupiji odkrismo ulomkom opisanim br. 1 (tab. III), ili se odnose na drugu crkvu za čiji obstanak mi još ne znamo? Stoje li naši pluteji u kakvom savezu bilo po dobi bilo po mjestu sa spomenicima najskoli onim, kojih ulomke br. 2 i 7 već opisasmo? Da odgovorimo, mi bismo smatrali smionošću iznašati budkakovih ipoteza, u nadi da pozitivnih podataka i sudilâ ne ćemo još vele očekivati.

Ulomak br. 11 (tab. IV), koji smo s ornamentalnoga gledišta u drugom dielu razprave već opisali, nosi fragmenat nadpisa, koji po paleografičnim sudilim odaje deseti viek ili zadnje godine devetoga. Opažamo bo, što se oblika pismena tiče, tip karlovinške kapitale, uz mješanje uncijalnoga oblika pismena E sa kapitalnim, što nam svjedoči da naš nadpis ne može biti nego najranije o izmaku devetoga ili o nastupu desetoga vieka,¹

¹ *Deux Religieux* etc. o. c. T. II, p. 530; *Du Vaines-Bonnetty* o. c. I, p. 613 sq.

a oblik pismena A nije kašniji od desetoga vieka.¹ Odsutnost razgodka na jednom mjestu, gdje bi ga moralo biti, odaje nam također deseti viek.

Dielomice se ovako popunjava ovaj ulomak:

(*Sancta* ili *Sanctissima*)E MARI(a)E

ili vjerojatno:

(*Ad honorem Sancta* ili *Sanctissima*)E MARI(a)E
(et . . . .)

O ostalom, što se može nagadjati i sa ornamentalnog gledišta, rekosmo već na str. 19.

Ulomak nadpisa br. 8 (tab. IV), naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo bijeli mramor. Našast u Biskupiji na groblju 13/1 1886. Oblik pismena po tipu čiste karlovinške kapitale, sa pravilnim razgodkom potla drugog pismena po sredini crte, sa već više dvijema spomenutima kraticama za okomku *um*. Paleografična sudila odaju još deveti viek, nu već pri koncu, jer razmjerje pismena i poredanje odaje nemar. Popunili bismo ga ovako:

. . . . (? *Peccat*)ORum MEORum . . . .

ili:

. . . . (? *Propinqu*)ORum MEORum . . . . .

ili inačije prema dočetu pluralnoga genitiva

Nagadjamo po dočetu da je ovaj ulomak čest zavjetnog nadpisa, tim važnijega čim je od birana i veoma za one dobe riedka gradiva, bijeloga mramora.

Uzmemo li uz to u obzir, da je ovaj ulomak našast na mjestu, gdje se još već opisanih velevažnih ulomaka našlo, gdje je sigurno bio u savezu ili s poznatom nam već crkvom S. Marije i S. Stjepana, ili s crkvom za čiji obstanak još ne znamo, ovaj ulomak, velimo, o sebi jako manjkav i neznatan, pobudjuje veliku pozornost. Opetujemo, da se nadamo, da čim skorija izkapanja u Biskupiji iznesu na vidjelo još koju barem, ako ne sve česti nadpisa, kojega samo ovaj neznatni ulomak dobismo.

Četiri pismena na ulomku br. 10 (tab. IV), o kom smo se već u drugom dielu bavili s ornamentalnog gledišta, tako su zagonetna, da mi baš čisto ne znamo i jesu li pismeni oblici, ili kakve konvencijonalne klesarske sigle. Čini nam se najvjerojatnije, da su znakovi započeta a ne svršena nadpisa; premda bi položaj toga nadpisa bio preneobičan, u kružnici, naime, ornamentalnoga pletera. Valjda da ti znakovi u onom položaju, nad simboličnom golubicom, za suvremenike toga spomenika, nošahu kakov simbolični smisao, komu mi danas još u trag ne udjosmo. Svakako to je čudan pojav, pa ga i porodila klesarova puka hirovitost

Ulomak br. 9 (tab. IV). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine. Gradivo bijeli kamen. Našast na Kapitolu u groblju 6/8

¹ *Du Vaines-Bonnetty* o. c. I; *Deux Religieux* etc. o. c. P. II, Pl. XXI.

1886. Teško je opredieliti dobu ovoga ulomka po paleografičnim sudilim, koji barem za nas niesu toliko izvjestni, a nikakve kronologične oznake ne ima po kojoj bi se mogli ravnati. Dvojimo, to jest, spada li ulomak devetomu ili jedanestomu vieku.

Evo za što nam se čini, da bi mogao ulomak stati u devetom vieku. Većina pismena nosi jako pravilni tip, pa i dotjerano izradjen, karlovinžke kapitale, bez primjese skoro ikakvog uncijalnog oblika. Razgodak je na dva mjesta sasna pravilno stavljen, po sredini redka, premda na jednom mjestu, gdje bi morao stati, izostavljen. Oblik pismena Λ , čiji se okomiti krakovi ne sastaju, nego su spojeni vodoravnom ertom, pojavljaju se najkašnje u desetom vieku i to baš iznimno.¹

Paleografična sudila, koja nas pak nagone da zaključimo, da radje ulomak spada u jedanesti, nego li u deveti viek, jesu tri. Prvo, nerazmjerje pismena; drugo, mješanje kapitalnoga tipa sa minuskulom, dokaz nam minuskulno pisme *b* u drugoj rieči na prvoj erti, što se redovito ne opaža za devetoga vieka,² i više uncijalnoga ili minuskulnoga oblika pismena *h* na početku prvoga redka; treće, izticeanje *kiasoskura*, t. j. simetrični i pravilni prelaz erta s debljine u tanjinu i na dočetu, što odaje refleksivnu umjetnost, koja se u jedanestom vieku pojavljuje.

Kojega spomenika jest čest naš ulomak? Ni u tom niesmo na izvjestnu; možda je čest nadgrobne ploče, a možda i koje sgrade pripadajuće nutrini koje crkve, na p. pregrade pjevališta ili presbiterium-a, žrtvenika ili ambona, jer po debljini sudeći, mora da je bila obložna ploča.

Pismena su razgovietna, te jasno čitanje, tim više što nema kratice; razgodak pravilan na dva mjesta po sredini drugoga redka, a u prvom iza prve rieči fali.

Prva rieč po sebi je eiela HVNC.

Druga nije eiela; razgovietno se čita PRIBI i još se naziru dva kraka petoga pismena N, te sigurno imamo PRIBIN.

Prva rieč u drugom redku jasna ANNOS.

Druga rieč u drugom redku s razgodkom spređa i otrag ·POST· Za to razgovietan sav ulomak:

.... HVNC PRIBIN ....
..... ANNOS ·POST· .....

A popuniv drugu rieč prvoga redka:

..... HVNC PRIBIN(a) .....
.... ANNOS ·POST· .....

Kad nam paleografična sudila ne pomažu da izvjestno pogodimo dobu ulomka, rek bi da ime *Pribina* imalo bi nam pružiti štogod svjetla.

Nu tko bi mogao biti taj *Pribinu*?

¹ *Deux Religieux* etc. o. c. T. II, Pl. XXI.

² *Du Vaines-Bonnetty*, o. c. I, p. 613 sq.

Od početka devetoga do konca jedanestoga vieka, u našoj poviesti i listinama pojavlja se osam različitih ličnosti, kojima svima to ime:

1. *Priwina* ili *Priuwina*, comes in Pannonia: spominje se od 838—896(?) godine¹.

2. *Bribina* suvremenik bana Trpimira; spominje se 850—896(?) godine² i po svoj prilici različita ličnost od panonskoga *Priwine*.

3. *Pribyna* ili *Πριβύνος*, ban biele Hrvatske za Kresimira I, ubojica sina mu Miroslava pak kralj; spominje se u razdoblju od 940—970(?)³

4. *Pribina*, oslobodjenik priora zadarskoga Andrije; spominje se 918 godine.⁴

5. *Pribina*, cetinjski župan; spominje se 1076—80 godine.⁵

6. *Pribinna*, Kalenin brat; spominje se 1070—75 godine.⁶

7. *Pribinna*, Borojin sin; spominje se 1085—95 godine.⁷

8. *Pribinna*, Tolimirov brat; spominje se 1085—95 godine.⁸

Od ovih osam *Pribina*, nevjerojatnim nam se čini, da prvi, četvrti, peti, šesti, sedmi i osmi mogao bi biti istovjetnim sa *Pribinom* na našem ulomku, jer ili stališa jako nizka, ili u zemljama dalekim od Kapitula, gdje je odkrit naš ulomak.

O drugom *Pribini*, suvremeniku bana Trpimira, ne znamo ino, no samo ime, a neznamo baš čisto i je li različita ličnost od panonskoga *Priwine*. Dakle, najvjerojatnije, što bi mogli nagovieštati, jest da *Pribina* našega ulomka nije drugi no *Pribyna* ili *Πριβύνος*, kako ga Porfirogenit po grčku piše, ban biele Hrvatske za Kresimira I, štono smaknuv Kresimirova sina Miroslava, dočepa se sam priestolja⁹ oko polovine desetoga vieka. Po paleografičnim sudilim, kako već spomenusmo, ne možemo naš ulomak staviti ni u deveti ni u jedanesti viek, ne preostaje nam nego da ga stavimo u deseti; baš u dobu bana, pak kralja Pribine. Time si jedino možemo raztumačiti, za što naš ulomak nosi obilježja, po kojim bi spadao devetomu i jedanestomu vieku.

Predpostaviv, dakle, da je naš ulomak iz polovine desetoga vieka i da nosi ime Pribine bana pak kralja, nastaje pitanje, na koji se događaj odnosio nadpis, od koga imamo samo ovaj mali ulomak?

Smisao je ulomka tako nepodpun, bez glavnijih elemenata, t. j. bez objekta i transitivnoga glagolja, da po

¹ *Docum.* p. 337, 383.

² *Docum.* p. 383.

³ *Docum.* p. 62, 398; *Smičiklas*, o. c. I, p. 227 s.

⁴ *Docum.* p. 19.

⁵ *Docum.* p. 106, 117, 127.

⁶ *Docum.* p. 165.

⁷ *Docum.* p. 171.

⁸ *Docum.* p. 174.

⁹ *Const. Porfyr.*: De adm. imp. c. 151, *Docum.* p. 398.

njemu ne možemo razabrati, što je imao spominjati nadpis. Po obliku ulomka razabiremo, da je sasvim lako moguće, da je čest nadgrobne ploče. Po čem usudjujemo se staviti hipotezu, da bi ta nadgrobna ploča mogla biti sa grobnice kralja Miroslava, koga Pribina smače, i na koga bi se prva rieč ulomka t. j. HVNC odnosila. Po toj hipotezi, koja vazda ostaje pukom hipotezom, usudili bi se ovako po prilici i dielomice popuniti ulomak: . . .

. . . (? *Mirosclanus*) . . . . . HVNC PRIBIN(o) . . .
(. . . ? *interfecit*) . . . .

. . . (? *Quattuor*) ANNOS · POST · (? *quam* ? *regn timerat*)
ili ? *regnum tenuerat*).

Po našoj hipotezi popunjujuć, stavismo da je Miroslava, potla četiri godine kraljevanja smakao Pribina, jer nam tako *Pofirogenit* na već navedenom mjestu pripovieda: „ . . . . . Κραστημένη, χαλκείνου μεν τελευτήσαντος, τοῦ δε υἱοῦ αὐτοῦ Μιροσθλάβου ἄρχοντος ἔτη τέσσαρα καὶ ὑπὸ τοῦ Πριβουνία βοεάνου ἀναιρεθέντος . . . . (l. c.)

Ovaj dragocjeni ulomak našast na Kapitulu skupa sa ostalim opisanim, čest spomenika, po našoj hipotezi, grobnice kralja Miroslava, koji je morao biti u savezu po položaju s erkvom S. Marije ili koje druge, čiji obstanak na Kapitulu za devetoga ili desetoga vieka najkašnje, sudeći po ornamentalnom slogu ulomaka, koji je u skladu i sa paleografičnim sudilim, evo doistinismo. Možemo se nadati, da će čim skorije još koji ulomak ovoga velevažnoga spomenika na svjetlo izići, te da po njem dodjemo na čistac, je li baš naš ulomak čest nadgrobnog spomenika kralja Miroslava.

Ostaje nam još zadnji nadpisni ulomak, na poličju česti pluteja br. 12 (tab. VII). Rekosmo već da prvobitno ovaj plutej potiče iz devetoga ili desetoga vieka, kako nam ornamentalna karlovinška rezbarija na lieu svjedoči, a da ga trinestoga vieka upotrebilo u drugu svrhu, po svoj prilici pri popravku erkve S. Marije na Kapitulu, kojoj po svoj prilici spadaše, i to baš pri popravku 1203 godine, kako nam svjedoči nadpis Prepozita Dobroslava.

Paleografična sudila odaju ulomak iz početka trinestoga vieka, što nam potvrđuje i nepotpuna kronologična naznaka samog ulomka. Oblik pismena već na pola takozvani gotički; osobito oblik pismena *M*, koje se pojavlja u dva primjerka; *U* koje rek bi da je sastavljeno od pismena *I* i *S*; *T*, koje više naliči pismenu *G* ili *C* sa vodoravnom ertom na vrhu; *D* u trećoj brazdi, koje se sastoji iz jednostavnog pismena *O* sa repićem pri vrhu s lieve strane, tako da se ničim ne razlikuje od pismena *O*, koje ima te isti oblik; *A* i *H*, svakomu od kojih po jedan krak viri izpod donje erte; *Q* koje ima više minuskulni nego li kapitalni oblik. U obće pako kapitalni oblik se mienja, jer sva pismena otanjuju i oduljuju.¹

Razgodei su pravilno, u obliku okrugle točke, po sredini redka. Osim razgodaka opaža se još točaka nad

i u pismenima, kako se prilično i na narisu razabire, koje ino niesu no klesarove bilježke. Ina četiri vrsti kratice: mala polukružnica sa dva vodoravna kraka nad pismenima, dolazi dva puta u prvom a jednom u trećem redku; dočetna slovka ·*LE*· nad pismenom *M* u prvom redku; vodoravna erta nad pismenima nad sredinom zadnjega redka; te kosa erta na kraku pismena *Q* u drugom redku. Zarez obla repa sa okruglom glavom nije no suvišni razgodni znak, što dolazi u drugom redku pri vrhu medju pismenim *T* i *Q*.

Mi čitamo ovako:

. . . . . DomiNICIS · MiLE · DVCEnt . . . . .

. . . . . T?Que · CRESCAT · EG(? *O*) . . . . .

. . . . . OLAVS · HANc · Que · DOT . . . . .

. . . . . I · TVM · SanCti · BARTHO . . . . .

A popunjujemo dielomice:

. . . . . (*Annis*) DomiNICIS · MiLE · DVCEnt(is) . . . . .

. . . . . (A)TQue · CRESCAT · EG(? *O*) . . . . .

. . . . . (Nic)OLAVS · HANC · Que · DoT(avi) . . . . .

. . . . . (? *Tum Sancti Petr*)I · TVM · SanCti ·

BARTHO(lomaei) . . . . .

Smisao, što nam ga daje ulomak, čini nam se da bi se dao svest u sklad sa nadpisom Prepozita Dobroslava, te po njemu obnoviti po prilici čitavi tekst, i to ovako:

(*Ecclesia haec est, annis*) dominicis mille ducentis,

(*Aedificata: ut floreat a*)tque crescat ego (*comes?*)

Nicolaus haneque dotavi (*ad honorem tum Sanctae Mariae*) tum Sancti Petri tum Sancti Bartholomaei.

Za ovim, valjda je sliedio još koji stih, komu ipak mi traga na ploči ne naziremo, i koji je vjerojatno sa državao u srednjem vieku toli običnu epigrafičnu rečenicu: „*ob remedium animae meae*,“ ili „*pro redemptione animae meae*“.

Po našoj obnovi, ovaj ulomak, rabio bi nam također kao i spomenuti nadpis Prepozita Dobroslava za poviest Kapitulske S. Marije kao podatak; ali naša obnova nije no puki ipotetični pokušaj, koji budućim otkrićem mogao biti pobijen ili potvrđen. Nama jedino preostaje, da gojimo nadu da to bude čim skorije.

Pri zaključku ovoga trećega diela pridodati nam je jošte, da svaka umjetnost, a najskoli epigrafična i paleografična struka, još niesu tako temeljito i svestrano proučene, najskoli za vjekova, u koje spadaju kninski ulomci, da se je došlo do kakvih izvjestnih znanstvenih rezultata. Izpovjediti nam je takodjer, da je to doba za znanost i umjetnost donjekle novo polje; da niesmo imali pri ruci ni svih izvora, inače preredkih, koji su nuždni za proučavanje ovakovih pitanja; a ne mogli ove izvore nabaviti niti u knjižnicam u Beču, niti onim u Rimu; pitanja, koja većinom ne mogu biti rješena po kakovim obćenitim pravilim, nego više po osebnim i pomjestnim podatcima. A tih podataka ne mogu nam pružiti nego sami domaći izvori, koje još zemlja krije!

¹ *Caumont*. o. c. p. 372.

IV.

Skupa sa opisanim ornamentalnim i nadpisnim ulomcima na Kapitolu i u Biskupiji, otkrilo se još i inih starinskih predmeta: novaca iz kasnije sredovječne dobe, većinom ugarskih; nakitnih ulomaka iz kovine i kosti, s ornamentalnom rezbarijom, koja odaje mnogo narodne naše motive. Nu, jer je tih predmeta relativno još malo, i jer su većinom jako nepotpuni ulomci, a takodjer bez osobitoga kronologičnoga sudila, scienili smo, da je bolje počekati da nam izkapanja iznesu bolju zalihu takovih predmeta, pa onda da jih objelodanimo sve skupa. Bilježimo, da svi ovi predmeti, kao i ostali kninski ulomci, čuvaju se za sada u samostanu OO. Franjevaca u Kninu.

A sad da zaključimo ovu našu razpravu.

Kninska otkrića potakla su toliko i toliko pitanja i na poviestnom, i na umjetničkom, i na paleografično-epigrafičnom polju, o važnosti kojih čitaoce će se biti osvjedočio prateći naše razpravljanje i u I, i u II, i u trećem dielu. Ta pitanja, skoro sva bijasmo prisiljeni ostaviti nerješena, radi nestašice izvjestnih podataka. Riešenje tih pitanja, od ne male je zamašitosti ne samo za mjestnu Kninsku poviest, nego i za obćenitu hrvatsku poviest: jer ona zasiecaju duboko u doba i događaje, koja dielomice još gusta koprena otimlje znanosti. Riešenje tih pitanja zasieca duboko u umjetničke i kulturne prilike naše domovine za prvih vjekova doselenja praotaca nam na jug: umjetničke i kulturne prilike to, koje smo evo počeli tek iz daleka nazirati po kninskim ulomcima, i koje su nam, do njihova sretnoga otkrića, bile pukim otajstvom. Za riešenjem tih pitanja mora svakoga rodoljuba srdee stezati: svaki rodoljub, dakle, mora nesamo želiti, nego čim življe pripomoći da uskori izvjestan odgovor tim prezanimivim i prezamašitim pitanjima za povjestne, umjetničke i kulturne odnošaje naše domovine, i to za još malo poznate nam dobe, za prvih vjekova narodne dinastije. — Nu, ta pitanja ne zasiecaju samo u hrvatsku umjetnost i kulturu: ona zasiecaju još, i ter kako,

u obćenitu umjetnost i uljudbu, premda se ne to ni ne pomišlja na prvi pogled neznatnih ulomaka, koja su ta pitanja živo potakla. Deveti i deseti vjek, i po inim evropejskim zemljama, s tih gledišta još nису dovoljno proučeni, jer znanost nije još dobila dosta gradiva iz te dobe; dobe, koja po sebi ne bijaše plodna umjetnim proizvodima. Za riešenjem tih pitanja ne samo da vapije svaki Hrvat, jer velevažno po prošlost njegove narodnosti: nego i svaki ljubitelj ljudskoga roda, jer to riešenje ima zadaću, da barem dielomice napuni prazninu, koju još obćenita znanost osjeća.

Riešenja na ta pitanja, i to izvjestna i dovoljna riešenja, naše je mnjenje, nitko nam ne može pružiti, nego sama otkrića, kojim dojakošnja nису ino no sretan doista, ali tek slučajni prvi početak. Nužda je, dakle, i to prieka nužda, da se zadovolji zahtjevima ne samo zanosti specijalne naše narodnosti, nego i zahtjevima obćenite znanosti, da se povedu sustavna iztraživanja, nastavak načelih slučajnih otkrića.

Tu radostnu, ali, doista, i težku brigu, stavilo je sebi na glavu novoustrojeno Kninsko starinarsko društvo. Da ju što prije ostvari, pozvalo je to društvo rodoljube, da svaki prinese po svoje zrnice na sveti žrtvenik narodne nam poviesti. I bilo prilična odziva na taj poziv. Dojakošnji prinesci, prema gospodarstvenim prilikam naroda našega ipak nješto, nису dostatni za glavnice, koja bi zajamčila poduzeće sustavnih izkapanja. Još novčanih sredstava, koja da nam osiguraju povoljan uspjeh nuždskih radnja, nadamo se, da će brzo nadoći požrtvovnošću onoga naroda, koji dičeće se svojom prošlošću, svoji na žuljima iznaša ju na vidjelo sebi, a svekoliko učenomu svijetu na ogled: a najskoli brigom i nastojanjem onih njegovatelja naših starožitnosti, štono za kratkoga razdoblja našega preporoda, preporodiše i pomnožase našu povjestnu književnost i izvore joj.

Klanac jadikovac, i to najtežji, svladan je, jer je eto već sretno, i ako slučajno započelo. A sad, do koga je, nek nastavi:

Quod bonum faustum felix fortunatumque sit!

B.

PREGLED DALMATINSKIH ORNAMENTALNIH SPOMENIKA

po dobi ili slogu srodnih hrvatskim spomenicim u kninskoj okolini.

Otkriće ornamentalnih ulomaka u kninskoj okolini pruža nam ključ i za njeke druge dalmatinske spomenike, o kojima se dosele nije bilo sasvim na čistu.

Da nam bude što potpunija slika umjetničkih prilika naše domovine za dobe narodne dinastije, prilika, koje tek otkrićem spomenika u kninskoj okolini počemo nazirati, sećenili smo nuždnim u ovom Pregledu osvrnuti se i na ostale dalmatinske spomenike te dobe.

Njeki od tih spomenika već su bili objelodanjeni, a neki nisu još. Najprije ćemo pregledati one, pak ove, iztičući njihovu međusobnu srodnost, bilo s gledišta umjetnosti bilo s gledišta dobe.

I.

Objelodanjeni ornamentalni spomenici dalmatinski iz dobe hrvatske dinastije.

Moramo biti harni dvama inostranima učenjacima, što prvi i jedini upozoriše učeni svijet na nekoliko naših ornamentalnih spomenika iz dobe narodne dinastije: t. j. gg. Eitelbergeru i Jacksonu.

Prvi, u djelu: „Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens“ Wien 1884, objelodanio je narisa i ilustracija rečenih spomenika, više sa umjetničkoga, nego li s arheološkoga gledišta, o kojim ćemo se podrobnije baviti. Drugi također u svojem djelu: „Dalmatia, the Quarnero and Istria“ Oxford 1887 etc. objelodanio je narisa i ilustracija rečenih spomenika, bilo već Eitelbergerom objelodanjenih, bilo još do njega neobjelodanjenih. Nu obojica nisu imali pred očima da iztražuju osobito slog i dobu samih ornamentalnih spomenika, nego u obće svih dalmatinskih spomenika; i za to, sa toga specijalnoga gledišta, nisu iznicali izvjestnih zaključaka o tom predmetu; nego su jednostavno prigodimice, pri svakom ornamentalnom spomeniku napose, izrekli svoje mnjenje o dobi i slogu istih. Te nimalo čuda, ako se Eitelberger držao generičnih izraza i analogije sjeverotalijanskih suvremenih spomenika; a Jackson, zašao u nagadjanja o slogu pojedinih spomenika, pripisujući nekome bizantinski slog, a nekome generične značajke. I tu im ne bilo zamjere, jer o pojedinom ko-

madu ili ulomku suditi, često bez ikakva kronološkog podatka, a vazda pogoditi, nije stvar laka.

Nego, sada, kad imamo na okupu nepodpun stotinjak tih ornamentalnih komada ili ulomaka, razsijanih duž sve Dalmacije, od kojih neki nose izvjestnih kronoloških podataka, možemo lako izcerpiti iz njih nekoliko sudila, da im svima skoro pogodimo slog i dobu.

Od glavnijih sudila najsigurnija su kompozicija i izradba ornamentalnoga motiva. U obće možemo skoro izvjestno reći, da tako zvani karlovinčki ornamentalni motiv u Dalmaciji pojavlja se najranije u polovini devetoga vieka. Drugo sudilo nam također osobitost u izradbi, već prije polovine devetoga vieka rabljenih starokršćanskih ornamentalnih motiva, koji nose karakteristiku karlovinčke dobe. Po ovima dvama sudilima svaki spomenik, koji nosi tako zvani karlovinčki ornamentalni motiv, izvjestno spada u dobu najranije o polovini devetoga vieka; a svaki spomenik koji ne nosi tako zvanog karlovinčkoga ornamentalnoga motiva, nego koji od već i prije devetoga vieka u starokršćanskoj umjetnosti rabljeni motiv, spadati će u dobu prije ili potla polovine devetoga vieka, prema njegovoj izradbi; t. j. bude li izradba nosila biljeg predkarlovinčke ili osobitost karlovinčke dobe. Nego u čem se sastoji taj karakter predkarlovinčke i karlovinčke dobe? Za sedmoga i osmoga vieka, svaka, pa i ornamentalna umjetnost spala na zadnje grane, tako da nam svi, skoro bez ikakve iznimke, tadnji ornamentalni spomenici pokazuju najniži stepen izradbe; za devetoga vieka pako, pokretom Karla Velikoga, njegovih kaligrafičnih i epigrafičnih škola, opažamo i u ornamentalističnoj izradbi toliko pregnuća na bolje, da sbilja možemo smatrati tu izradbu baš preporedjenom.¹ Po ovima dvama sudilima dobivamo kušik na razbir dobe naših spomenika, nu to samo obćenito, t. j. možemo samo znati, da li spomenik potiče prije ili potla polovine devetoga vieka. Nego, razabrav da neki spomenik ne spada u karlovinčku dobu nego prije, bi li mu mogli ustanoviti поближе viek? Da li

¹ V. str. 15 Razprave A.

taj spomenik spada u sedmi, osmi, ili u početak devetoga vieka, more nam pomoći da razaberemo jedino postepeno propadanje izradbe, koje se u sedmom vieku jako iztiče, u osmom više, a početkom devetoga najviše; ko što ćemo doistiniti u svoje vrijeme. Istu postepenost u izradbi opažamo za druge polovine devetoga, desetoga i jedanestoga vieka, nego u obratnom smjeru, t. j. da je izradba druge polovine devetoga vieka doista sasvim preporodjena od one prve polovine, ali ne još sasvim usavršena i dotjerana; da za desetoga vieka počimlje doista i nazadovati, ali ju jedanestim viekom zatiče prelaz i postanje romanskog sloga, koji ju zadahnjuje novim preporodnim duhom i svježinom; nu, taj preporod izradbe jedanestoga vieka spojen je i sa postepenim izključivanjem starokršćanske ornamentalne kompozicije i motiva, koji su do iznaka desetoga vieka bili u neprestanoj porabi.

A sad da vidimo naša sudila pri činu.

1. Najdrevniji starokršćanski ornamentalni spomenik, u Spljetu, jesu južna vrata na Stolnoj crkvi sv. Dujma. Pragovi i nadvratnik su pokriti rezbarijom, čija kompozicija odaje predkarlovinšku dobu. Prvi motiv ima ovu kompoziciju.¹ Jednake dvostruke kružnice, na istoj dalečini vazda jedna od druge, nižu se na pojasu praga, koji je s jedne strane zarubljen listelom, a s druge *torom* na biserje među dvama listelima. Svake dvie kružnice diele dvie petolatične palmice, što niču iz rubova praga, listom odvodnikom dopiru do sredine, te se dotiču, dočim po jedan list iz svakoga boka umjestno zaprema prazninu što ostaje među kružnicama i odvodnicom. U sredini svake kružnice ima po jedna simbolična živina, i to u ovom razredjenju. Kružnica u sredini nosi simboličnu pticu, po svoj prilici orla, konvencionalno razkriljena; dvie kružnice što su joj po boku, jedna lijevo, druga desno, nose zajednički tip, t. j. lava, što uzvinuta repa ide prema sredini; a dvie kružnice što stoje svaka desno i lijevo na drugom mjestu prema prvoj, nose po ipogrifa, koji je okrenjen obratno nego li lavovi. — Drugi motiv jest imitacija obla meandra vijugavom lozom, čiji četverolatični listovi napunjuju prazninu uvojaka. Kompozicija ovih dvaju motiva jest čisto starokršćanska, te može stati sasvim dobro u prvo razdoblje, te ju vidjamo često na spomenicim petoga, šestoga i sedmoga vieka. Nu izradba fina i površna, kao ona u bizantinsko-ravenskoj umjetnosti, naginje više u sedmi viek. Zato, i radi odsutnosti tako rečenoga mističnoga motiva, čini nam se da ovaj spomenik može sasvim dobro pristajati u sedmi viek. Ovaj zaključak po sudilim umjetnosti o dobi rečenoga spomenika, nalazi potvrde i u poviesti. Pripovijeda nam naddjakon Toma da je nadbiskup Ivan Ravenjanin, koji je biskupovao oko polovine sedmoga vieka, pročistio Dukljanov

Mauzoleum od poganštine, napravio nova vrata, te ga posvetio Uznešenju Blažene Djevice Marije: . . . *Illicque honorabilis praesul Joannes primitus habitare coepit. Videns ergo populum in divini cultus amore increscere, statim aggredi coepit opus laudabile, et templum Jovis, quod in ipso augustali aedificio excelsioribus fuerat structuris erectum, ab idolorum mundavit figmentis, ianuas in eo serasque constituens.*²

4. Eitelberger o rečenom spomeniku ovako se također izražuje: „An der südlichen Seite des Domes befindet sich eine Thüre, offenbar aus frühchristlicher Zeit, welche unwillkürlich an diese Aeusserung des Arcidiaconus Spalatensis erinnert, über deren Entstehung aber weitere Traditionen nicht vorhanden sind.“³

2. Srodna po dobi i slogu ovom spomeniku jest i posuda za kršćenu vodu uzidana u crkvi s. Dujma; nosi motiv isti kao spomenuti prvi na pragovima i ista izradba, sasvim da, rek bi, da joj je gornji oblik iz kasnije dobe.⁴

3. Treći starokršćanski spomenik u Spljetu, također iz predkarlovinške dobe, jest mramorna grobnica nadbiskupa Ivana Ravenjanina, po svoj prilici iz godine 680, koja se je do najnovijega doba čuvala u crkvi s. Matije uz stolnu s. Dujma, pa radi osamljenja ove, prenešena u crkvicu S. Ivana, o desnu žrtvenika.⁵ Na prednjoj strani urezana su u basrelievu tri velika križa, čija jednakorazmijerna četiri kraka svršuju u trolatični liljan, tako da križ dobiva čampragasti (*pattée*) oblik, iste kompozicije i izradbe kao na Teodotinom sarkofagu iz početka osmoga vieka.⁶ Ova ornamentacija odgovara poduno slogu dobe, kada obično na sarkofazim ne nahodimo nego samo dekorativne križeve ili monograme na ravnoj ili nažliebanoj plohi.⁷ Važan je s paleografičnoga gledišta nadpis u jednom redku, što stoji na pročelju grobnice iznad triju križeva: „*Hic requiescit fragilis et inutilis Joannis Peccator Archiepiscopus.*“

Oblik pismena pripada elegantnoj merovinškoj kapitali, te se osobito iztiče oblik pismena ~~X~~ za O i 4 za U, koji su osobujština starogalskih pismenih oblika. Zamjerit je oblik pismena C, koje ćemo sresti i još na kojem kasnijem dalmatinskom spomeniku. Sam g. Jackson objelodanio je snimak toga nadpisa;⁸ ali nariša grobnice ne ima ni kod njega, ni kod Eitelbergera.

4. Četvrti starokršćanski spomenik, ili bolje ulomak spomenika, iz predkarlovinške dobe, kako se nama čini, jest zanimivi sa dvojega gledišta nadvratnik sv. Križa u Ninu. O njem se u zadnje vrijeme već dosta pisalo.

¹ Hist. Sal. c. XI, *Docum.* p. 287.

² *Mittelalt. Kunstl. Dalmatiens* o. c. p. 258.

³ Vidi naris kod Eitelbergera, p. 257, fig. 73.

⁴ Vidi tabl. XIV, C. i našu razpravu: Sarkofazi Ivana Ravenjanina i Lovre Dalmatineca spljetskih nadbiskupa. Zadar 1884.

⁵ *Reusens*, Elements I, p. 201: *Dartein*, I, p. 95.

⁶ *Caumont*, Abécédaire etc., p. 52 ss.

⁷ *Dalmatia* itd. o. c. v. II, p. 70.

⁸ Vidi dva komada kod Eitelbergera o. c. p. 257, fig. 78.

Prvi ga je u narisu obielodanio Eitelberger,¹ pak g. Jackson,² zatim g. Ljubić u Viestniku;³ a ilustrovao ga je prvi g. Kukuljević još 1857 godine,⁴ pak potle gori spomenutih pisaca, o njemu su se bavili još g. dr. Rački⁵ i g. O. Marun, i napokon g. V. Vuletić-Vukasović.⁶

Da ne duljimo odviše prinašanjem svega onoga što se o njemu sa ornamentalnog i epigratičkog gledišta već napisalo, navadjamo ovdje mnijenje častn. Dra Račkoga.

„Crkva sv. Križa jest malena crkva u bizantinskom slogu. Osnovni naert prikazuje oblik grčkoga krsta, nad kojega se križalištem diže maleno trulo, iznutra čunjasto a izvana valjkasto. Izvana na ladjah i na zvoniku jesu slipe prozori. Što ovu staru crkvicu čini znamenitom, jest nadvratnik, priečnik, gornji prag. On je izvana nakiti ukrašen, koji se sastoje od izvezana lišća i krstića, posvema u slogu kninskih nakita i onih na Branimirovu kamenu iz god. 888, koji je takodjer služio za priečnik na vratima. Po tih nakitih sudi se, da je iz IX. stoljeća.

Još znamenitijim čini taj nadvratnik onaj nadpis, koji je urezan na donjoj nutarnjoj strani njegovoj. Ivan Kukuljević⁷ prepisao ga ovako: GODEZLAI IVPPA. NO (u arhivu NI). EN.IS (NENS)TO. (OP). D. MC (M). (C. .) ipak čita: „Godezlai iuppani Nonensis tempore (?) dedicatum (?) M. C (1.100 a.). Prof. R. Eitelberger⁸ priobćuje taj nadpis po snimku, koji je dobio od A. Camesine, ovako:

GO · DE · §A' · IVP · PA · NO · ☩ IS · TO · DOM · CO

Kada sam god. 1873 ljeti u naučne svrhe proputovao Dalmaciju, posjetih i starodavni Nin i veoma zanimive oko njega drevne crkvice, pak i ovu sv. Križa. Tom prilikom pazljivo sam pregledao i spomenuti nadvratnik i njegov nadpis, te se osvjedočih, da je snimak Camesine točan. To isto primjeti i prijatelj Ivan Tkalčić, koji takodjer prepisa nadpis. U nadpisu je između pismena C i slove IS praznina, koja ostavlja mjesta za jedno pisme. Na kraju kano da nije nadpis posvema potpun, ali jedva da je kamen ondje znatno okrnjen. Pismo je posvema razgovjetno; pismeña latinskamajuskula dobe karolinške. Tri su ligature jasne: u petom pismenu Z i L tako da je ovo nad onim nastavljeno; na dalje odmah u slijedećem A i V tako, da se A prisanja na lievi krak V-a; napokon u 21 pismenu M i O. Ali i u 14 pismenu

razabire se, da se C spaja s drugim slovom, u kojem ja nazirem dosta razgovjetno slovo H. Kratica se samo jedna opaža, i to nad posljednjim O; naznačuje se ravnim nad redkom potezom. Popunjujući ono prazno mjesto sa slovom R čitam celi nadpis ovako:

GODEZLAV IVPPANO CH(R)ISTO DOMO CO(N-SECRAT) ili „consecravit“. Smisao bi taj bio, da je župan Godeslav ovu crkvu sagradio i Krstu gospodinu posvetio, odavle crkva nosi naslov sv. Krsta ili Križa. Ja dakle držim, da su na kraju kamena izpala pismena SECRAT, što se i u Camesininu snimku kod Eitelbergera naznačuje s piknjami u znak, da nadvratnik nije na kraju čitav. Nepravilni oblici jezika neće nikoga smutiti, koji pozna naše izprave IX, X i XI vieka. Priedposljednju rieč volim čitati DOMO mjesto DOMVM nego li DOM(IN)O, jer ne nalazim nad njim znaka pokrate, kano što na slijedećoj; a nalazim taj oblik i u listini X vieka, u oporuci naime zadarskoga priora Andrije od god. 918,¹ gdje se čita: „ut insimul ambo fratres et Dobrosia edificent ipsa domo iuxta sancto Laurentio . . . ista domo nova cum introitu suo abeant ambo fratres“ itd. svagdje mjesto „domum“. Ovdje „domus“ znači crkvu, koje je značenje u staro kršćansko doba obično. Kada sam pripravljaio za VIII knjigu historijskih spomenika stare izprave, nisam onamo uvrstio taj nadpis; jer nisam bio tada siguran u čitanju; sada nadopunjujem i među župane IX—X vieka ubrajam Godeslava. Ovoga imena ne ima među poznatimi hrvatskimi župani one dobe; ali uz Godemir ime je kod Slovjena dosta poznato. Mislim, da je bio županom ninskim“. Ovako dr. Rački.

5. Ornamentalni spomenik iz dobe oko početka devetoga vieka u Zadru jest oblučni timpan u crkvi S. Donata. Kakov je danas, ne nosi nikakvog inog ornata do obrubnih voluta. Naris je prvi obielodanio Jackson.²

6. Ornamentalni spomenik, koji po kompoziciji može spadati od VII—X vieka, ali po izradbi, rek bi od predkarlovinške dobe, jest plutej u crkvi S. Stjepana u Dubrovniku. Taj plutej nosi dva slipe obluka koji počivaju na spiralnim izžliebanim stupićima sa basrelieviranim glavicama. U svakom luku po križ kratkih krakova, poduprt po boku dvama ljiljanima, što niču iz stupova. Prvi ga obielodanio Jackson.³

7. Suvremen po svoj prilici ovomu dubrovačkomu spomeniku jest ulomak pluteja u Novigradu. U plohorezbi istosmjerni nizovi kružnica, spojenih međjusobno ornamentalnim uzlima; na sredini svake kružnice po jedna simbolična ptica, gdje kljuva simbolično groždje. Kompozicija jako obljudljena u latinskoj i bizantinskoj umjetnosti, osobito potla sedmoga vieka. Naris izdao prvi Jackson.⁴

¹ o. c. p. 167.

² o. c. I. Pl. I. fig. 2.

³ 1888, br. I.

⁴ Arkiv IV str. 318.

⁵ Bull. dalm. 1888 br. 1.

⁶ Bull. dalm. 1888 br. 3. (Čitanje Vuletićevo je sasvim svojevóljno. Op. dra Račkoga).

⁷ Arkiv IV, 318. Cod. diplom. I, 219.

⁸ Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Jahrbuch der k. k. Central-Commission. Wien 1861, V, 187. Gesamelte kunsthistorische Schriften. IV Bd. Wien 1884. S. 168.

¹ Documenta p. 17.

² o. c. v. I p. 253.

³ o. c. v. I. Pl. I, fig. 1.

⁴ o. c. v. I Pl. I fig. 3.

8. U crkvi S. Donata, sada zadarskom muzeju, čuvaju se četiri dragocjena ornamentalna spomenika iz osmoga ili devetoga vieka, spadajuća zadarskim crkvama te dobe. — Prvi je pročelna strana sarkofaga, koja ima na srednjem širokom pojasu osam arkada, a u svakoj od njih po jedan basrelievirani lik, što skupa predstavljaju pomor novorodjenčadi i bježanija u Misir. Kompozicija se nimalo nerazlikuje od tipičnih starijih starokršćanskih predstavljanja. Izradba je jako površna, i oštarih a ukočenih poteza. Gornji rub sarkofaga nosi niz ornamentalnih kružnica uzljem spojenih, a na sredini svake po osmolatična ruža, ili križić, ili simbolična životinja; motiv po kompoziciji istovjetan gornjem rubu ninskoga nadvratnika, a donjekle i onomu na nadvratniku južnih vrata sv. Dujma u Spljetu.¹ Donji obrub nosi dvostruki, toli česti u staro-kršćanskoj umjetnosti gajtan, koji nađodimo više krat i na kninskim ulomeim. Izradba, i po Eitelbergerovu mnjenju, koji je snimak ovoga spomenika prvi obielodanio², pristaje dobro u osmi viek, ili u drugu polovinu sedmoga.

9. Drugi ornamentalni zadarski spomenik jest pročeljno lice sarkofaga, od Čaguina našasta pri iztraživanju drevne crkvice na zadarskoj obali Franje Josipa I, prekruto zanimivom ornamentalnom rezbarijom, po svoj prilici karlovinžke dobe, kako po izradbi sudimo. Izpod gornjega ruba, koji nosi niz arkadica, popunjenih polovinom osmolatične ruže, sve do dna, urezana su četiri ornamentalna okvira, u svakom od kojih po jedan latinski čampragasti križ, po svim krakovima ukrašen dvostrukim gajtanom, a po dnu svakoga križa sa svakog boka po simbolična palma, isto kao i na svakom pobočnom kraku odozgora. Obrub svakoga okvira sastoji se iz debela gajtana ili vijugava čokota u meandar, a svaki zavoj popunjen trolatičnim listićem: motiv što se vidi na pragu južnih vrata sv. Dujma u Spljetu³ i na pragovima vrata sv. Lovre u Zadru. Srednji okvir odijeljen je od pobočnih vertikalnim nizom trostrukih kružnica spojenih na uzalj, u čijoj sredini po šestolatična ruža ili palmeta: motiv što se vidi opetovan na ninskom nadvratniku, na sarkofagu pomora novorodjenčadi, na kninskom ulomku br. 13. Naris objelodanio prvi Eitelberger.⁴ Ovaj spomenik jako je srodan po kompoziciji sjeverotalijanskim spomenicim osmoga vieka;⁵ nu rek bi da radi nješto bolje izradbe pristaje priličnije u deveti viek.

10. Treći zadarski ornamentalni spomenik ulomak je crkvenoga pluteja crkvice sv. Nedjelje. Na njemu se vidi obrubni obli meandar na osnovi čokota, čije zavoje popunjuje višelatični list, što se na kraju uvojka

razvija: motiv istovjetan po kompoziciji doljnjemu na ninskom nadvratniku, na južnim vratima sv. Dujma u Spljetu: ali bolje izradbe. Površina ploče bila je podijeljena u više okvira prostim pravcima bez ornata. Od tih se vide česti samih dvaju. U prvom uglastom vidi se prilično dobro izradjena simbolična ptica, po svoj prilici paun, koga razpoznavamo po četirima očima što jih ima u repu. U drugom okruglom okviru vidimo dvie noge i donju čest trbuh, što nije dovoljno da se pogodi kojemu četveronožcu pripadaju ta uda. Nagadjamo da bi taj četveronožac mogao biti koji od simbola četiriju Evangjelišta, na pr. ili Lukin vol, ili Markov lav. Izradba prilično dobra devetog ili jedanestog vieka. Naris kod Eitelbergera.¹

11. Četvrti zadarski ornamentalni spomenik jesu dva praga i nadvratnik nekadanje crkve sv. Lovre. Pobočni pragovi nose vijugasti čokot na osnovi meandra, čije zavojeke popunjuje listić, na kom sjede simbolične ptice, ili sitni ljudski kipovi sa križem na glavi ili u ruci. Nadvratnik dugoljasta peterokutna oblika zarubljen je torom na jajašca. U sredini timpana nadvratnika, u okruglom okviru sjedi svetac, dva krilata anđela po boku objema rukama drže kraje okvira: svakom anđelu po boku po jedna simbolična palma, a po boku svakoj palmi po jedan ipogrif. Naris objelodanio prvi Eitelberger², koji veli da taj portal spada dobi potla karlovinžke. Nama se čini, sudeći po prelošoj izradbi i po prevelikoj srodnosti, bilo u kompoziciji bilo u izradbi ornamentalnih motiva ovoga spomenika, sa ornamentalnim vajarijam sv. Marije „di Aurora“ i sv. Mihovila u Paviji,³ koja dva spomenika nisu kasnija od početka devetoga vieka, da portal sv. Lovre nije iz toli kasne dobe, ko što bi hotio Eitelberger. Listina, 918 godine⁴ spominje crkvu sv. Lovre kao već obstojećeu: po čem se smije zaključiti da je crkva prije desetoga vieka zgradjena, a valjda i prije devetoga.

Svi dosele opisani ornamentalni spomenici, razasijani kojekuda po Dalmaciji, spadaju, u obće govoreći, onoj perijodi starokršćanske umjetnosti, koja siže do polovine devetoga vieka najdalje, izim jedinoga ulomka pluteja S. Nedjeljke, koji je po svoj prilici kasniji; perijodi, koja se obično nazivlje predkarlovinžkom.

Perijodi, što odmah za ovom sliedi, tako zvanj karlovinžkoj, osim već opisanih kninskih spomenika, pripadaju još tri dalmatinska, već obielodanjena, spomenika. Sva tri nose karakteristični karlovinžki pletar, što ga vidimo i na kninskim ulomeim. A ta tri spomenika jesu: timpan ciborija u stolnoj crkvi u Kotoru; Branimirov spomenik našast na Muću, i ciborij Rabske stolne crkve.

12. Prvi dragocjeni spomenik ima na oblučju krasno

¹ v. str. 35.

² o. c. p. 134.

³ v. str. 35.

⁴ o. c. str. 135.

⁵ *Dartein*. o. c. II, p. 20 ss.; Pl. 10 ss.

¹ o. c. Taf. XIII. fig. 2.

² o. c. p. 132 fig. 25, 26.

³ *Dartein* o. c. I p. 93, 102.

⁴ *Docum.* p. 17.

izradjeni karlovinčki pleter istovjetan s kninskim (br. 12, 25, 33) i spljetskim (br. 45, 54), a na uglovima po dvije zvijeri gdje jedna za drugom trči, skroz simbolična smisla. Na gornjem rubu ima nepodpuni nadpis u karlovinčkoj pravokutnoj kapitali, istovjetnoj kninskoj na ulomku br. 2: ANDREE SCI AD HONOREM SOCIORVMQ' MAIOREM. Opažamo jedino da ovaj timpan slogom, izradbom i proporcijam sudara se sa svima sa timpanim rabskoga ciborija, i sa ulomkom timpana u Spljetu br. 50. Svi su najvjerojatnije iz druge polovine devetoga vieka.

Prvi ga obielodanio g. Jackson.² Ovomu istovjetnih obielodanio je g. Jackson³ mnogo istarskih timpana i pluteja, od kojih jedan nosi nadpis u karlovinčkoj elegantnoj kapitali, i godišnju naznaku 857. Ovaj datum nam je prvi podatak o pojavu karlovinčke ornamentacije i epigrafičnih oblika na našim stranama.

13. Branimirov spomenik, otkrit na Muću g. 1872, ilustriran od gg. dra Račkoga i Ljubića u Radu (knj. XXVI) jest čest nadvratnika drevne crkve sv. Marije, sagrađjene od Branimira 888 g., kako nam sam nadpis svjedoči. Motiv što se vidi na rubu toga ulomka po kompoziciji je iste vrsti kao i onaj na kninskim ulomcima br. 20 i 25; a izradba, i bez godišnje oznake, odaje čistu karlovinčku dobu. Važan je ovaj ulomak za to, što nam godinom svojom potvrđuje, da tako zvana karlovinčka ornamentacija u Dalmaciji pojavlja se potla polovine devetoga vieka, te s toga gledišta stoji on u redu drugi za kotorskim timpanom ciborija.

14. Ciborij u stolnoj Rabskoj crkvi nosi istu ornamentaciju kao i kotorski. Obrubni karlovinčki pleter na oblučju istovjetan je sa kninskim, i u kompoziciji i izradbi, na ulomcima br. 6, 12, 17, 25, 26, 32, 33, 34, 35, 39; a gornji obrubni uzloviti karlovinčki pleter istovjetan je s kninskim na ulomku br. 37. Kompozicija pako i izradba rabskoga ciborija i kotorskoga ulomka tako su si istovjetne, da jih moramo scieniti iz iste dobe; zato, premda o rabskom ciboriju neimamo izvjestne dobe postanja, po analogiji s kotorskim, sigurno možemo zaključiti da je iz nastupa prve polovine devetoga vieka. Opaziti je, da kako danas stoji, nije to čitavi prvobitni ciborij devetoga vieka, nego sama kapa, i timpani, a stupovi i glavice su tek iz 1287 godine, kada ga skupa s crkvom, od drevnosti trošnom popravilo, i to tako nepravilno, da pendentivi timpana ne stoje razmjerno na glavicama stupova. O popravku g. 1287 svjedoči nam nadpis u vanjskom južnom zidu crkve.⁴ Naris i ilustraciju obielodanio je Eitelberger,⁵ pak g. Jackson.⁶

II.

Neobielodanjeni ornamentalni spomenici dalmatinski iz dobe hrvatske dinastije.

U ovom dielu našega Pregleda pružamo opis onih dalmatinskih spomenika, koji još nisu obielodanjeni. To su spomenici, koji se sada nalode u Spljetu, premda prvobitno njihovo mjesto po svoj prilici nije bilo u Spljetu, nego u bližnjem solinskom polju. Narisi tih spomenika nalode se na priloženim tablicam. Napominjemo, da smo medju ove neobielodanjene uvrstili i dva komada, koja su već bila obielodanjena, taman za to, jer stoje u tiesnu savezu sa spomenicim, koji niesu još bili obielodanjeni.

Najejelovitija skupina ornamentalnih spomenika iz dobe narodne dinastije, bilo da se smatra svaki komad napose, bilo svi u skupu, jesu šest mramornih ploča, koje danas rese *krstionicu grada Spljeta u crkvi Sr. Ivana Krstitelja* po današnjem nazivu, a njekoč malom kućnom hramu Dukljanove Palače. Tloris toga hrama i te krstionice mi pružamo na tablici XIV pod br. 40. U sredini toga malog hrama, na križnoj osnovi (v. A) sazidana je krstionica, a u vanjske joj strane uloženo je, kao dekorativni član, tih šest ornamentalnom rezbarijom urešenih ploča. Te ploče su narisane, u razmjerju $\frac{1}{10}$ prema naravnoj veličini, na tabl. XV br. 41, 42, 43, 44, a na tabl. XVI br. 45, 46 s pročeljne strane, i nosi svaka broj, kojim je označeno njezino mjesto u krstionici na XIV tablici.

Br. 1. (tabl. XV br. 41). Gornji obrubni motiv, po kompoziciji mrežast (*natte*) sa svim obilježjima karlovinčke dobe, kako se i po izradbi jasno razabire. Lice ploče podieljeno je u dva vertikalna reda četverokutnih okvira skopčanih međjusobno ornamentalnim uzljem. Polje svakoga okvira popunjeno je s kakvim ornamentalnim članom, što više odaje vještinu i hirovitost umjetnikovu, nego li strogi dekorativni tip. Krasna izradba ovih motiva sama po sebi odaje karlovinčku dobu; a kompozicija takodjer tim, što ima novih tipa nerabljenih za predkarlovinčke dobe, i time, što već za ove rabljeni tipovi, pojavljuju se u podpuno razvijenom, dapače donjekle karikaturnom tipu, na pr. ruže, što za predkarlovinčke dobe imaju najviše dvanest istorazmjernih latica, na ovom spomeniku imaju jih šestnest i to nerazmjernih; i samo za to učinjenih da prekriju što više prostora, da okvir bude puniji.

Br. 2. (tabl. XV br. 42). Gornji obrub nosi jako značajan ornamentalni motiv više sa gledišta izradbe, nego li sa gledišta kompozicije. Osnova toga motiva razabire se jasno da je kombinacija okruglih malih pletera; ali izradba je tako fina i učena, da rado smatramo ovu kompoziciju imitacijom odievnoga nakita; jer kad pogledamo na taj učeni pleter, vazda nam padaju na pamet crveni gajtani što rese kaparane ili zobune naših seljaka. Ma što bilo o zagonetnom porjeklu kompozicije motiva,

¹ Garucci, o. c. Tav. 425.

² o. c. vol. III, p. 43. fig. 74.

³ o. c. vol. III, 295; 300, 301, 373, 400, 420.

⁴ Farlati, Illyr. sacr. V, p. 244.

⁵ o. c. p. 63, Taf. I.

⁶ o. c. vol. III, Pl. LVIII.

izradba se očividno odaje iz karlovinžke perijode. — Lice ploče, na mjesto ornamentalnog pletera, nosi tri ljudska lika, o kojim se je već pisalo, i kušalo protumačiti, što da predstavljaju.

Cijenimo, da je vrijedno da i mi proučimo malco ovu vajariju.

Pošto se je o njoj već bavio strukovnjak Eitelberger, a na njegov se sud oslonilo nekoliko drugih pisaca, red nam je prinieti, što on o toj vajariji veli.

„Im Innern des Mausoleums (tako on nazivlje današnju crkvu S. Ivana Krstitelja, nješto mali kućni hram Dukljanove palače; v. tabl. XIV) sehen wir ein altes, in der Form eines griechischen Kreuzes angelegtes Taufbecken für den situs Immersionstaufe, dessen einzelne Platten jedoch willkürlich zusammengestellt sind. Leider ist auch die figurale Vorstellung, welche sich auch diesem Sarkophage befindet, zerstört, und nur ein Stück derselben erhalten. Man sieht auf Ihr (Fig. 86¹) eine Figur auf seinem Throne sitzend, mit dem Pallium bekleidet, welche in der rechten Hand ein Kreuz hält, und mit einer eingethümlichen Krone gekrönt ist, auf welcher sich drei Kreuze befinden. Ihr zur Rechten steht eine Person ohne Nimbus, mit einer Art von Tunica, gegürtet und bekleidet mit Schuhen und einer Art von Strümpfen, die aus neben aneinander gelegten Riemen zu bestehen scheinen. Unter derselben liegt eine ähnliche Figur in dem Acte der Proskynesis. In den verschiedenen Ornamenten kommen Vögel (Fig. 87²), gleichsenkelige Kreuze, verschiedene Arten von Bandornamenten vor, das Ganze hat mehr ein culturgeschichtliches als künstlerisches Interesse. Die Reliefs zeigen das rohe Walten einer Technik und Phantasie, die Figuren klotzen ganz eigenthümlich mit den grossen Köpfen, kleinen Körper und kleinen Extremitäten. Formen ähnlicher Art kommen auf Kunstwerken zwischen dem neunten und elften Jahrhundert vor. — Dies Taufbecken soll von Salona nach Spalato gekommen sein³.

Za ovim mnijenjem Eitelbergera poveo se je i Kukuljević,⁴ te je u tom prizoru pripoznao u sjedećoj osobi kralja Tomislava; a u njegovoj kruni, sliku krune hrvatskih kraljeva.

Takodjer Jackson i on, po Eitelbergeru, vidi okrunjenu sjedeću na prijestolju osobu, dočim njegov naris toga ne prikazuje.⁵ Evo što i on veli: „Krstionica u nutrini (crkve S. Ivana) na križnoj osnovi sgrađena je od mramornih raznovrstnih ulomaka neumjestno sastavljenih. Velika kamena ploča što ju krije, bezdvojbena je pozniji dodatak. Njeke od pobočnih ploča obložene

su uzlovitom rezbarijom po bizantinskom ukusu i pletenim uresim: jedna od tih ploča nosi skup pločeznatih slika (Fig. 36¹), nakaradnih i smješno varvarskih, predmet kojih je još zagonetan. U sredini sjedi kip okrunjen krunom biserjem posutom, bizantinskog sloga: desnicom nadignutom drži bizantinski križ. Mali kip blekasta oblića leži potrbuške u položaju klanjanja, drugi kip do njega rek bi da se drži kao da govori, nu toga se čisto ne razabire, premda je, valjda, ta bila vajarova namjera.“

Mi se slažemo s Eitelbergerom u umjetničkom opisu toga basrelieva: ko što se s njime slažemo u tomu da taj prizor od tri kipa nije nego čest većega prizora, kojega ostali dijelovi fale. Ali se ne slažemo u tumačenju celog prizora, potla nego li smo opetovano pregledali taj basreliev.

Prije nego li do rješenja toga pitanja dodjemo, nješto nam je red prije spomenuti.

Jasno se vidi da je naš basreliev prosječen ravno od vrha do dna tako, da je odsječeno i lijevo rame sjedeće osobe.

Sjedeća osoba na prijestolju glavna je osoba prizora, o tom nema dvojbe; dakle, prizor je odsječen skoro po sredini, tako da s lijevom ramenom sjedeće osobe, na odsječenom komadu, morala je ostati čovječja slika. Druga to jest, što je s lijeve strane na nogama stajala uz prijestolje, kao ona što stoji na desnoj. To zahtijeva simetričnost i ideja kompozicije, a niže vidjet ćemo, da je ovo shilja sasvim razložito.

Budući da je kamen i s desnoga kraja, iza osobe stojeće na nogama odsječen, ravno od vrha do dna, tako da odsjeklo i pete ležećoj osobi, smijemo temeljito nagadjati da je još sliedilo stojećih osoba poredanih desno i lijevo prijestolju. Taj broj sasvim lako da je mogao biti šest na svakoj strani prijestolja, a ukupno dvanest osoba asistirajućih sjedeću osobu na prijestolju. Te osobe neće biti bile smještene sve na jednom komadu, nego i na sliedećim. Tako da sav prizor, po našem mnjenju, dosta velik, obuhvaćao površinu od barem pet ploča kao što je ova pred nama, računajući za svaku ploču po dvie osobe.

Ova naša idealna restauracija po samim podacim crpljenim iz razmjerja i kompozicije ove ploče, sudara se sasvim sa prizorom, kojega česti samo mi imamo pred očima.

Potrbuške ležeća osoba, odjevena kao što i stojeća na nogama, stoji u položaju klanjanja prema osobi sjedećoj na prijestolju; dapače u položaju prošnje, jer pred licem drži sklopljene ruke izpod brade. Ovaj položaj upravo je karakterističan i odlučan za razpoznanje predmeta što se tu predstavlja. S tim karakterističnim položajem nerazdijeljivo je skopčano nerazmjerno maleno tijelo moleće osobe, prema tijelu sjedeće i stojeće osobe.

¹ V. naš naris br. 42.

² V. naš naris br. 44.

³ o. c. p. 285, 286.

⁴ Rad Jug. Ak. knj. LVIII, str. 472.

⁵ o. c. p. 68, fig. 36.

¹ V. naš naris br. 42.

Valjda da ta malena osoba ne ima maleno i s ostalim nerazmjerno tielo za to, jer vajar nije umio spasiti pri klesanju pravila razmjerja, ili jer je to tako zahtjevala nestašica prostora; nego, da ga je vajar tako nerazmjerno malena tiela učinio, uprav po pravilima starokršćanske umjetnosti druge perijode.

Naš spomenik, svjedok nam karlovinžka obrubna vajarija, spada u drugu polovinu devetog vieka, ili najkasnije u prvu polovinu desetoga. Način predstavljanja kod starokršćanske umjetnosti, pa i one za devetoga vieka, tumači nam što predpostavlja naš krnjasti prizor.

Naš prizor predstavlja Isukrsta sjedećega na priestolju ovjenčana bisernom krunom. O desnu mu stojeća osoba jest ili s. Petar ili s. Paval. Treća potrbuške ležeća osoba, sklopljenih ruku, jest glavom onaj koji je dao podići taj spomenik, ili erkvu, u kojoj se nalodio prvobitno taj spomenik.

Budući ovo naše riešenje novo, i protivno onomu što ga iztakoše razni strukovnjaci, moramo ga dobrim dokazim potvrditi.

Počmimo od najznačajnijeg sudila. Potrbuške ležeća osoba, nerazmjerno malena kipa prema drugoj dvojici, sklopljenih ruku, nahodi se u onomu položaju, koji se u starokršćanskoj umjetnosti nazivlje „*adorans*“. U starokršćanskoj umjetnosti strogo se razlikuje položaj „*orans*“ od položaja „*adorans*“. „*Orans*“ se nahodi ostoječke ili klećeće, razkriljenih, ili na grudima prekriženih ruku, osovita držanja ili pognuta; dočim „*adorans*“ vazda leži potrbuške razkriljenih ili sklopljenih ruku. Položaj molitelja „*orans*“ dolikuje i pristoji se kršćaninu, koji se moli ne samo Svetcima, nego i svjetskim mogućnicim, kao što nam dokazuje mnogo starokršćanskih spomenika. Položaj klanjatelja „*adorans*“ ne dolikuje i ne pristoji se nego onomu koji se Bogu klanja. Ovo strogo razlikovanje, bez i cigle iznimke, jasno se vidi na starokršćanskim spomenicim svih vjekova. „*Adorans*“ se nahodi samo pred Presvetom Euharistijom, pred Isukrstom i pred Blaženom Djevicom — a nigda pred inim sveteima nižega hierarkičnoga reda od ovih, a još prečije nigda pred čovjekom, pa bio carem — jer „*adoratio*“ je bila smatrana u starokršćanskoj umjetnosti, kao i u negdašnjoj disciplini Crkve, najvišim izrazom kulta, što može umrlík primeti božanstvu, a nigda pukom civilnom ceremonijom.¹ I za to vidimo na sarkofazima i cimiterijalnim slikarijama pred Isusom, Lazara, Magdalenu, krvotočnicu gdje leže potrbuške u položaju „*adorans*“. Za to na starokršćanskim absidalnim muzajicim, pred Isusom sjedećim na priestolju vidimo graditelje tih spomenika, gdje mu se potrbuške klanjaju, cjelujući čestokrat i noge; tako na mozaiku bazilike S. Pavla Oštijškoga, car Teodozij, koji ju dade dovršiti, leži potrbuške pred Isusom; na mozaiku S. Marije Velike, papa Paškal I. stoji u istom položaju.

¹ Garucci, o. c. vol. I, p. 124 ssq.

Ali, što je za naš slučaj najznamenitije, tjelesa tih klanjatelja toliko su malena prema Isusu, da na pr. car Teodozij, na rečenom mozajiku, nije nimalo veći od Isusove desne noge, koju ejeliva. Tim nerazmjerjem tiela medju prikazateljem i Bogom, komu se on klanja, komu on poklanja spomenik, što mu ga na čast i slavu sazida, kršćanska umjetnost plastično je izrazila neizmjernu dalečinu što dieli čovjeka umrlíka, pa i krunu on nosio, od Svemogućega božanstva.¹ Položaj „*adorans*“ umjetnost kršćanska za prvih jedanest vjekova vazda je upotrebljavala za klanjatelja, koji Isusu poklanja spomenik, što mu ga je u slavu i čast podigao: to vidimo neprekidno kroz vjekove.² Da je to tradicionalno predstavljanje trajalo još i jedanestoga vieka, dokazom nam je vajarija na dragocienom zlatnom žrtveniku u Bali u Francuzkoj³ na kom još vidimo poklonitelje toga skupocjenoga spomenika, pred Isusovima nogama potrbuške, i toli malena kipa, da su tek malo veća od Isusovih nogu. Poklonitelji toga spomenika, knez i kneginja, nose na glavi po krunu. — Dakle, i naša potrbuške ležeća osoba u položaju „*adorans*“, nije nitko drugi nego poklonitelj spomenika, a osoba sjedeća na priestolju, ovjenčana bisernim *nimbom*, ne može biti nego Spasitelj Isukrst.

I doista, premda pod neukusnom izradbom, odsjevom kulturnih odnošaja sredovječnih tvrdih doba, mi vidimo i po ostalim obilježjim, i ako ne dotjerano izradjenim, da to mora biti Spasiteljev kip. Na neizmjernom broju starokršćanskih spomenika svake vrsti i sloga, Spasitelja u ljudskom kipu ne nahodimo inače, nego ili ostojke, ili gdje sjedi na priestolju. Biserni nimbus, palij, duga do peta tunika, gole noge ili sa tankima sandalima: to odielo dolikuje Spasitelju.⁴ Spasiteljevo lievo rame i ruka odsječena su; lievica je po svoj prilici držala „*columnen legis*“, dočim desnicom drži križ.

Da se osvjedočimo da je treća osoba ovoga prizora S. Petar ili S. Paval, dosta nam je pogledati na neizbrojnu sbirku starokršćanskih spomenika svih vjekova, na kojima sjedeći Spasitelj na priestolju, ili stojeći na nogama, vazda ima o lievici i desnici dva prvaka apoštolska.⁵ Dapače imamo spomenika s čijom se kompozicijom podpuno slaže kompozicija naše ploče.⁶ Drugi apoštol što je stajao na lievoj strani, odsječen je skupa sa lievicom Spasitelja. Ne izključujemo, dapače smo mnenja, da je o lievu i desnu priestola iza svakog Apoštola bio red drugih Apoštola i Svetaca; tako da je naš prizor,

¹ Garucci, l. c.

² Garucci, o. c. Tav. 316, 3; 324, 1; 326, 2; 327, 2; 346, 1.

³ Rohault de Fleury, o. c. vol. III, Pl CLXXXJ, p. 196 ssq.

⁴ Garucci, o. c. v. I, p. 81, 94, 95.

⁵ Garucci, o. c. v. II, Tav. 17, 21, 23, 58; III, 455, 184, 193; IV, 207, 208, 209, 230, 231, 240—292; V, 310—319, 331—355, 381—400; VI, 440, 465, 484.

⁶ Garucci, o. c. V, 344, 1; 345, 1; VI, 440, 1; 465, 6; 484, 14.

osim triju osoba što se vide obuhvaćao vjerojatno još koju desetoricu, i razvijao se na barem još pet ploča, veličine, koje je ova. — Koji je baš, S. Petar ili S. Pavao, taj što o desnu stoji? Teško je pogoditi, kad ne vidimo koja obilježja ima Apoštola, koga ne ima.

Izradba pristaje u drugu polovinu devetoga vjeka, ili u prvu desetoga.

Nego, koje je bilo prvobitno mjesto ovoga ulomka?

Na prvi mah se vidi, kako su Eitelberger i Jackson već opazili, da današnje mjesto nije prvobitno. Eitelberger dapače naslućuje, da je ovaj komad, kao i ostalih pet, donešeno iz Solinskog polja. I mi na to pristajemo, s dodatkom, da je po svoj prilici pripadao jednoj od onih erkava solinskoga polja, kojih još njeke ulomke pružamo narisane i opisane malo niže.

Po obliku kamena i po obrubnoj ornamentaciji sudeć, naša ploča bila je čest žrtvenika,¹ tim više, što se i takovi vajarski prizori nahode na pločam, kojima je obložena *mensa* žrtvenika; premda se ne smije izključiti i ta, da je mogao biti jedan od pluteja ambona, koji takodjer kadkada nose votivnih vajarskih prizora.²

Br. 4. (tabl. XV br. 44). Ova ploča nosi obrubnu karlovinčku ornamentaciju, istovjetnu onoj na kninskom ulomku br. 20 i 25 i onoj na Branimirovu spomeniku. Nu, izredne važnosti je po starokršćansku simboliku rezbarija, koja resi lice ove ploče.

U sredini lica stoji šestolatična ornamentalna ruža, koja je istodobno sredina zanimivomu geometričnomu obliku, poznatomu i našim seljacim pod imenom: „Salamunovo slovo“, koji u umjetnosti ima više naziva, ali najobičniji mu „Pentalfa“. Na gornjem vodoravnom kraku popriečnoga trokuta stoje dvie ptice, držeć kljun na zrnju simboličnoga groždja; treća ptica u dnu u istom je položaju; četvrta ptica leti, dočim sedmolatična ruža sa dva zaperka popunjuje zadnje mjesto, što ostaje medju vanjskim uglovima Pentalfe. Sva ova kompozicija ovjenčana je viencem na *torsadu*. Četiri palmice popunjuju prazni prostor na uglovima. Na vrhu vienac je spojen sa ornamentalnim obrubom, vajarijom, koja veže vienac sa gornjim rubom. Isto tako doli.

Za što dolazi na crkvenom spomeniku taj znamen „Pentalfa“? Za što je ovjenčan viencem? Za što na njemu počivaju golubice, ključajuće simbolično groždje?

To su pitanja, na koja se već usudjujemo dati ovdje njeko novo, nego li je obično dosad bilo dano, tumačenje baš na temelju ove dalmatinske rezbarije: jer je prva i jedina, što nam pruža izvjestnih podataka da raztumačimo simbolično značenje „Pentalfe“.

Velenčeni francezki arkeolog O. Cahier nagadjao je, da raztumači, za što se na starokršćanskim spomenicim

pojavlja taj geometrični znak, te mu je pripisivao simbolično značenje Isukrstova imena.

Ovo je pitanje velevažno po kršćansku simboliku, a uz to još konačno ne dorješeno, te s toga držimo nužno podrobnije se s njime zabaviti.

„Pentalfa und Pentagramm (*Pentakel*, lat. *pentacipulum*; *Drudenfuss*, auch *Altenkreuz*, *salus Pithagorae*). ein aus der Ineinanderschiebung zweier Dreiecke gebildeter Stern, dessen Ausladungen fünf Alpha (ohne Querbalken) darstellen. Ich finde den Namen im Alterthum nicht, doch war die Sache den ersten christlichen Jahrhunderten nicht unbekannt. *De Rossi*¹ hat in einem Ambulacrum des Coemeteriums des Praetextat neben einem , worüber ein Vogelkopf, ein solches gefunden und macht die Bemerkung dazu: questi sono segni arcani di Cristo e della sua croce salutifera, conformi al genio de' primi tre secoli. Diese Zeichen befinden sich nicht an einem Grabe sondern an einem Kreuzweg und dienen zweifellos als Erkennungszeichen für die Fossoren oder die Arbeiter. Es ist durch den Rahmen dieses Werkes ausgeschlossen, die Verwendung und Symbolik des Pentalfa in der mittelalterlichen Kunst² und gar bis in die Zeit der ausgebildeten Steinmetzenzeichen hinein zu verfolgen.“

Ovaj kratki pregled poviesti „Pentalfe“ izerpivo navodi Kraus u svojoj Real-Encyclopaedie der christlichen Alterthümer,³ koji mi prinesosmo da se razumije što ćemo niže navesti.

O. Cahier pako kušao je da protumači postanje i porabu toga znaka. U članku „*Chrismes*“⁴ ovako on opisuje postanje toga znaka. Najprije Konstantinov monogram XPI , to jest „ ΧΡΙΣΤΟΣ “, ime Spasiteljevo, radi straha od pogana, zastrto tom simboličnom kriticom, tekom šestoga vjeka, prošav kroz razne faze, dospio do oblika ; od ovoga oblika nastala višelatična ruža i Pentalfa, vazda u prvobitnom značenju Isukrstova imena; t. j. oblik Konstantinova monograma, čisto simbolična značenja, izgubio se i pretopio se u Pentalfu, koji je sačuvao simbolično značenje svoga porjekla.

Početkom četvrtoga vjeka pojavlja se Konstantinov monogram, ovjenčan lovorviencem pobjede (*corona lemniscata*); time bo se označivala pobjeda, što ju kršćanstvo održalo nad poganstvom. Dapače predaja je, i dosta uvrježena, da je tim simboličnim znakom car Konstantin zamijenio orlove na labarima rimskih legija. Petoga i sljedećih vijekova, na slikama i vajarijam, taj *signum Christi* ovjenčan je lovorviencem. Po tomu simbolično značenje „Pentalfe“ na našem spomeniku jest: križ, *signum Christi*, ovjenčan lovorviencem pobjede: a na krakovima Isukrstova znamenja, duše vjernika, simbolizovane u go-

¹ Roma Sotterranea I, 171.

² Vgl. z. B. *Otte Kunst-Archaeologie* I, 180.

³ T. II, p. 605.

⁴ Nouveaux Melanges d'archeologie, 1874, p. 221—236.

¹ *Rohault de Fleury*, o. c. I, Pl. LXXXVI.

² *Rohault de Fleury*, o. c. v. III, Pl. CLXXXVII ssq.

lubicama, zoblju groždje, plod vječnoga života, zadobivena križem, *signum Christi*, koji se skriva pod geometričnim oblikom Pentalfé.

Ovaj spomenik očividno potvrđuje poviestni razvitak Pentalfé i njegov pravi i izvorni simbolični smisao: *signum Christi*.

Nego, naš spomenik potiče po svoj prilici najvjerojatnije iz druge polovine devetoga, ili iz prve desetoga vieka, kada već prvobitni starokršćanski simboli gube svoj izvorni smisao; kada prvobitna simbolična znamenja dobivaju novo, sredovječno značenje ili postaju pukim dekorativnim uresom.

Koje, dakle, može imati značenje „Pentalfé“ na crkvenom pluteju, kakav je ploča što opisujemo? — Prvobitno simbolično značenje „Pentalfé“ za srednjega vieka, doista, mienja; ali glavni smisao vazda ostaje. „*Signum Christi*“ koji je pobijedio neprijatelja kršćanstva, postaje za srednjega vieka spasonosnim znakom protiva zasjedama i navalama zlih duhova: znamenje i poraba što i dandanas traje; premda, valjda, s primjesom sujevjerja.¹ „Pentalfa“ na spljetskom pluteju, ako li nije najzadnji spomenik prvobitnoga značenja „Pentalfé“, tada je izvjestno prvi spomenik, što bilježi promjenu simboličnoga mu smisla. U prvom i u drugom slučaju, ova spljetska vajarija, velike je važnosti.

Br. 3, 5, 6. (Tabl. XV br. 43; Tabl. XVI br. 45, 46) nose na licu i obrubima ornat, čiju kompoziciju i izradbu opisasmo, a jednim pogledom na tablice kninskih ulomaka svak može doistiniti istovjetnost ili srodnost među njima. Izradba prekrasna, kao i na ornamentima opisanih triju ploča; doba postanja od polovine devetoga do polovine desetoga vieka sudeći po izradbi — jer neimamo na žalost ni godišnje naznake, nit nadpisa, da izvjestno ustanovimo dobu ovih prevažnih šest spomenika. — Po obliku sudeć, ove tri ploče, kao i ostale, česti su ambona, žrtvenika ili pregrade svetišta ili pjevališta njeke crkve u Solinskom polju.² Koja je to crkva bila? Izvjestnih podataka ne imamo, a u nagađjanja nam se sada nije umjestno upušćati, za to jih ostavljamo za drugu zgodu.

Br. 7 (tabl. XVI br. 47). Ova ploča, razpolovljena rabila je do zadnjih dana stepenicama pri žrtveniku u krstionici S. Ivana u Spljetu (Tabl. XIV, 7) a sada je prenešena u muzej (Katal. E br. 211). Naris u $\frac{1}{2}$ naravne veličine; gradivo modrikasti mramor. Obrubni motiv, uzloviti pleter karlovinžke dobe, srodan onomu na rabskom ciboriju. Lice je uokvireno u eliptički okvir, na kom pri vrhu sjede dvie simbolične golubice, što si preotimlju zrnice simboličnoga groždja. U eliptičnom okviru zatvoren je manji četverokutni okvir, privezan remenjem, iz koga izbijaju ornamentalni javor-listići. U četverokutnom okviru podijeljeno

pleterom na dva polja, vidi se trag izbrisanoj vajariji, ali nemoguće domisliti se predmetu: nagađjamo, da su to bile simbolične ruže.

Po obliku i veličini sudeći, ova ploča prvobitno je valjda spadala crkvi, na koju se odnose i već opisane, br. 41—46 (Tabl. XV—XVI); što bi nekako potvrđivalo i novo im skupno mjesto, te je i ona plutej.

Br. 8. (tab. XVI br. 48). Naris u $\frac{1}{10}$ naravne veličine; gradivo sjevkašti mramor; čuva se u crkvi S. Petra na Lučcu u Spljetu, al po predaji potiče iz crkve S. Petra na Solinskom polju, što nam i nadpis potvrđuje.

Ovaj krasni timpan čest je ciborija,¹ koji je stao nad glavnim žrtvenikom crkve S. Petra. Nije nam poznat nego timpan na ciboriju u Bolsenni iz devetoga ili desetoga vieka, koji jedini ima isti oblik kao naš, kako smo se mi osvjedočili, sravniv naš naris s narisom Bolsenskog ciborija, koji je još neobjelodanjen kod g. Stevensona mladjega. Jednostavni su ornamentalni motivi: obrubne volute i sitne udubene arkade, na licu križ a po boku dvie simbolične ruže u kružnici.

Nu, najvažnije je nadpis, što ga na oblučju nosi:

Čitanje je lako:

... SEMEA · EDIFICAVI · DOMVS · DEI · AD
ONORE · SanCtI · PETRI · ET · SanCtI · ANDREAE...

Sprednja i stražnja čest nadpisa stala je na drugim dvama timpanima, s onim neposredno spojenima, što se vidi po pobočnoj nižoj strani. Mogao bi se nadpis po prilici ovako djelomice popuniti:

... (Ego) SEMEA · EDIFICAVI · DOMVS · DEI · AD ·
ONORE · SanCtI · PETRI · ET · SanCtI · ANDREAE
(Et Sancti N. N. pro redemptione etc.)

Osobina paleografskih nije; napominjemo da prva četiri pismena SEME urezana nješto crnije i deblje od drugih, na kamenu u ničem se ne razlikuju od drugih, te je ovo risarova ili rezbarova pogrješka. Kratica obična za SanCtI; vezanica FI riedka je na krutim predmetim, premda počimljuć devetim viekom, prečesto u rukopisim.² Gramatična pogrješka DOMVS mjesto *Domum*; gramatična i ortografska pogrješka AD ONORE, odaju nam dobu jako nizku. Čisti kapitalni karlovinžki oblici, stroga dosljednost i pravilnost u razgodecima, jamče nam izvjestno, da naš nadpis i timpan potiču iz druge polovine devetoga vieka.

Tko je taj Semea, što je saziđao crkvu u čast S. Petru i S. Andriji u Solinskom polju?

U popisu hodočasnika koji su od 850—896 pohodili Oglajsku manastirsku crkvu, na kodeksu devetoga vieka, što se sada čuva u kapitularskoj knjižnici u Cividalu, nahodimo mnoga imena pobožnih Hrvata, a med timi i

¹ Otte, *Archaeolog. Wörterbuch*, Bd. 2, p. 178.

² *Rohault de Fleury*, o. c. vol. I, Pl. XXI, XXVIII—XXX, vol. II, Pl. CXXXII.

¹ Narisi sredovječnih ciborija kod *Rohault de Fleury*, o. c. vol. II, LXXXV, p. 67 sq., CX, CXV.

² *De Vaines-Bonnetty*, o. c. I, Pl. XIV.

njekoga „Semia“, polatinjeno ime Semko.¹ Tko bijaše taj Semko? Ne znamo, samo smijemo zaključiti da je bio odlična stališa, kada je tako daleko hodočastio, po svoj prilici u društvu ili u pratnji suvremenih hrvatskih vladara Trpimira ili Branislava, čija su nam imena također tu zabilježena. Takodjer u tom popisu nahodimo i nekoga „Semna“ u pratnji Petra, Trpimirova sina (oko 852 g.), takodjer odličnu ličnost. Srodnost imena *Semia*, *Semna* sa *Semca* ovoga nadpisa, sili nas da zaključimo, pošto slog spomenika i paleografija nadpisa baš odaju tu dobu, da je jedan od te dvojice, ako li nису oba imena istovjetne osobe sa sazidateljem crkve S. Petru i S. Andriji. Pada dakle hipoteza iztaknuta u *Bull. dalm.* 1887. br. 10, gdje, pri objelodanjenju ovoga nadpisa, naš suradnik L. Jelić, nagadjaše da bi *Semca* našega nadpisa, mogao biti istovjetan sa spljetskim Diakonom „Sema“, što se spominje 1040 godine;² jer paleografska sudila bolje pristaju u deveti, nego li u jedanesti vijek; osim kojeg drugoga dokaza, što za sada ne navadjamo, budući da bi se pitanje previše oteglo, te bi nemjestno ovdje bilo, a bih će drugom prigodom razvijeno.

Gdje je bila ta crkva, i imamo li koju inu viest o njoj? I to pitanje ostavljamo viseće, rješenje kojega za sada budi odgođeno.

Br. 9 (tabl. XVI br. 49). Naris u $\frac{1}{5}$ veličine; gradivo bijeli kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 210). — Ornat volute, ili kukice, loše je izradbe. Čest je pluteja ambona, ciborija, žrtvenika ili nadvratnika. Paleografija nadpisa i izradba ornata odaju predkarlovinšku dobu. Ulomak nadpisa popunjujemo dielomice ovako:

..... (? *Eu*)T(?)ROPII · HUNTOR (*is*?) .....

Oblik pismena η , merovinške kapitale, istovjetan obliku, spomenutom već u nadgrobnom nadpisu Ivana Ravenjanina. Zamjerita je utjelovljenica od tri pismena η NT.

Moguće da je ovaj ulomak i čest grobnice, te bi se onda po smislu nadpis popunio:

(*Sepulchrum* ili *Sarcophagum Eu*) T(?)ROPII · HUNTOR(*is*?). Čini nam se takodjer da naziremo vrh križa, ili nješto drugo, izpod dvaju pismena II.

Br. 10 (tabl. XVII br. 50). Ulomak timpana na ciboriju devetoga ili desetoga vijeka. Naris u $\frac{1}{10}$, naravne veličine; gradivo modrac kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 13). Srodnost ornamentata sa ostalim dalmatinskim spomenicima, nije potreba opetovati, ni analogiju s ninskim nadvratnikom glede položaja nadpisa.

Od nadpisa razabire se samo ulomak:

¹ *Docum.* p. 383, 385.

² *Docum.* p. 45.

... NMAGNAM. Vezanica dvaju zidanih pismena očevidno je A n, jer pismena A onoga oblika nije vidljiva na nikakvom spomeniku.¹

Je li timpan, kojega je čest ovaj ulomak, iz crkve, kojoj spadaju već opisani spomenici br. 41—49?

Br. 11 (tabl. XVI br. 51). Naris u $\frac{1}{10}$, naravne veličine; gradivo modrikasti mramor; po predaji iz crkve S. Petra u Solinskom polju, sada u crkvi S. Petra na Lučeu u Spljetu. Ornamentat gornjeg ruba jednostavni gajtan. Lice zaprema slika arkada na dva pločozna stupića: po sredini križ ukrašen gajtanom, pod njim dvie simbolične palme, a nad njim dvie simbolične ruže. Nad arkadom dvie simbolične ptice lete prema zrnju simboličnoga groždja. Po obliku ploče sudeći i po ornatu, ona je plutej žrtvenika, pregrade, ili ambona. Postanje ornamentacije ovih pluteja tumači se ovako. Arkada je imitacija vratašca ili prozora na podzemnici konfesije, u kojoj počivaše tijelo s. mučenika; a ta vrata bijahu urešena palmom, simbolom pobjede i slavlja; kada, za nižjih doba gradilo crkve a ne imalo tijelo s. mučenika, da mu dubu kriptu pod žrtvenikom, nego mense žrtvenika gradjene masivno, onda da se spasi budakakova uspomena na prvo opredjeljenje konfesije, rezbarijo u oponašalo vratašca i prozorčice, koji realno nису imali svrhe da obstoje, i palme, koje su prvobitne resile te otvore. Prazninu ili otvor tih slikih prozora i vratašca pokrilo ornamentalnim križem, i nad njime stavljalо simboličnih ruža, koje nису no oblik najzadnje faze Konstantinova monograma, kako već po iztraživanjima O. Cahiera malo više spomenismo.² Poraba ovako urešenih pluteja na žrtvenicima traje od petoga do jedanestoga vijeka; nu, najveća poraba se opaža za devetoga vijeka, kojemu spada i naš po svoj prilici, sudeći po analogiji pluteja devetoga vijeka u S. Silvestra i S. Martina Turskoga.³

Br. 12 (tabl. XVII br. 52). Naris u $\frac{1}{10}$, naravne veličine; nepoznata prvobitna položaja, sada u Spljetskom muzeju (Katal. E br. 301); gradivo bijeli kamen. Volute i gajtan slabe izradbe, predkarlovinške(?) dobe. Ulomak nadpisa dielomice popunjujemo:

..... (? *Sol*)VIMVS VO(*tum*?).

Na koju li se crkvu odnosi spomenik, kojega je čest naš ulomak? Koji bi mogao biti taj spomenik?

Br. 13 (tabl. XVII br. 53). Naris u $\frac{1}{10}$, naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznatog mjesta, sada uzidan u Gjeremijinoj kući u Spljetu, nedaleko od crkve sv. Duha. Obložna ploča na žrtveniku, istovjetna kompozicijom i izradbom onoj u S. Aleksija u Rimu iz desetoga vijeka.⁴

¹ *Deux Religieux*, o. c. v. II, Pl. XX.

² *Rohault de Fleury*, o. c. v. I, Pl. XXVI—XXX.

³ *Rohault de Fleury* o. c. v. I, Pl. XXVI: vol. II, Pl. CCXXIII.

⁴ *Rohault de Fleury*, o. c. v. II, Pl. C.

Br. 14 (tabl. XVII br. 54). Naris $\frac{1}{4}$ naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju, (Katal. E br. 60). Ulomak timpana na ciboriju, ili pluteja, devetoga ili desetoga vieka. Srodnost s ostalim spljetskim i kninskim ornamentim u kompoziciji i u slogu očevidna je.

Br. 15 (tabl. XVII br. 55). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine; gradivo bieli kamen; nepoznata prvobitnog položaja, sada uzidan u trećem redu spljetskoga zvonika S. Dujma. Glavica, čiji abak urešen karlovinžkim gajtanom; nad abakom obli *pulvinus*, obilježje lombardskog sloga, devetog i desetog vieka; dvie volute odaju glavicu po jonskoj osnovi.

Br. 16 (tabl. XVII br. 56). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine; gradivo mramor; nepoznata prvobitnog položaja, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 15). Od ornata razabire se obrubni četverostruki gajtan, pak jedan uvojak simboličnog čokota, popunjen dvanestlaticnom ružom; izradba medju osmim i jedanestim viekom. Čini nam se da je čest oblučnoga timpana na ciboriju.¹

Br. 17 (tabl. XVII br. 57). Naris u $\frac{1}{3}$ naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog mjesta, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 26). Obrubni ornat gajtan; drugi ornat sastoji se iz niza sliepkih arkadica popunjenih križem, palmom, ružam. Po izradbi i kompoziciji od osmoga do jedanestoga vieka. Po obliku sudeći rek bi da je čest obrubnoga podanka ili vrha obla ambona.

Br. 18 (tabl. XVIII br. 58). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog položaja, našast kao prosto gradivo uzidan u petoj kruni Spljetskoga zvonika Sv. Dujma, sada u Spljetskom Muzeju (Katal. E br. 213). Medju obrubom, urešenim s gajtanom, i tragovima simboličnoga pletera, vidi se polovina ne-

sgrapnog tiela simbolične ptice. Izradba osmoga vieka.¹ Po obliku sudeć ulomak je čest timpana na ciboriju.²

Br. 19 (tab. XVIII br. 59). Naris u $\frac{1}{10}$ naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog položaja, sada uzidan u kruni trećega reda spljetskoga zvonika S. Dujma. Ornat obrubni pleter karlovinžke dobe. Ploča je bila plutejem u njekojoj erkvi devetoga ili desetoga vieka.

Br. 20 (tabl. XVIII br. 60). Naris u $\frac{1}{6}$ naravne veličine; gradivo bieli kamen; nepoznata prvobitnog položaja, uzidan u kući Petrini s južne strane stolne spljetske erkve. Prvi red nosi niz voluta, drugi *torus* na torsadu, treći jednostavni jednostruki gajtan. Izradba predkarlovinžke dobe, sedmoga ili osmoga vieka. Ulomak je po svoj prilici čest erkvenoga pluteja.

Br. 21 (tabl. XVIII br. 61). Naris u $\frac{1}{4}$ naravne veličine; gradivo prosti kamen; nepoznata prvobitnog položaja, sada u spljetskom muzeju (Katal. E br. 43). Motiv je pleter na eliptične krugove, presjecane pravecima i krivuljama s dodatkom križića u prostoru medju krugovima. Karlovinžka ornamentacija srodna kninskoj br. 12, 39; istovjetna spljetskom br. 54 (Tabl. XVII). Ovaj ulomak je čest erkvenoga pluteja ili timpana na ciboriju, karlovinžke dobe, sudeći po izradbi.

Pristojno je da zaključimo ovaj pregled pripomenom zadnjega spomenika, što pripada perijodi umjetnosti za narodne dinastije, t j. grobnice nadbiskupa Lovrinea, Zvonimirova suvremenika. Ta grobnica je veoma jednostavna, iz prostoga kamena, bez ikakva zamjerita ornata, i nosi samo nadgrobni nadpis. Sada se nahodi o lievu žrtvenika u krstionici S. Ivana u Spljetu.³

¹ *Rohault de Fleury*, o. c. v. III, Pl. CLXXXII sq.

² Sr. br. 50 tabl. XVII.

³ V. Tabl. XIV, D. i na str. 35 pod opazkom 4 navedenu našu razpravu.

¹ Sr. br. 50 tabl. XVII.

SPLJET, mjeseca oktobra 1887.

POMOĆNA DJELA:

Arkiv za poviestnicu jugoslavensku. Zagreb. Knj. IX. *Lezioni popolari di archeologia christiana* per **Mariano Armellini**. Roma. Voce della Verità 1883.

Peintures et ornements des manuscrits classés dans un ordre chronologique par servir à l'histoire des arts du dessin depuis le quatrième siècle de l'Ere Crétienne jusqu'à la fin du seizième. Par le Comte **Auguste de Bastard**. Paris 1832—69.

Architettura del medio evo in Italia con una introduzione sullo stile futuro dell'architettura italiana. Ricerche di **Camillo Boito**. Hoepli, Milano 1880.

Bullettino di storia ed archeologia dalmata. Spalato, Zannoni 1885, 1886, 1887, 1888.

Nouveau Melanges d'archeologie d'histoire et de litterature sur le moyen age par Ch. **Cahier** et Feu Arth. Martin de la Cie. de Jesus. Collection publiée par le P. Ch. **Cahier**. Paris, Didot 1874.

Dictionnaire des Abbreviations latines et françaises usitées dans les inscriptions lapidaires et metalliques, les manuscrits et les chartes du moyen age par L. Alph. **Chassant**, V. ed., Paris, Martin 1884.

Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a **Carolo Dufresne Domino Du Cange** auctum a monachis ordinis S. Benedicti cum supplementis integris D. P. Carpenterii, Adelungii, aliorum suisque digessit G. A. L. **Henschel** — Sequuntur glossarium gallicum, dissertationes Editio nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum a Leopold Favre. Niort 1882—87.

Abécédaire ou Roudiment d'archeologie par M. A. De **Caumont**. Architecture religieuse. V. Ed., Caen Blanc-Hardel, 1886.

De **Caumont**. Bulletin monumentale. Tome XXVIII, XXIX. Caen, Blanc-Hardel, 1868, 1869.

Corpus Juris Canonici, emendatum et notis illustratum Gregorii XIII Pontif. Max. iussu editum. Concordantia discordantium canonum **Gratiani**. Augustae Taurinorum 1776.

Étude sur l'architecture Lombarde par F. de **Dartein**. Paris, Dunod, 1865—1882.

Mittelalterliche Kunstdenkmale des Oesterreichischen Kaiserstaates. **Eitelberger** von Edelberg und Heider. Stuttgart 1856.

Gesammelte Kunsthistorische Schriften von R. **Eitelberger** von Edelberg. IV. Band. Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien, Braumüller 1884.

Illyricum Sacrum auctore **Daniele Farlato**. Venetiis, Coleti 1751.

J. **Lucii Ferraris** Prompta Bibliotheca canonica, juridica, moralis theologica etc. Venetiis, Storti, 1872.

Totius latinitatis lexicon opera et studio **Aegidii Forcellini** lucubraturum et in hac editione post tertiam auctam

emendatam a Josepho Furlanetti alumno Seminarii Patavini novo ordine digestum amplissime auctum atque emendatum cura et studio Doct. Vicentii De-Vit. Prati. Alberghetti 1858.

Storia dell'arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa scritta dal P. **Raffaele Garrucci** e corredata della collezione di tutti i monumenti di pittura e scultura incisi in rame su cinquecento tavole ed illustrati. Prato. Giachetti, 1877—81.

Monuments anciens et modernes. Collection formant une histoire de l'architecture des différents peuples à toutes les époques, publiée par **Jules Gaillabaud** avec la collaboration des principaux archeologues. Paris, Didot 1850.

Compendio delle lezioni teorico-pratiche di Paleografia e Diplomatica del Dr. **Andrea Gloria**. Padova, Prosperi 1870.

Dalmatia the Quarnero and Istria, with Cettigne in Montenegro and the Island of Grado. By T. G. **Jackson**. Oxford, Clarendon, 1887.

Real-Encyklopaedie der christlichen Alterthümer unter Mitwirkung mehrerer Fachgenossen bearbeitet und herausgegeben von F. X. Kraus. Freiburg im Breisgau. Herder 1852—1886.

J. **Kukuljević** *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* Zagrabiae 1861.

J. **Kukuljević**. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae* 1874—1876.

Manuale di Paleografia delle Carte per **Clemente Lupi**. Firenze, Le Monier 1875.

Joannis Lucii *Historia de Regno Dalmatiae atque Croatiae* Amsterodami 1668.

De re diplomatica libri VI opera et studio D. **Mabilon**; III Ed. opera J. Admari. Neapoli, Ursini 1789.

Le Glorie dell'arte lombarda, ossia illustrazione storica delle più belle opere che produssero i lombardi in pittura, scultura ed architettura dal 590—1850; di **Luigi Malvezzi**. Milano, Agnelli 1882.

Nouveau Traité de Diplomatique par Deux Religieux Benedictins de la Congregation de S. **Maure**. Paris, G. Desprez, 1757.

Il tesoro dell'ornato. Collezione di scelti ornati di tutte le epoche dell'arte, per cura del Prof. G. I. **Mendel**. Roma Modes et Mendel, 1887.

Gerardi Mercatoris *Atlas sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica mundi et fabricati figura.* De novo multis in locis emendatus novisque tabulis auctus Studio Judoci Hondy. Amsterodami, sumptibus Johannis Cloppenburgij, 1632.

Mittheilungen der k. k. Centralcommission. Wien 1886.
 Dissertazioni sopra le antichità italiane di **L. A. Muratori**, 3. ediz. Roma, Barbiellini 1755.
Narodni list. Zadar 1887. Podlistak „Nješto o kninskim izkopinam“. M. Ž.
Archäologisches Wörterbuch zur Erklärung der in den Schriften über christliche Kunstalterthümer vorkommenden Kunstausrücke. Deutsch, Lateinisch, Französisch und Englisch. Von **Heinrich Otte**. Zweite, erweiterte Auflage bearbeitet vom Verfasser unter Mithilfe Otto Fischer. Leipzig Weigel 1877.
Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie des deutschen Mittelalters von **D. Heinrich Otte**. Fünfte Auflage in Verbindung mit dem Verfasser bearbeitet von Ernst Wernicke. Leipzig, Weigel 1883—4
Grammaire of the Ornamente. **Owen Jones**. London 1865.
Das polychrone Ornament. **Racinet-Reinhardt**. Stuttgart 1875.
Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium Vol. VII. Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, edidit Academia Scientiarum et artium slavorum meridionalium. Collegit, digessit, explicuit Dr. **Fr. Rački**. Zagrabiæ 1877, ex officina societatis typographicae.
Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knj. XXVI, XXXV, LVIII.
Elements d'Archeologie chretienne par le chanoine **Reusens**, Deuxieme edition, Louvain, Peeters, 1885.
La Messe. Etudes archeologiques sur les monuments par **Ch. Rohault de Fleury**, continuées par son fils. Paris, Libraire des imprimeries reunies, 1883—1887.
Bullettino di archeologia cristiana del **Com. Giambattista de Rossi**. Roma Salviucci 1875.
E. von Sacken. *Stili di Architettura* con note ed aggiunte di R. Brayda. Torino e Roma E. Loescher, 1879.

Storia dell'arte col mezzo dei monumenti della sua decadenza nel V secolo fino al suo risorgimento nel XVI. di **G. B. L. G. Seroux d'Angicourt**. Milano, Tautani, 1825.
Poviest Hrvatska, po vrelih napisao **Tade Smičiklas**. Zagreb, Albrecht 1882.
Codice diplomatico Longobardo dal DLXVIII al DCCLXXIV con note storiche, osservazioni e dissertazioni di **Carlo Troya**. Napoli, stamperia reale 1851—1859.
Römische Quartalschrift für christlichen Alterthumskunde und für Kirchengeschichte. Unter Mitwirkung von Fachgenossen herausgegeben von Dr. **A. De Waal**, II. Jahrgang. Rom 1888.
Dictionnaire raisonné de diplomatique, par **Dom De Vaines**, Seconde Edition augmentée par **A. Bonnetty**, Paris, Au bureau des annales de philosophie chretienne, 1865.
Manuale del Diritto ecclesiastico di tutte le confessioni cristiane del cav. Dr. **Ferdinando Walter**. Traduzione dall'originale tedesco sulla nova recentissima edizione dell'avv. Fortunato Benelli. Pisa. Nistri 1846.
Lexicon Diplomaticum, abbreviationes syllabarum et vocum in Diplommatibus et codicibus a saec. VIII—XVI usque occurrentes exponens, cunctis Alphabetis et Scripturae speciminibus integris. Studio **Johannis Ludolphi Waltheri** ... cum praef. Joannis Hem. Jungii. Ulmae, Gaunianis 1755.
Anleitung zur lateinischen Palaeographie von **W. Wattenbach**. Leipzig, Hirzel 1872.
Das Schriftwesen im Mittelalter von **W. Wattenbach**. Zweite vermehrte Auflage. Leipzig, Hirzel 1875.
Viestnik hrvatskoga arkeologičkoga društva. Zagreb, Albrecht 1884. i 1887.

Opazka. Prepuštajuć čitatelju, da sam poizpravi omanje tiskarske pogriješke, koje ne mute smisla, upozorujemo ga samo na glavnije:

Na str.	2. red.	13. popravi	....	pod B „Pregled ... spomenika“
„ „	2. „	21.	„	učenicima
„ „	3. „	29.	„	i popuni: ustožeri pri crkvi ..
„ „	4. „	11.	„	naime <i>Kapitul</i> i <i>Biskupija</i> .
„ „	12. „	21.	„	Poza u Po.
„ „	26. „	23.	„	izpred u izmed.
„ „	27. „	28.	„	raloga u razloga.
„ „	32. „	30.	„	poličju u paličju.

T A B L I C E.

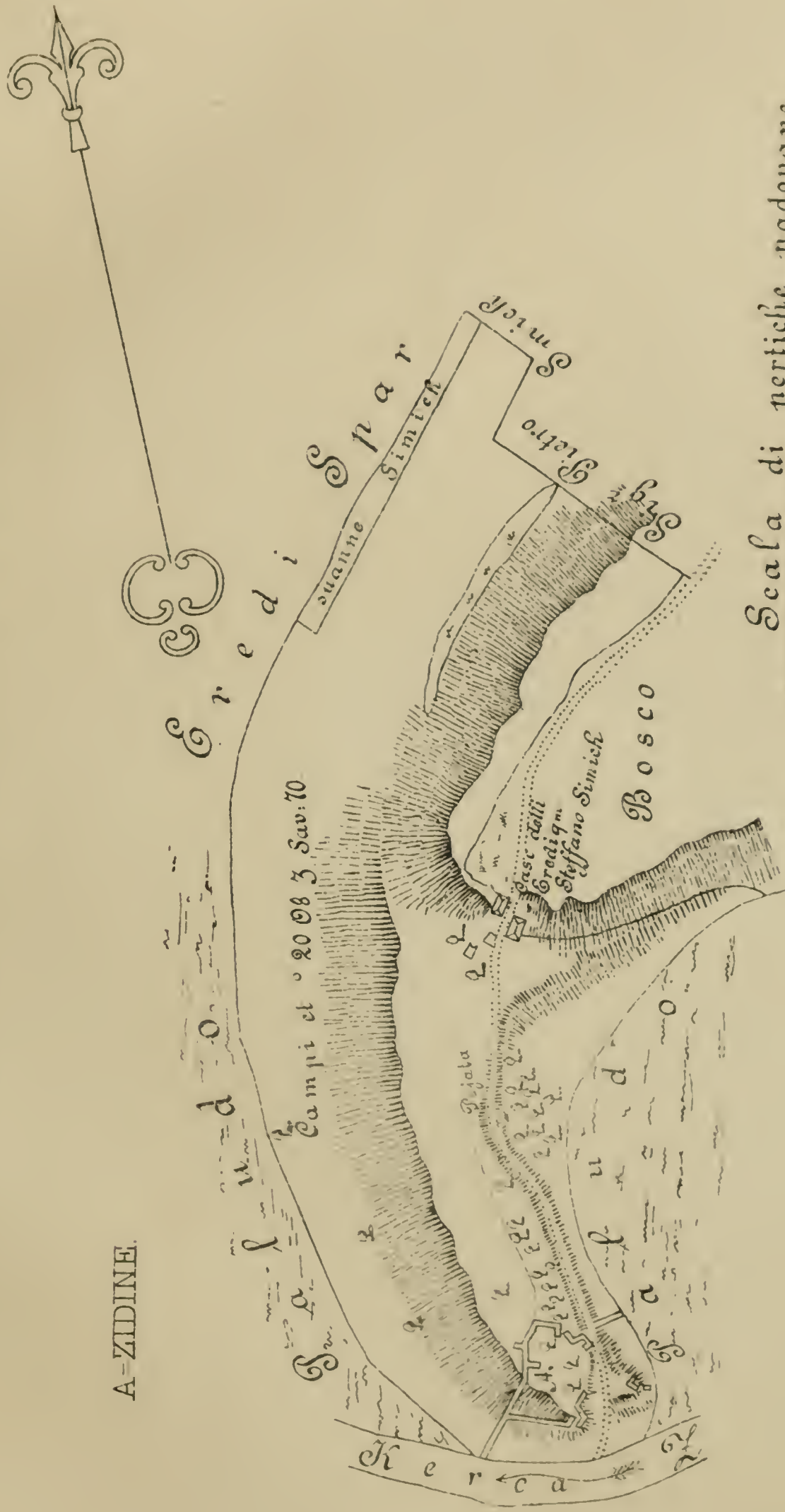

Tloris Glavice „Kapitul“, 1776. godine.

A-ZIDINE.

Scala di pertiche padovane

firmeto Francesi Favoreo P. T. co.

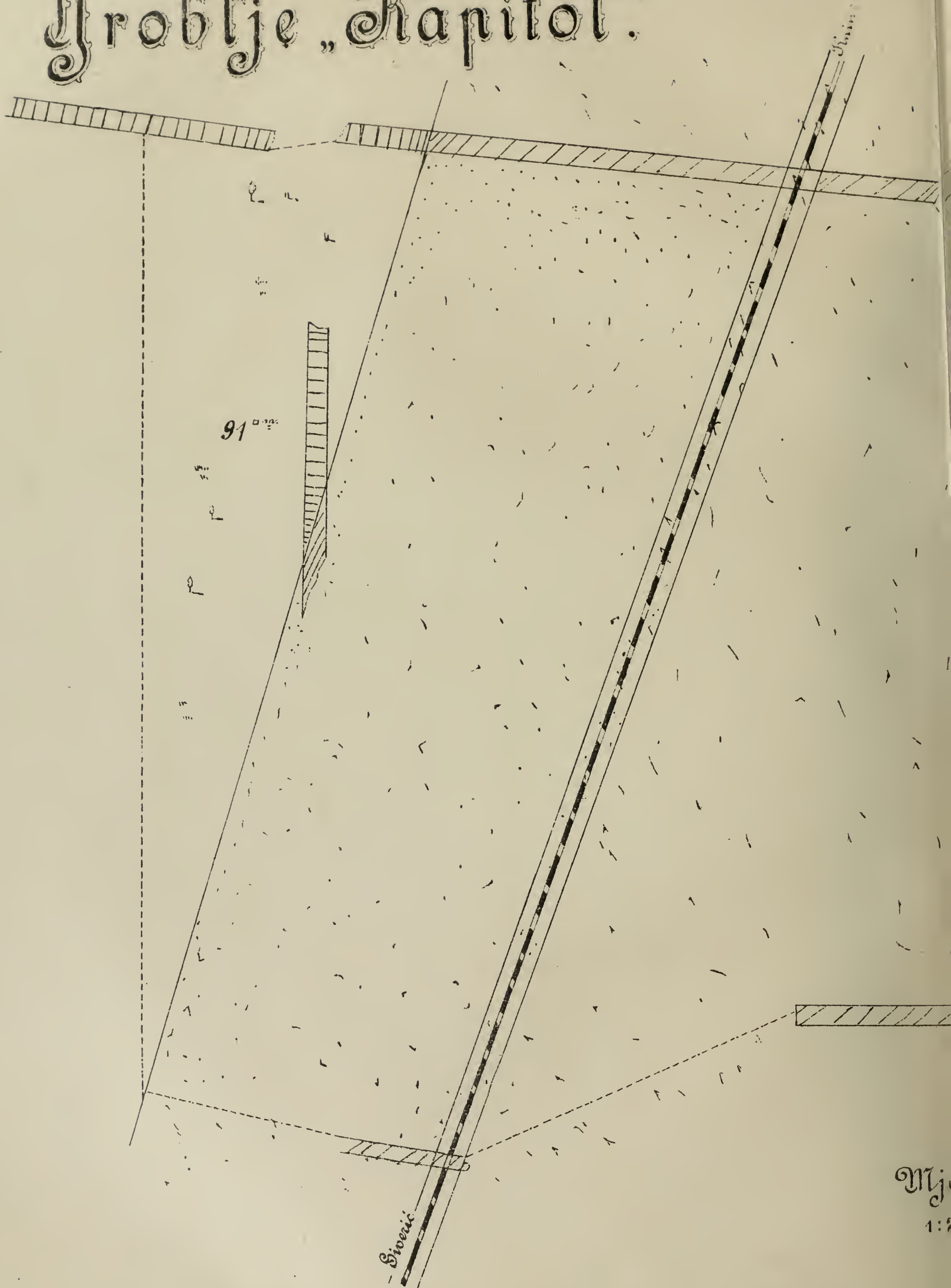

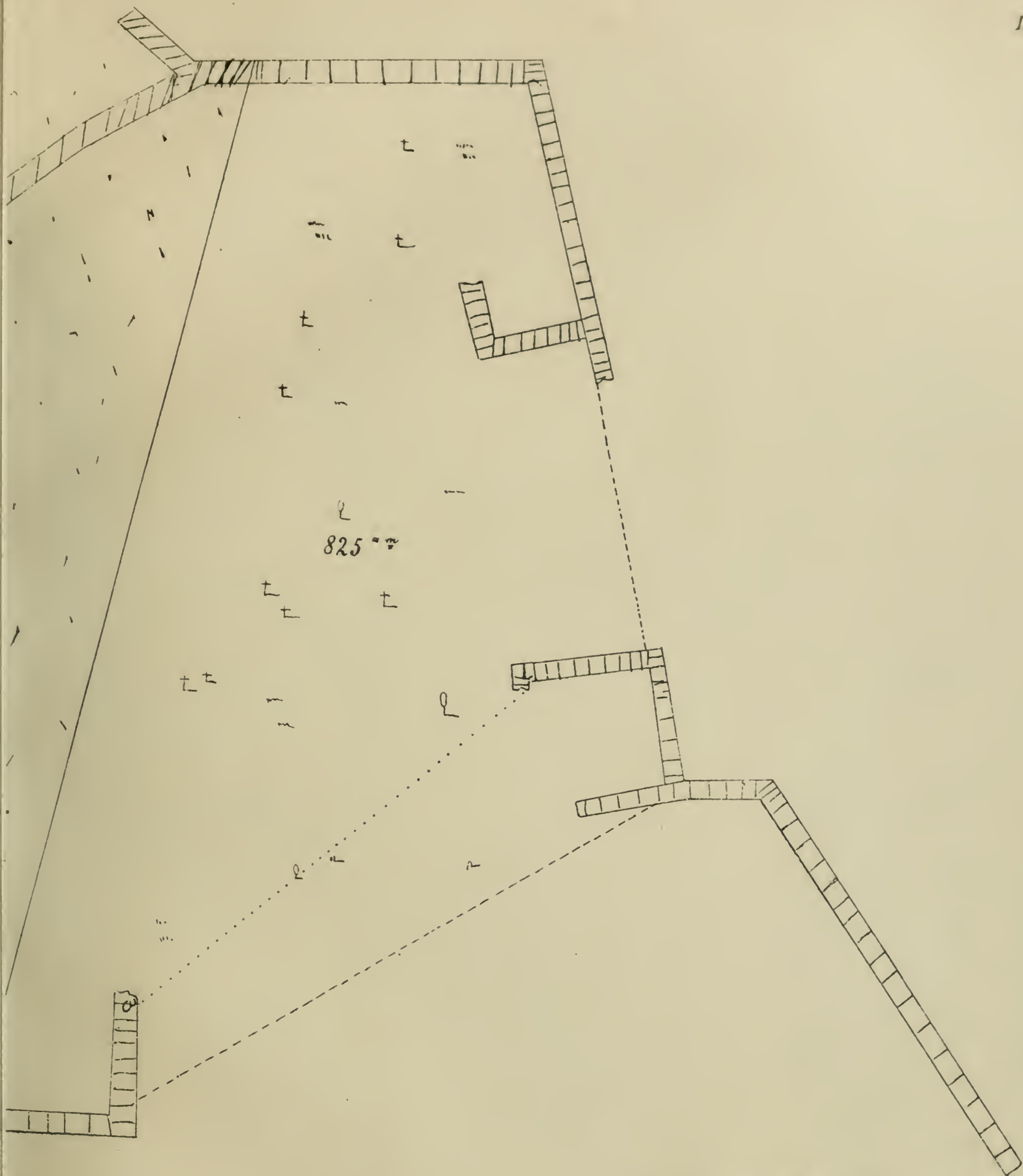

Гробље „Капитол“

zid obstoječi 1715 m.
 " otkopani 799 m.
 groblje ostalo
 " prekopano

1.

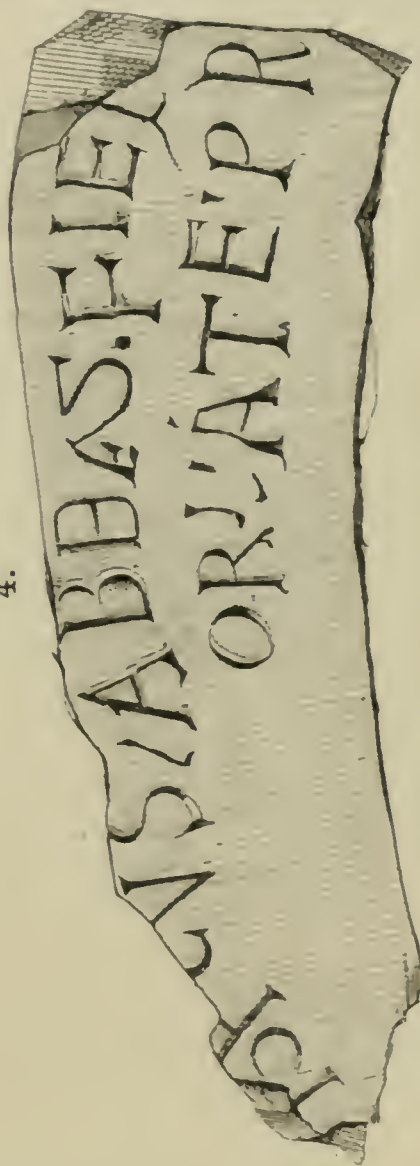

1a

3.

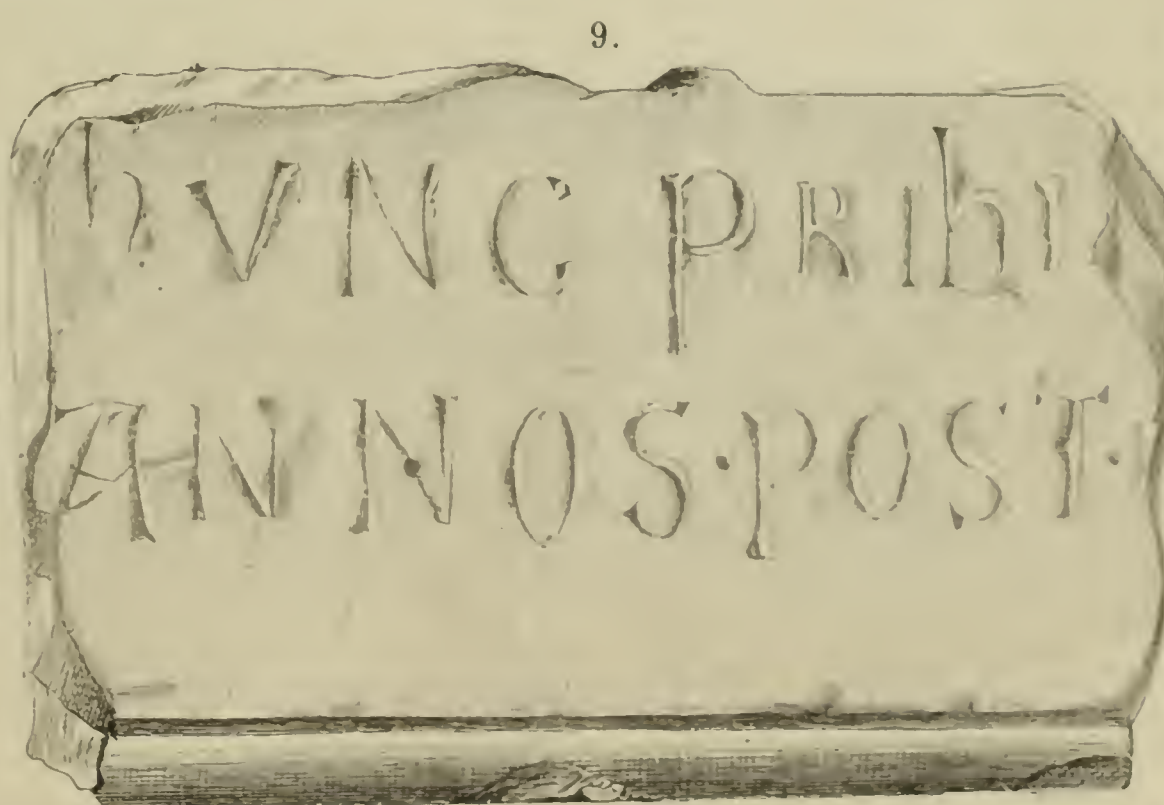
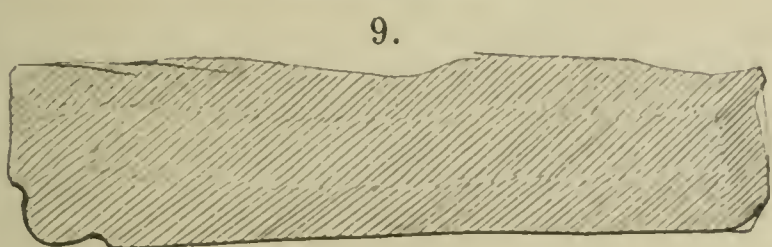
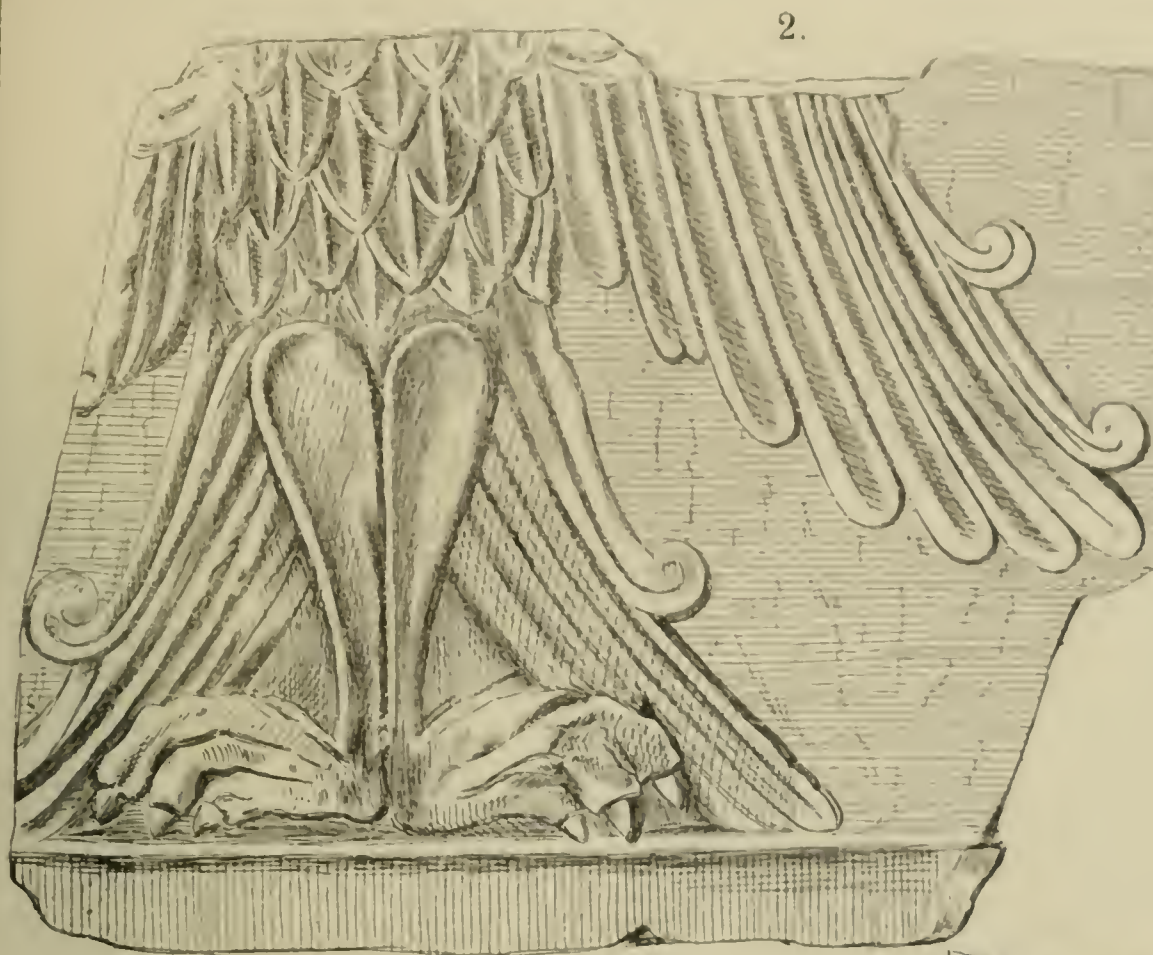
4.

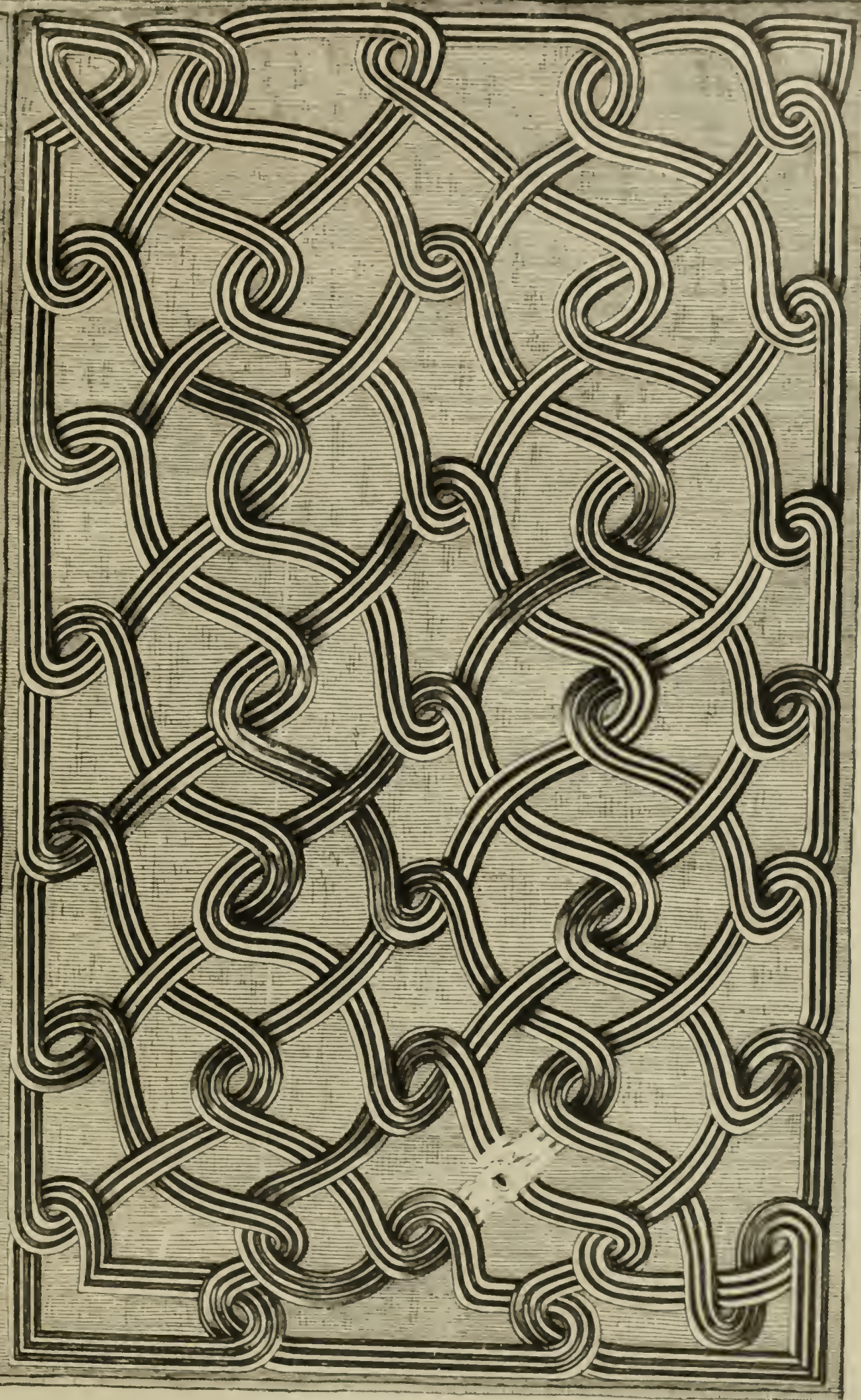

GAIDNXXHROATOR IN TEⁿ PVS^{*}D

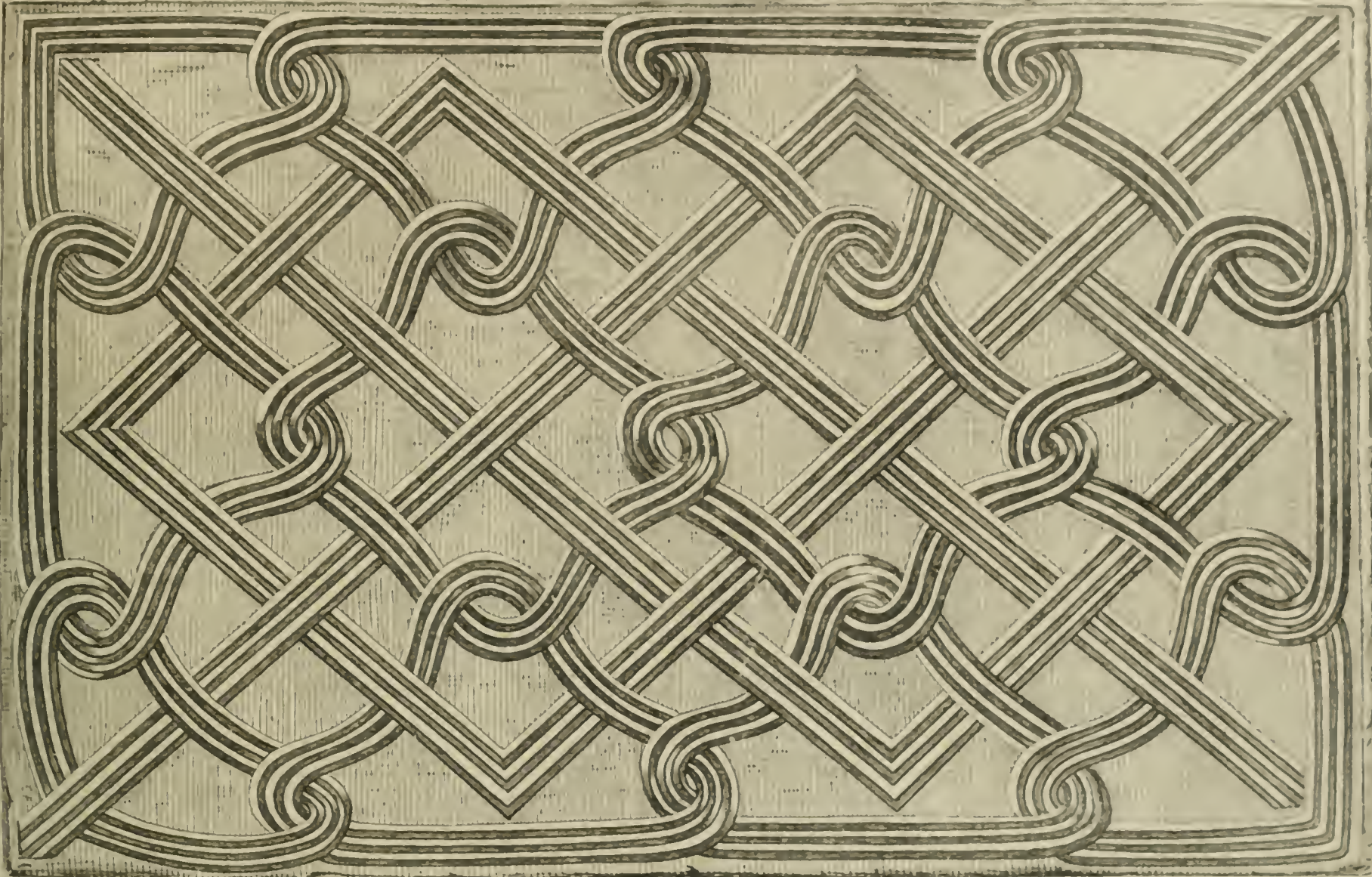

6.

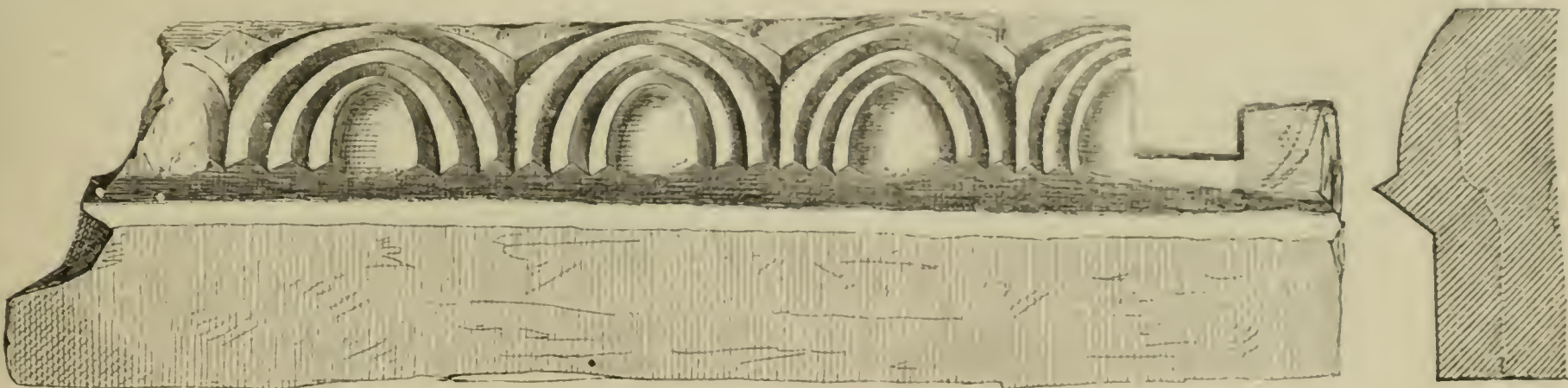
IRZISCKNDVGE-MAGNV

13.

14.

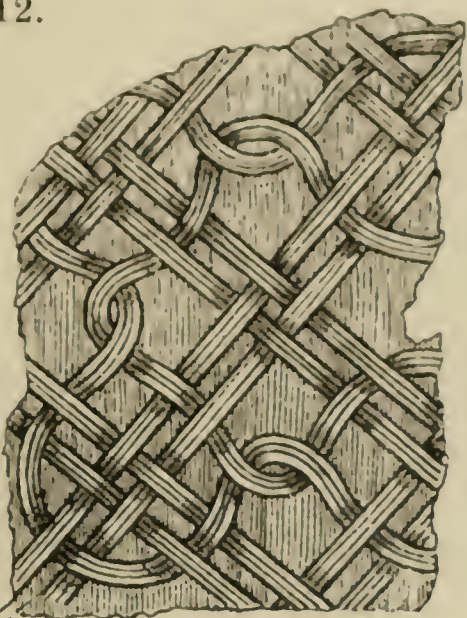

12.

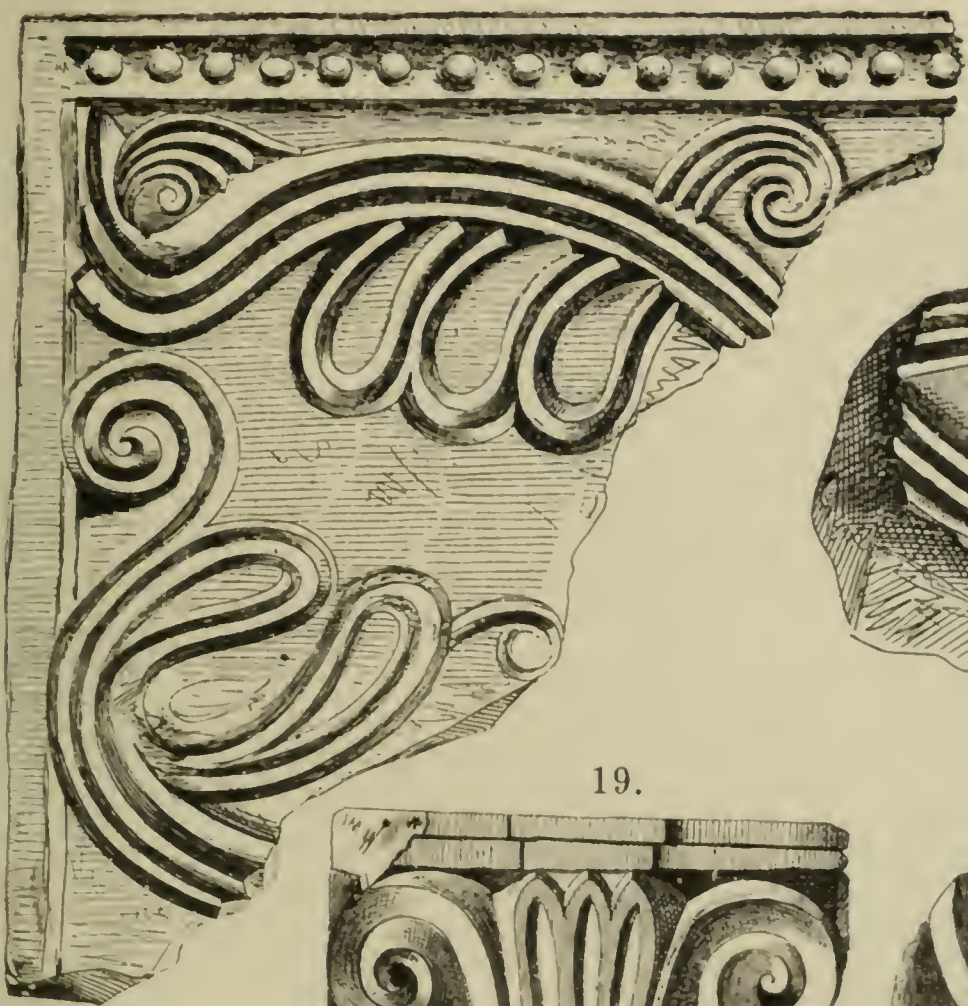
DNICHVDBCE
 GURASCHTAGE
 LAKSHACEDD
 TVOLSCHBTRE

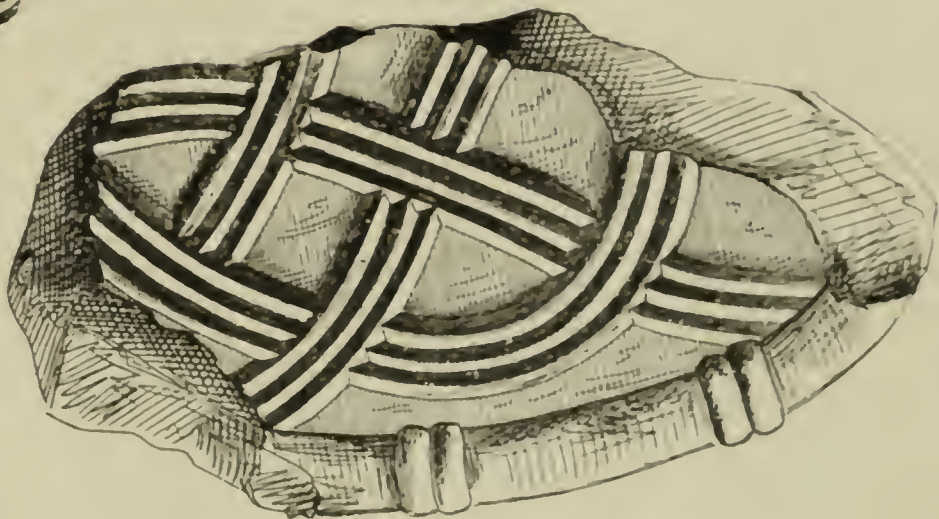
15.

16.

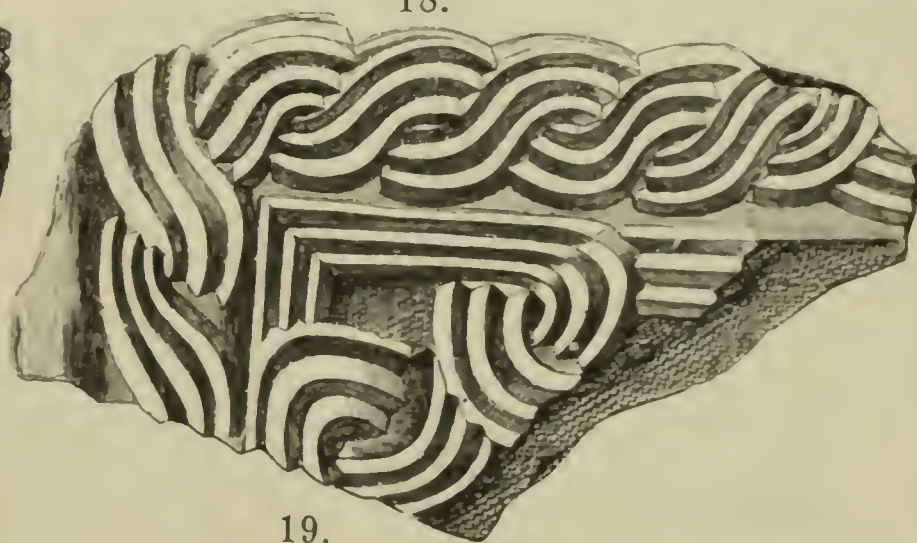
17.

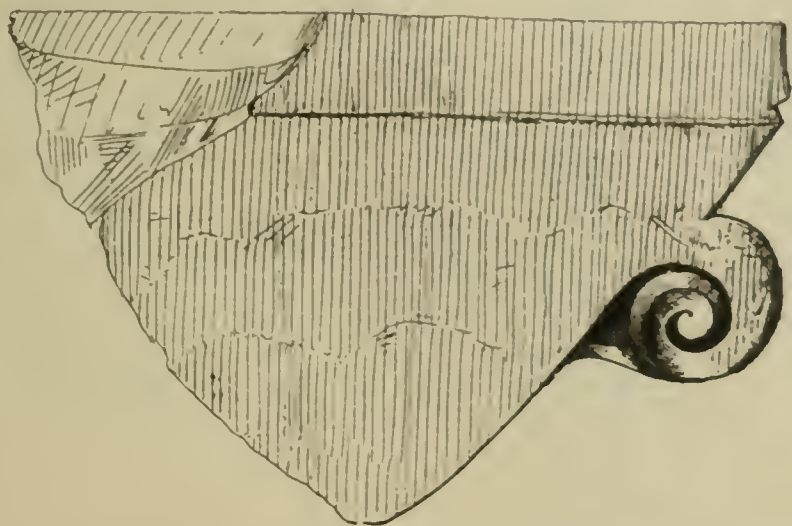
19.

18.

19.

19.

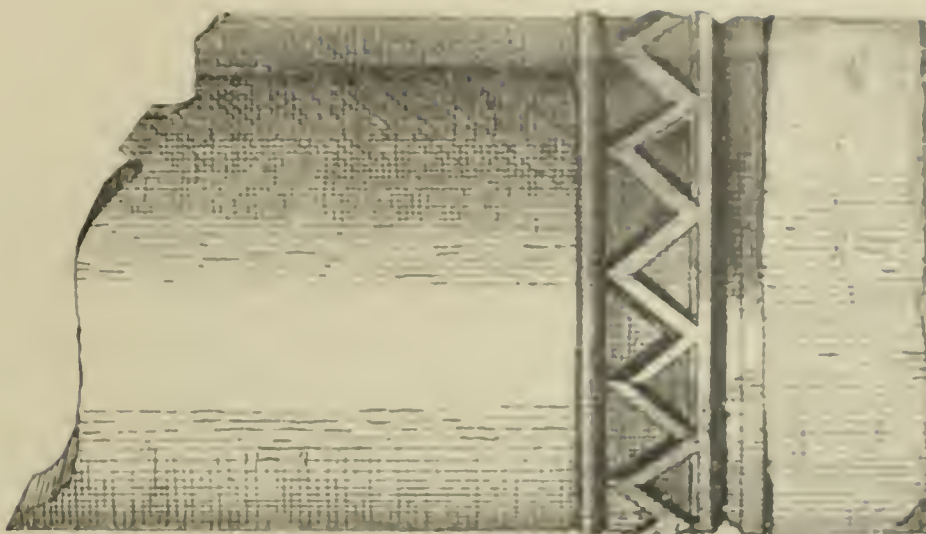

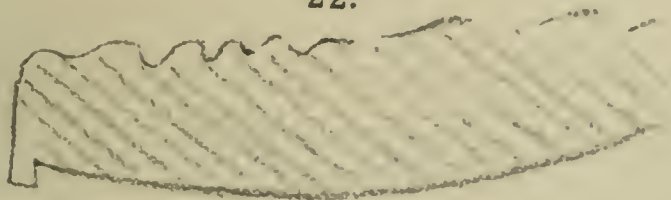
20.

21.

22.

22.

23.

24.

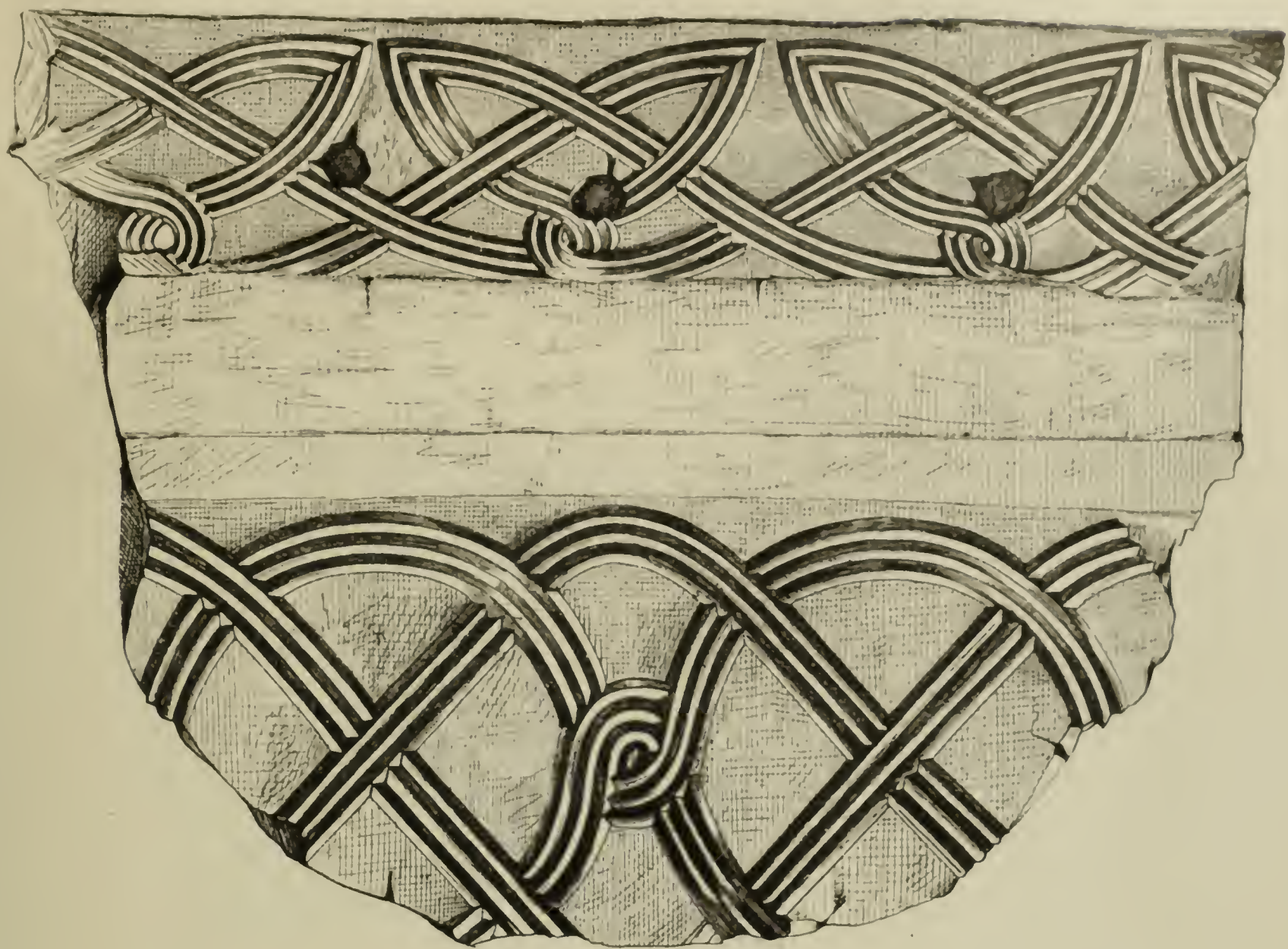

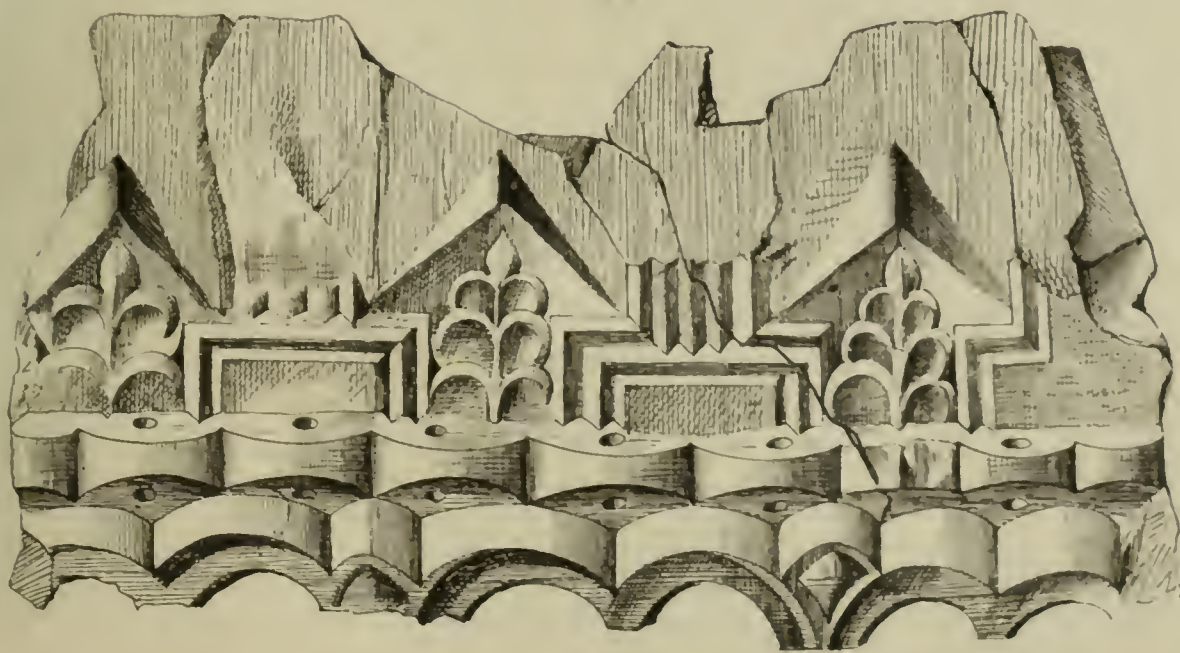

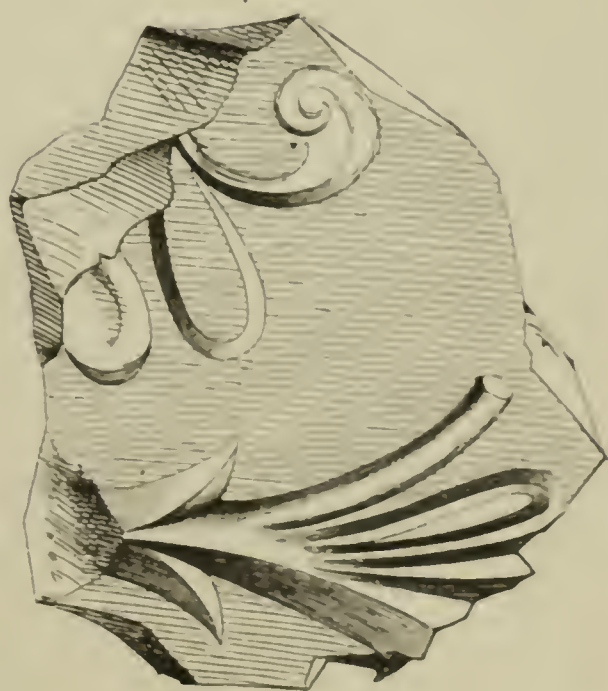
25.

27.

29.

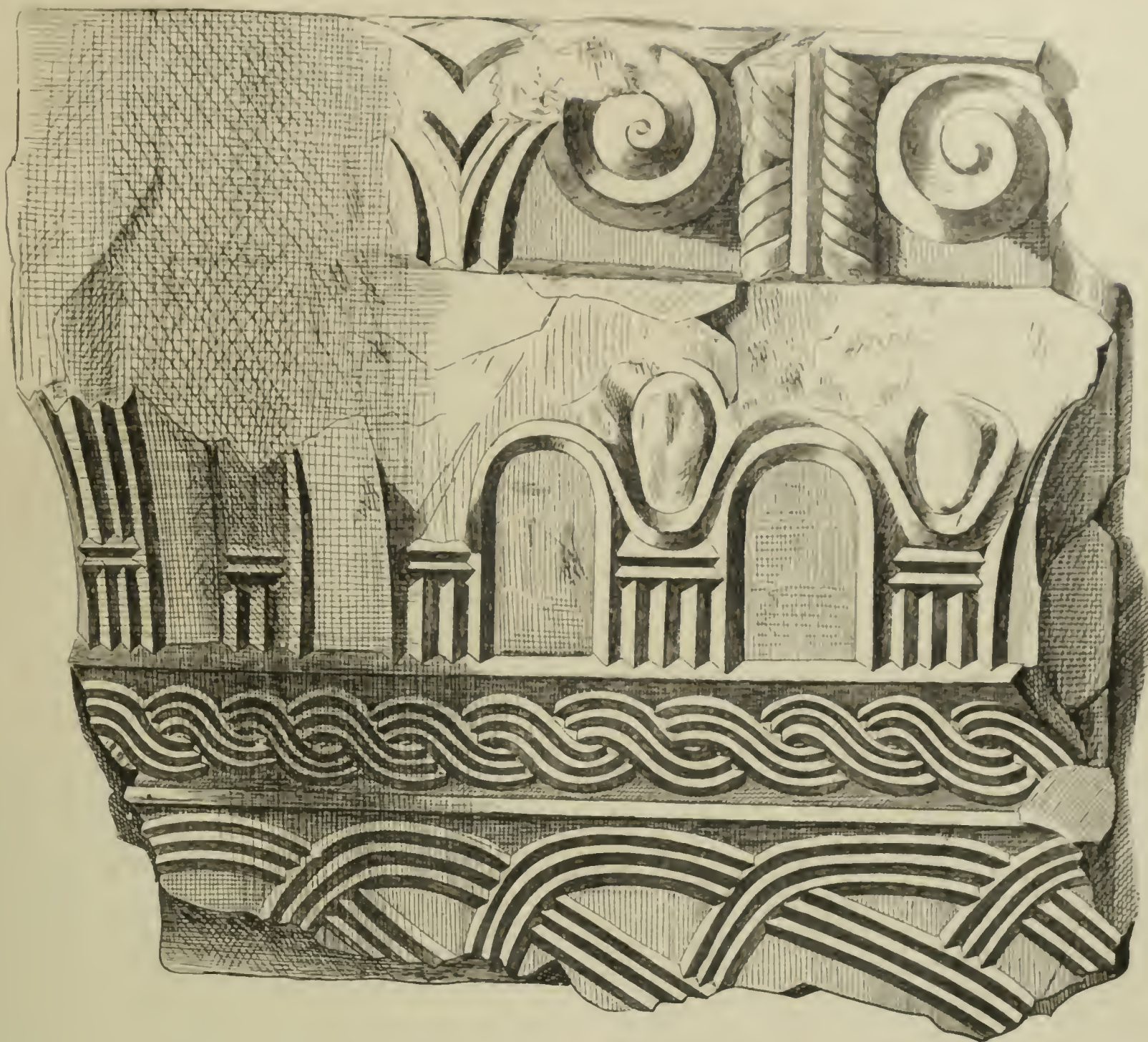

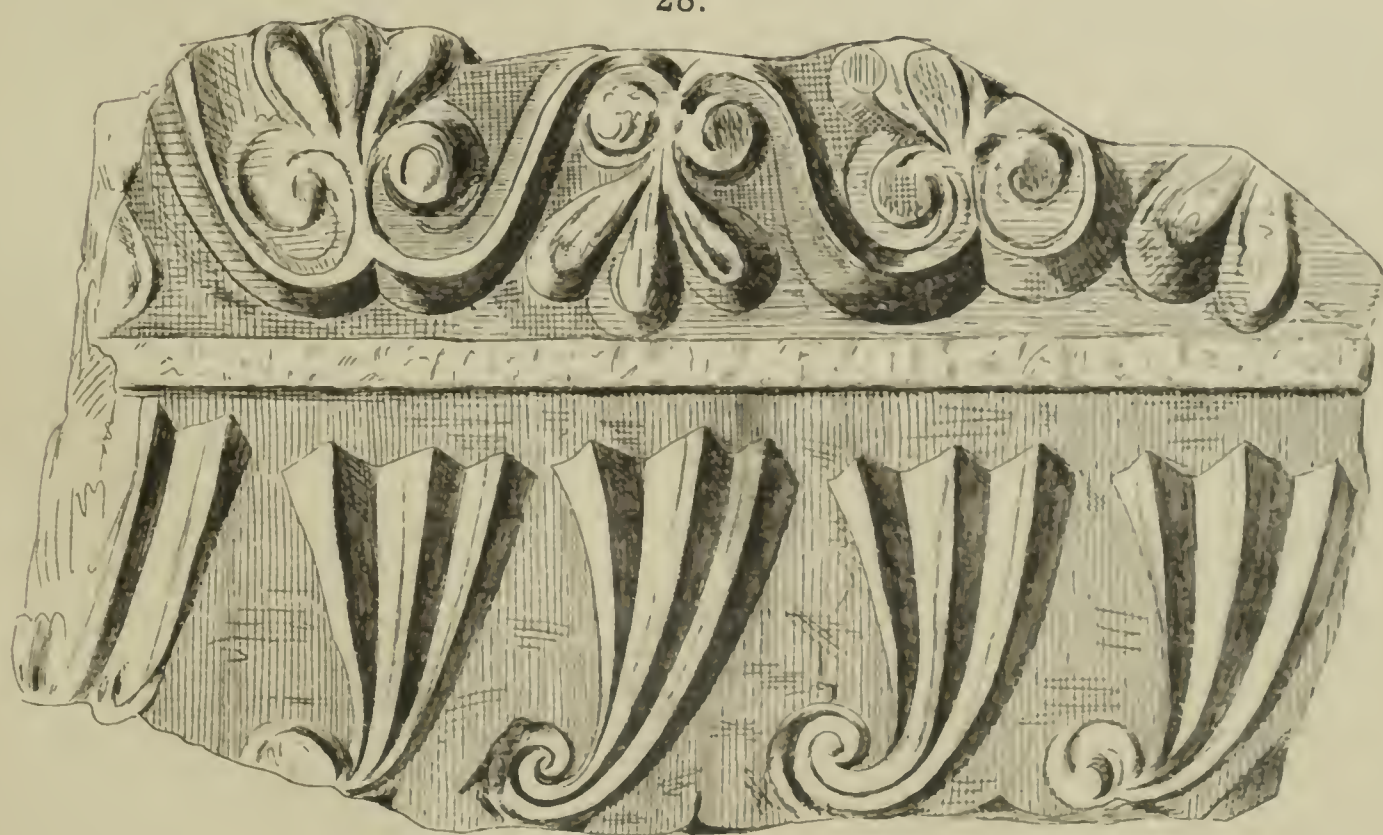

26.

28.

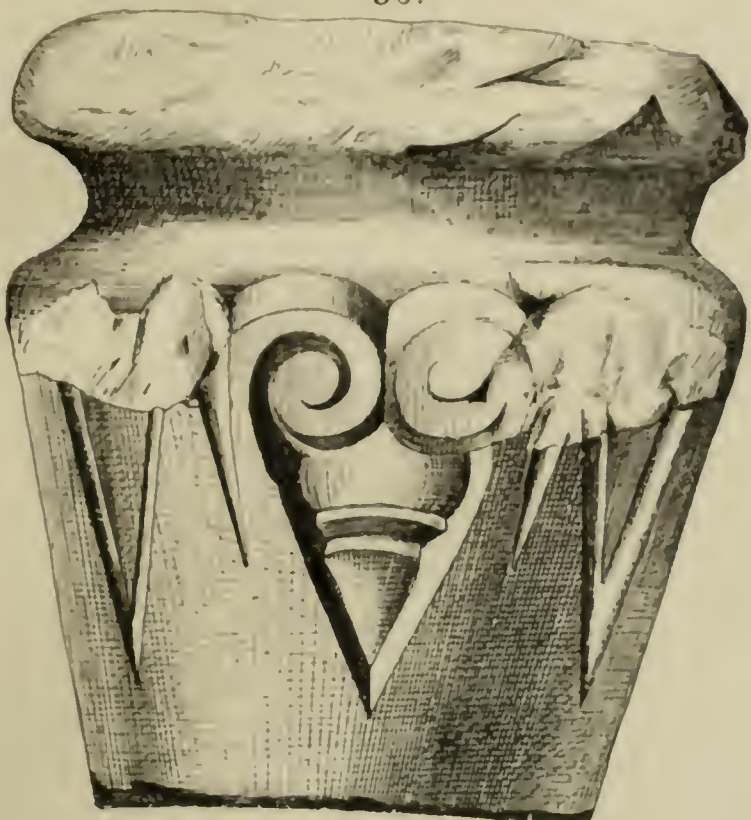

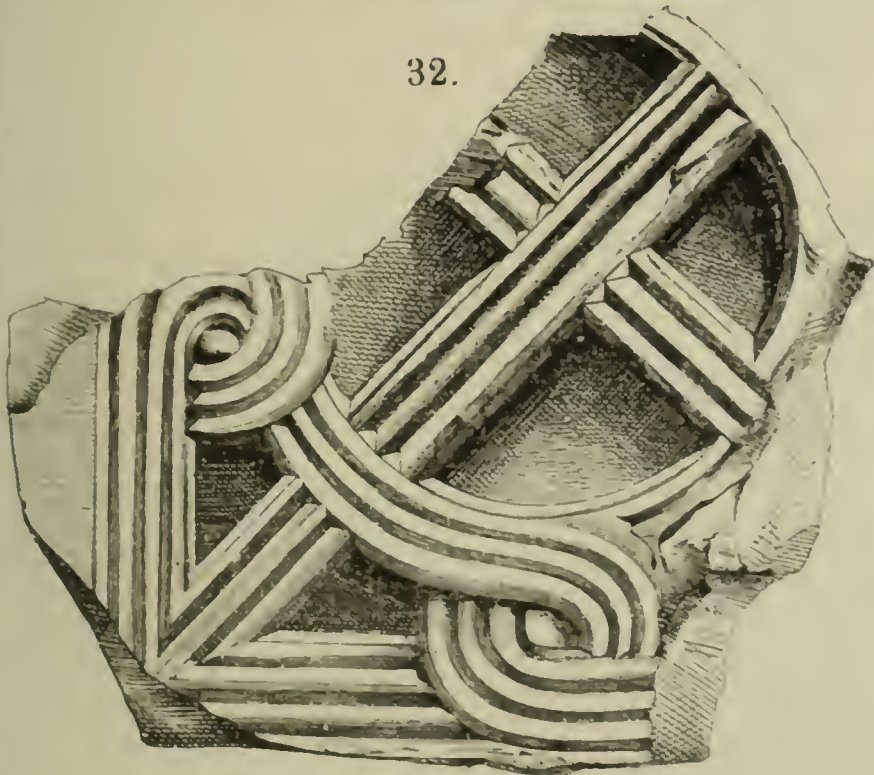
30.

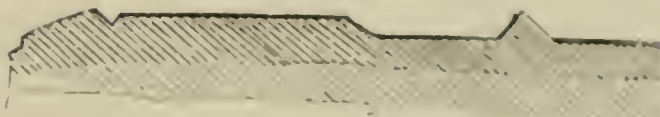
31.

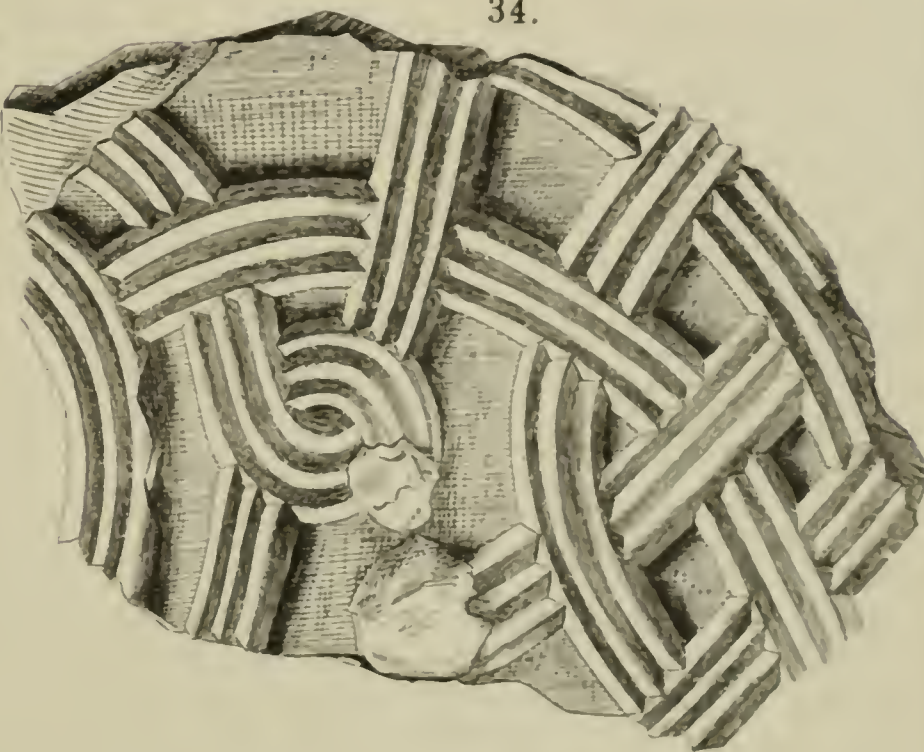
32.

31.

34.

35.

33.

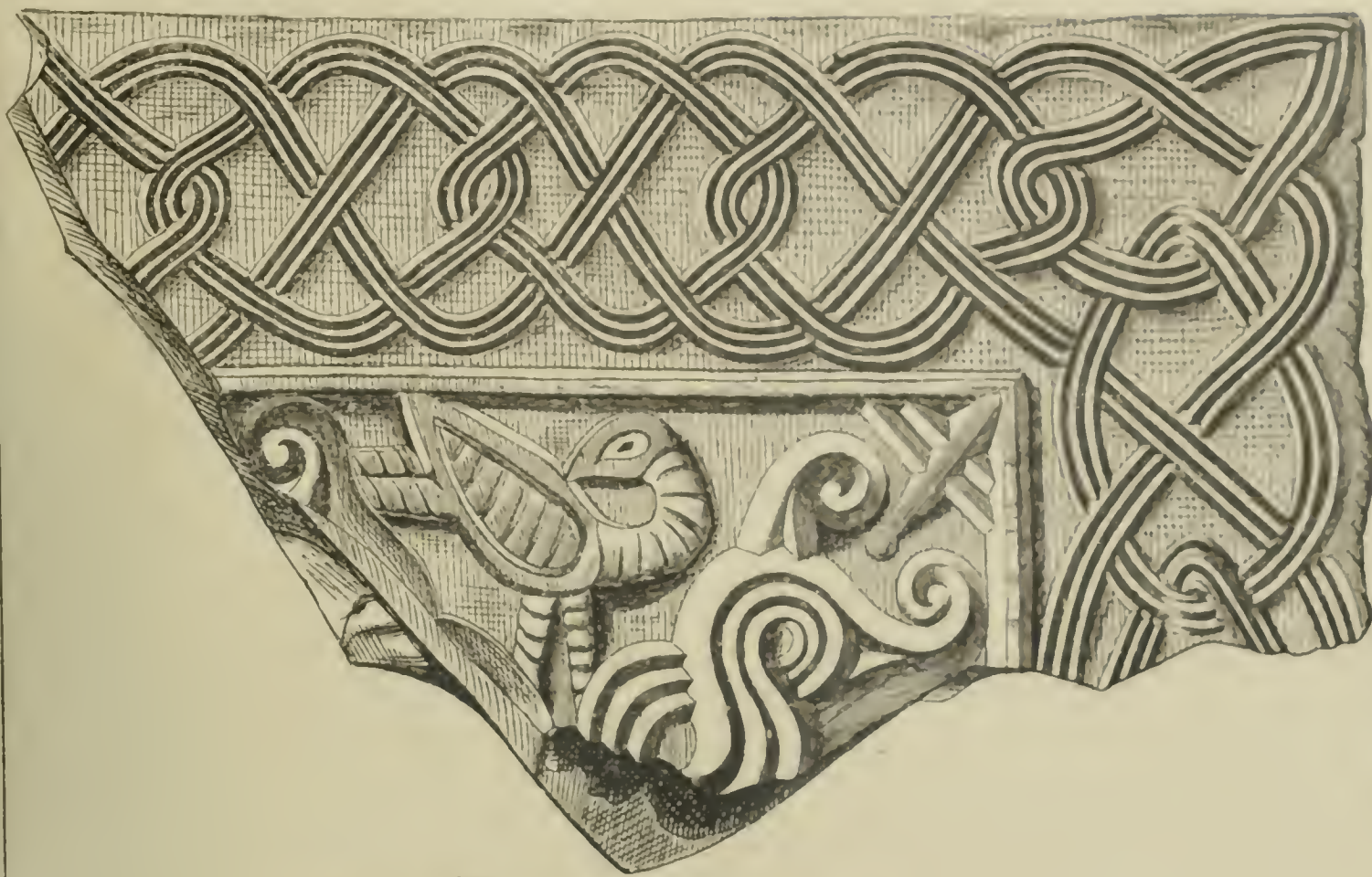

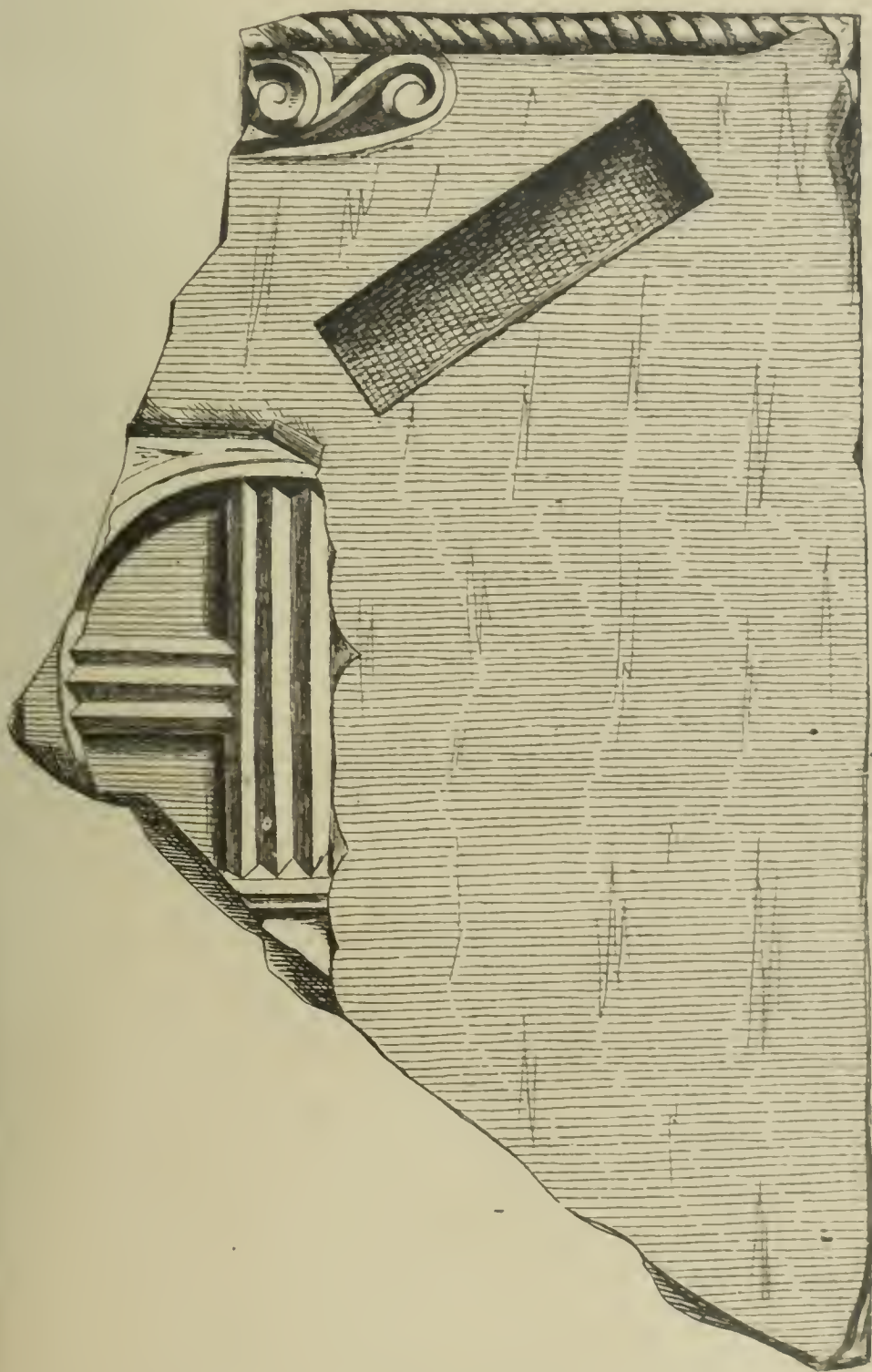
37.

37.

38.

36.

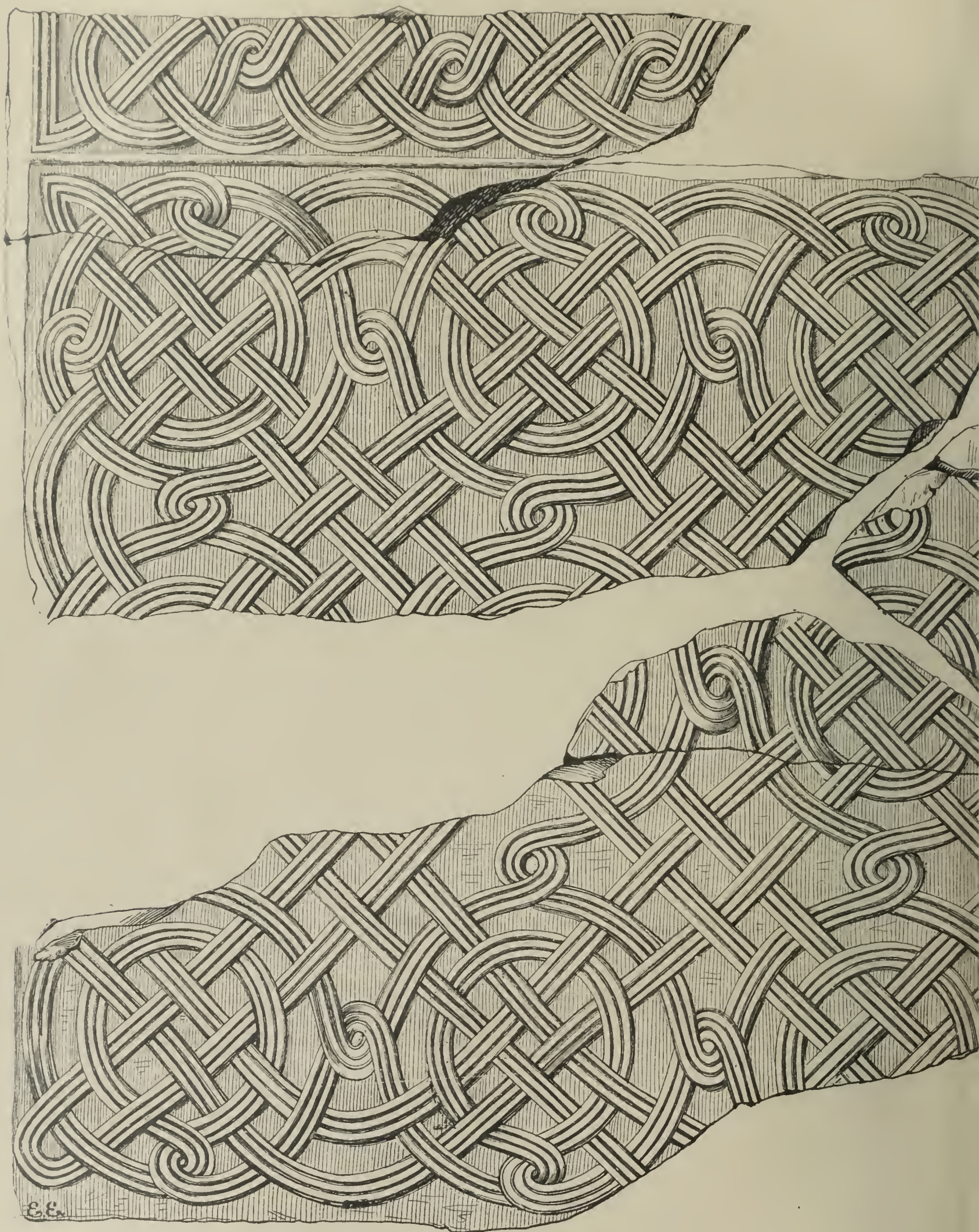

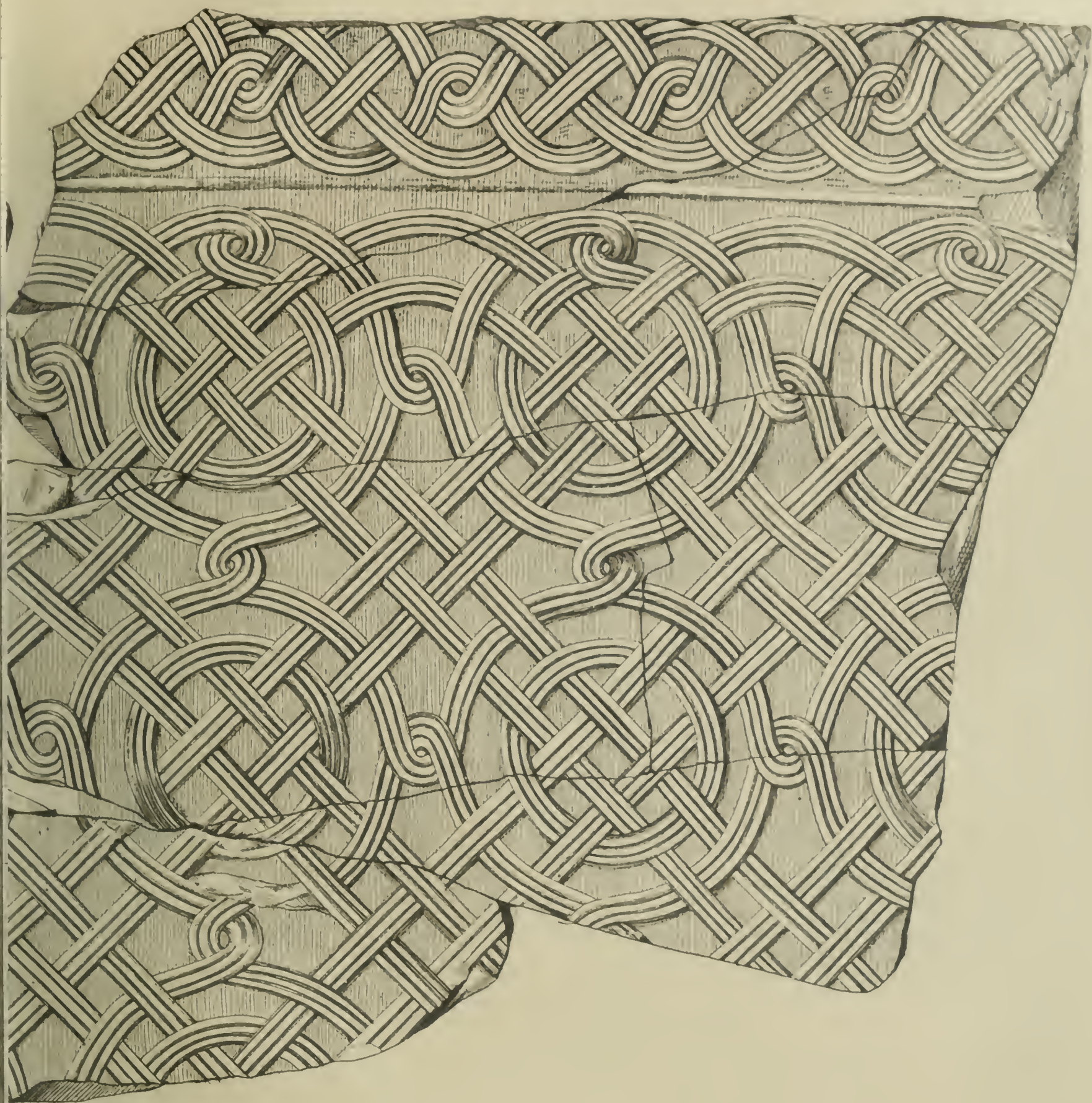

Sarkofag nadbiskupa
Ivana Ravenjanina.

C

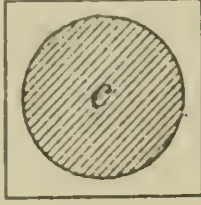
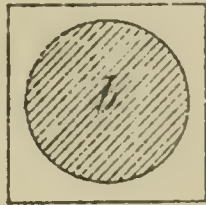
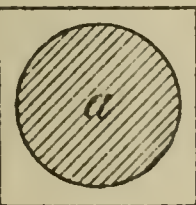

Sarkofag nadbiskupa
Lovre Dalmatina

D

40.

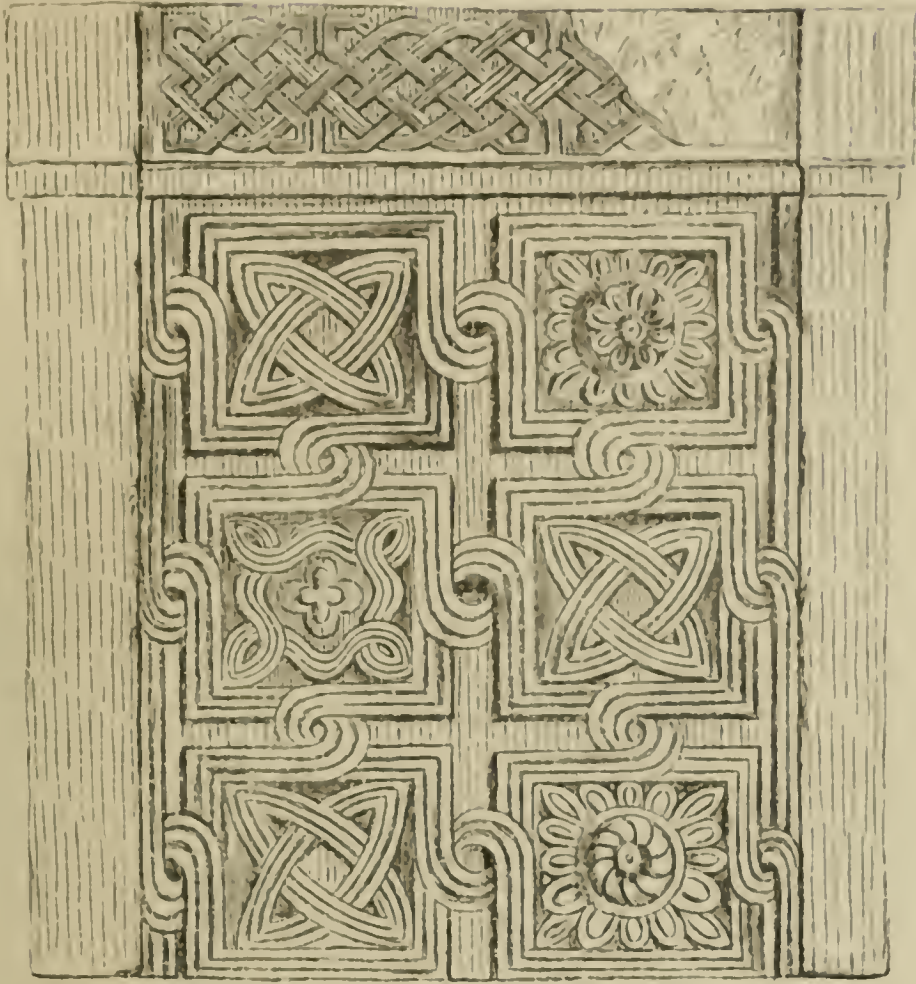
Stupovi a, b, c, d, sada neobstoje.

41.

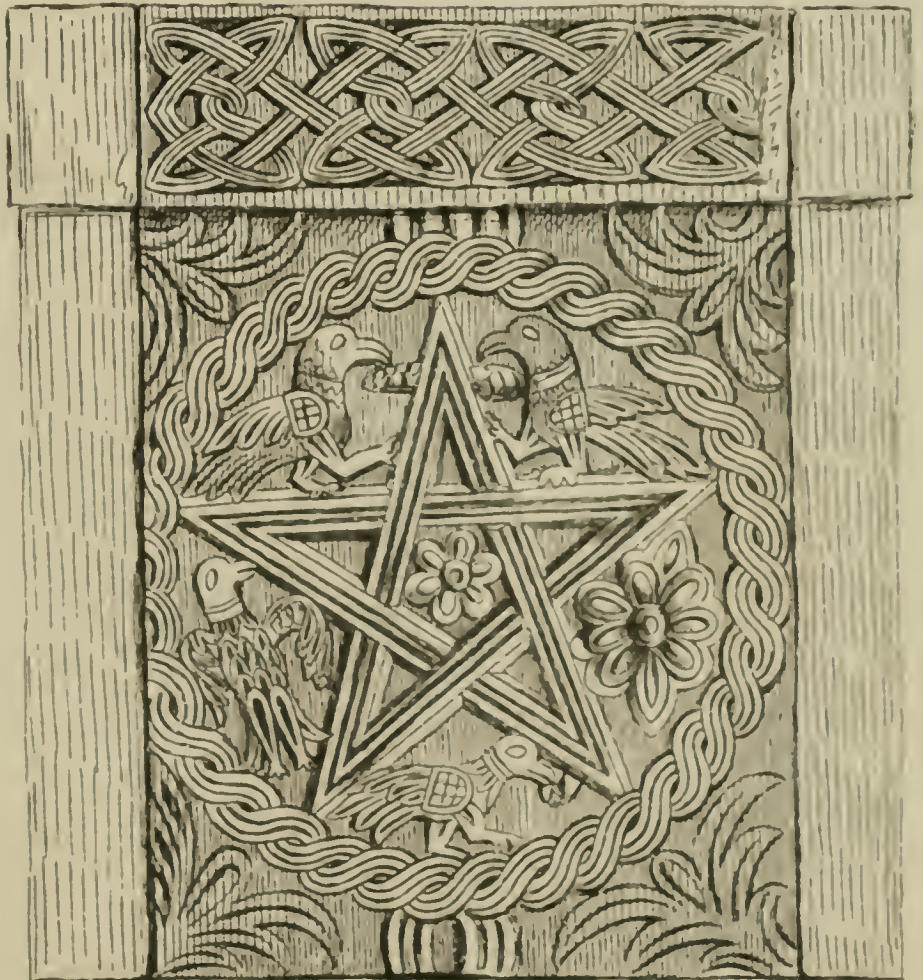
42.

43.

44.

45.

46.

47.

49.

48.

51.

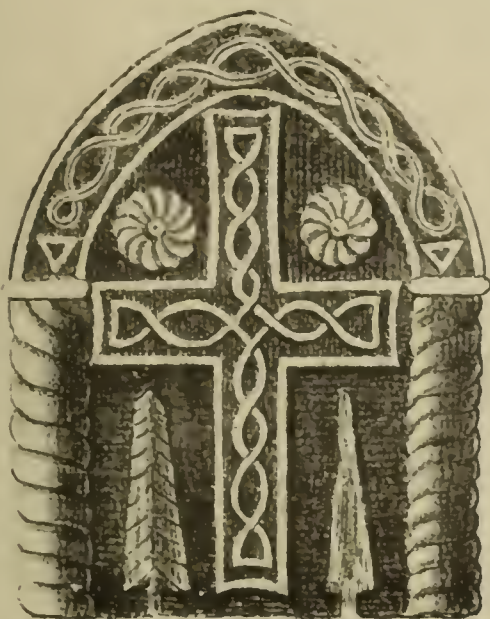
50.

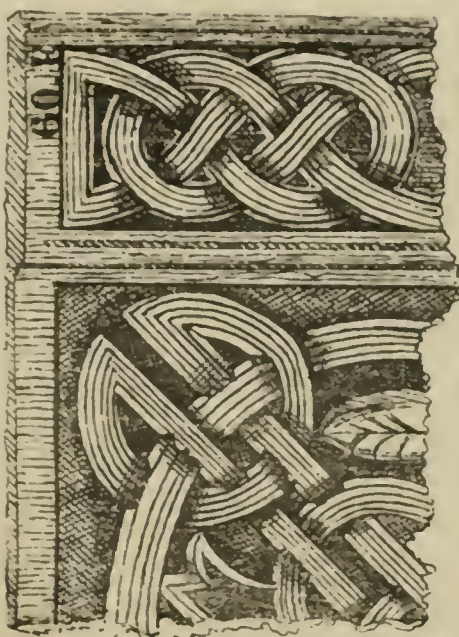
52.

53.

54.

57.

55.

56.

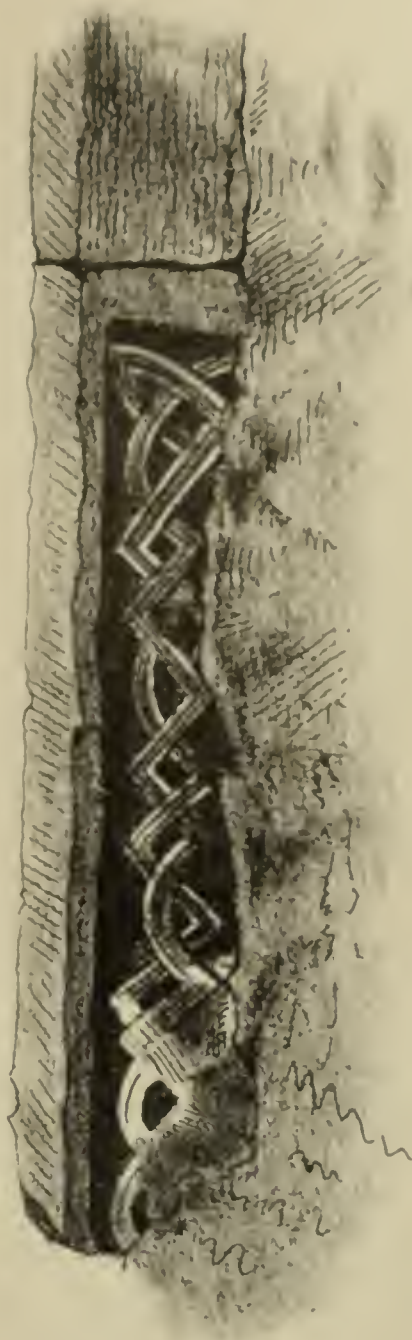

58.

213 E

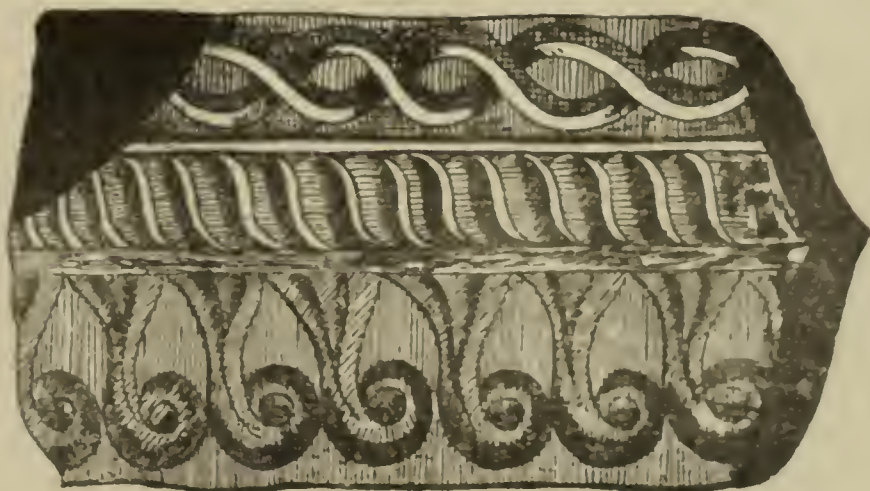
59.

61.

60.

DR 1521 .B8 v.1 IMS
Bulic, Frane,
Hrvatski spomenici u
kninskoj okolini uz ostale s

PONTIFICAL INSTITUTE
OF MEDIAEVAL STUDIES
59 QUEEN'S PARK
TORONTO 5 CANADA

